การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

วิทยานิพนธ์

ของ

พงษ์เดช เหล่าสุนา

เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

พฤษภาคม 2566

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

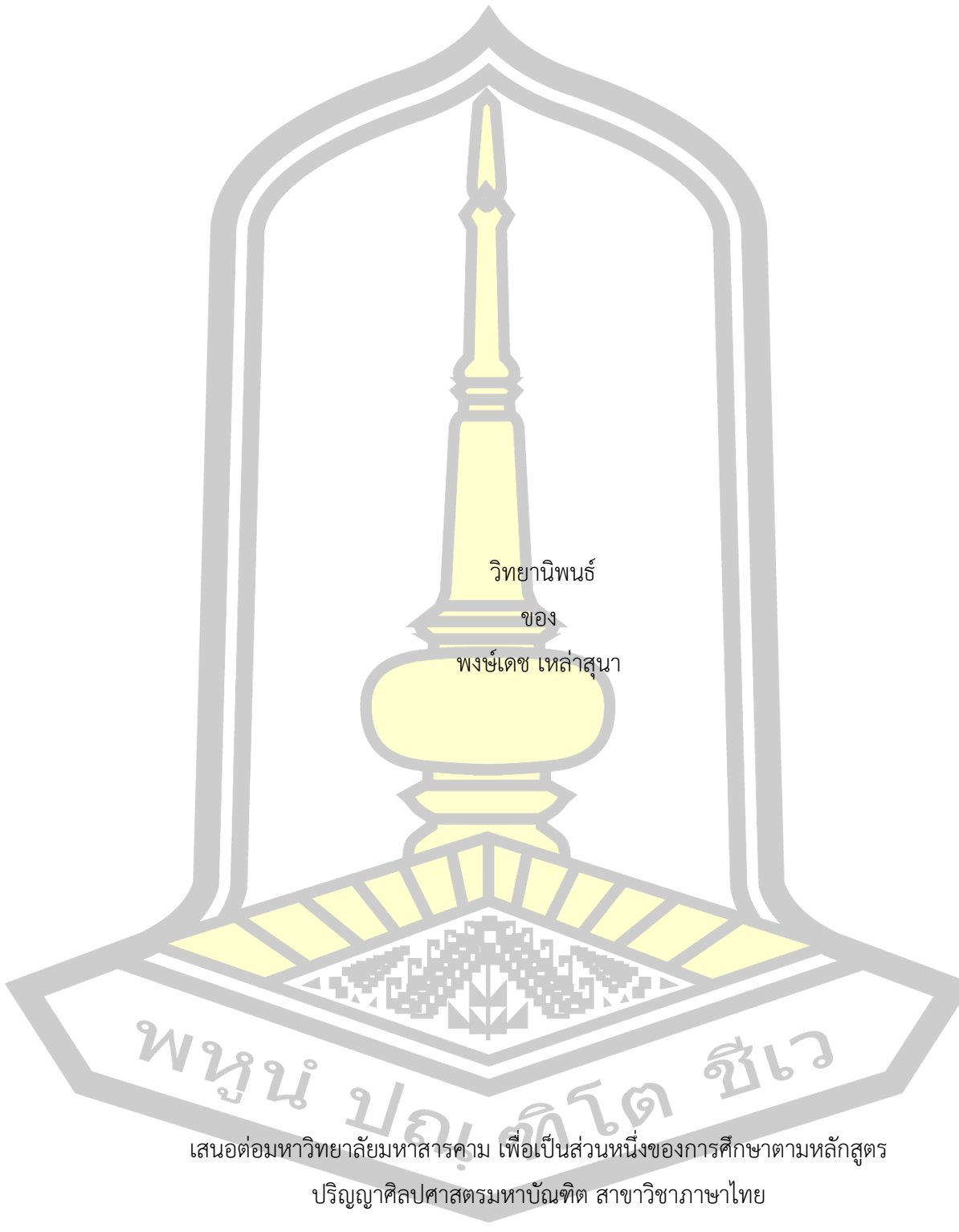

วิทยานิพนธ์

ของ

พงษ์เดช เหล่าสุนา

เสนอต่อมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

พฤษภาคม 2566

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

The Creation of has Nong Han Narrative in Contemporary Thai Socity

Pongdech Laosuna

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of Requirements

for Master of Arts (Thai)

May 2023

Copyright of Mahasarakham University

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณาวิทยานิพนธ์ของพระครูปลัดพงษ์เดช เหล่าสุนา แล้วเห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(ศ. ดร. ปฐม หงษ์สุวรรณ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รศ. ดร. นิตยา วรรณกิตร์)

.....กรรมการ
(ผศ. ดร. ราชันย์ นิลวรรณาภา)

.....กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(อ. ดร. อุมารินทร์ ตุลารักษ์)

มหาวิทยาลัยอนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

.....
(รศ. ดร. นิตยา วรรณกิตร์)
คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

.....
(รศ. ดร. กริสน์ ชัยมูล)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

พหุน์ ปณ์ ฑิโต ธีโร

ชื่อเรื่อง การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน
ผู้วิจัย พงษ์เดช เหล่าสุนา
อาจารย์ที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์ ดร. นิตยา วรรณกิตร์
ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต **สาขาวิชา** ภาษาไทย
มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม **ปีที่พิมพ์** 2566

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) ศึกษาการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน และ 2) ศึกษาการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งเป็นเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่เน้นการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และนำเสนอผลการวิจัยในเชิงพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า

การศึกษาการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ผลการวิจัยสรุปออกเป็น 2 ส่วน ประกอบด้วย การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน และการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน จำแนกออกเป็น 3 ส่วน คือ 1) รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ได้แก่ (1) การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่าหนองหานกับผาแดงนางไอ่และอุรังคนิทาน (2) การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ ประกอบด้วย รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือ สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเผยแพร่ข่าวสาร สื่อสิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ และรูปแบบสื่อออนไลน์ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ 2) เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มี 2 ส่วน คือ เนื้อหาที่เป็นหัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot) และการเดินเรื่องตามลำดับเรื่องเพื่อใส่รายละเอียดของเนื้อเรื่อง 3) องค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งประกอบ 2 ส่วนหลัก คือ องค์ประกอบด้านตัวละคร หรือบุคคล และฉากหรือสถานที่ที่เกี่ยวข้อง

การสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

พบว่ามี 2 ส่วน คือ 1) การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ประกอบด้วย การสร้างสรรค์รูปแบบ การสร้างสรรค์เนื้อหา/เหตุการณ์ การสร้างสรรค์ตัวละคร การสร้างสรรค์ฉาก การสร้างสรรค์ภาษา และการสร้างสรรค์แนวคิด ซึ่งมีการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ผ่านเรื่องเล่า เพื่อสร้างสรรค์จินตนาการตามเรื่องเล่า และทำให้เกิดความทรงจำร่วม 2) บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน สังเคราะห์ออกเป็น 4 ส่วน คือ (1) บทบาทหน้าที่อธิบายความเป็นมาของพื้นที่หนองหานชุมชน และภูมินามหนองหานและเชื่อมโยงประวัติภูมินามกับพื้นที่ใกล้เคียง รวมทั้งการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่หนองหานด้วย (2) บทบาทหน้าที่ให้แง่คิดแก่มนุษย์ คือ การรักษาสืบทอดประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นเพื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรม และการสรรค์สร้างประเพณีประดิษฐ์ที่เกี่ยวข้อง เช่น บุญบั้งไฟ บุญแข่งเรือ และพิธีการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหาน (3) บทบาทหน้าที่ให้การศึกษาอบรมคนในสังคม เพื่อกล่อมเกลาให้เห็นคุณค่าของตำนานเรื่องเล่า การสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกร่วมของท้องถิ่นควบคู่ไปกับการสร้างพลังชุมชนเข้มแข็ง ทำให้เกิดความรู้และความเข้าใจในบริบทท้องถิ่นหนองหาน และ (4) หน้าที่ในการสร้างระเบียบ บรรทัดฐาน และแบบแผนพฤติกรรมแก่คนในสังคม คือ การควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม จารีตประเพณีในการปฏิบัติต หนองหาน รวมทั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่ชุมชนทำข้อตกลงเพื่อดูแลรักษาและใช้ประโยชน์หรือจัดสรร ทรัพยากรหนองหานร่วมกัน

คำสำคัญ : การสร้างสรรค์เรื่องเล่า, หนองหาน, บริบทสังคมไทยปัจจุบัน

พหูน ปณฺ ฑิโต ชีเว

TITLE The Creation of has Nong Han Narrative in Contemporary Thai Socity

AUTHOR Pongdech Laosuna

ADVISORS Associate Professor Nittaya Wannakit , Ph.D.

DEGREE Master of Arts **MAJOR** Thai

UNIVERSITY Mahasarakham University **YEAR** 2023

ABSTRACT

This thesis purposed to 1) study the creativity of forms and content of narratives about Nong Han in present Thai social context and 2) to study the creativity of functions of narratives about Nong Han in present Thai social context that was qualitative research focusing on qualitative data from involved document and research and presented in descriptive analysis.

The result found that the creativity of forms and content of narratives about Nong Han in present Thai social context divided into 3 parts were 1) 6 forms of Nong Han narrative consisted of poetry, historical narrative, Buddhist legend, geographical narrative, toponym narrative and reproduced narrative 2) content of narrative about Nong Han consisted of keys of narrative were main plot, sub plot, and sequence 3) composition of narratives were 4 elements; event, characters, setting, and relations of narration for showing highlight, and tension including the summary of solving complex of narratives.

The creativity of forms and content of narratives about Nong Han in present Thai social context found that having 2 parts were 1) the creativity of narratives about Nong Han in present Thai social context consisted of the creativity of narratives by modern media utilization, content/event, character, setting, language, and narratives based on Functionalism. In addition, some event based on history, the storytelling through narration combined local legend, some event utilized the

concept of representation to create the imagination along with the narrative and applied the concept of social memories to create collective memory. 2) functions of Nong Han narratives in present Thai social context found that the narratives about Nong Han had functions as a tool for explaining the background of area and toponym to make sacredness in area including creating the process for preserving and inheriting the tradition/ rites at the same time of creating identity to the local. Moreover, the narratives also had functions to create the collective consciousness for people in local. The narratives were a tool connected to tourism/creative tradition with intervened concept for moral behavior controls into them. Therefore, the Nong Han narratives had an important function to manage the natural resource with local participation to create the participation from strong community power.

Keyword : narrative creativity, Nong Han, present Thai social context

พหุน ปณ ฑิโต ชีเว

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมเด็จลุล่วงด้วยดี ก็ด้วยความช่วยเหลือเป็นอย่างดียิ่งของ ศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ ประธานกรรมการสอบ พร้อมด้วยท่านคณะกรรมการ และโดยเฉพาะผู้ที่มีส่วนสำคัญเป็นอย่างยิ่งคือ รองศาสตราจารย์ ดร.นิตยา วรรณกิตร์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก ได้ให้ความกรุณาชี้แนะ แนะนำ ให้แนวคิด มุมมอง และให้ความรู้ในการทำวิจัย พร้อมทั้งถ่ายทอดความรู้และข้อมูลอันเป็นประโยชน์ แก่ผู้วิจัย และยังคอยสนับสนุนผลักดันความเพียรพยายามตลอดจนถึงการให้กำลังใจต่อผู้วิจัย ตั้งแต่เริ่มต้นจนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

ในการนี้ ผู้วิจัยขออนุโมทนาขอบคุณท่านอาจารย์ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ราชันย์ นิลวรรณาภา และท่าน ดร.อุมารินทร์ ตุลารักษ์ คณะกรรมการทั้งสองท่านที่กรุณาเสียสละเวลาให้ข้อเสนอแนะและคำแนะนำที่ดี ซึ่งถือเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นอย่างยิ่ง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในเมตตาพระเดชพระคุณพระครูไพบูลย์รัตนาภรณ์ (หลวงพ่อสมบูรณ์ รตนญาโณ ป.ธ.๓) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดหงส์รัตนาราม ราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร ผู้มีฉายานามว่า มหาเวทย์ฝั่งธน เทพเจ้าตระกรุดหนุนดวง ซึ่งเป็นพระมหาเถระผู้เปี่ยมด้วยเมตตางดงาม ประดุจบิดาท่านหนึ่งของผู้วิจัย โดยให้การสนับสนุนทุนการศึกษาและค่าใช้จ่ายทุกอย่างในการศึกษาเล่าเรียนตั้งแต่ต้นจนจบ

ท้ายที่สุดนี้ ขอขอบคุณโยมพ่อสมหมาย แก้วสมจิตร์ ผู้เป็นบิดา และโยมแม่ฝ้าย เหล่าสุนา ผู้เป็นมารดา ให้กำเนิด และครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ พระเถรานุเถระ เพื่อนสหธรรมมิกทุกรูป ที่ถวายกำลังใจ จนงานวิจัยในครั้งนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี และขออนุโมทนาขอบคุณคุณครูภัทรวดี ขันธะมูล คุณครูศิลปคม โยมพี่เพชร โยมพี่นุช โยมพี่ฝน โยมเฟรม และเพื่อน ๆ สาขาวิชาภาษาไทยทุกคนที่ให้กำลังใจและช่วยแนะนำทุก ๆ เรื่องด้วยดีเสมอมาโดยตลอด จนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จไปได้ด้วยดีทุกประการ

พงษ์เดช เหล่าสุนา

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ..... ง

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ..... ฉ

กิตติกรรมประกาศ ..... ซ

สารบัญ ..... ฌ

สารบัญภาพประกอบ ..... ฎ

บทที่ 1 บทนำ 1

1.1 ภูมิหลัง 1

1.2 ความมุ่งหมายของการวิจัย 5

1.3 คำถามหลักของการวิจัย 5

1.4 ความสำคัญของการวิจัย 5

1.5 ขอบเขตการวิจัย 6

1.6 วิธีดำเนินการวิจัย 10

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ 11

1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 11

1.9 กรอบแนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย 12

1.10 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 13

บทที่ 2 รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน 58

2.1 รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 58

2.2 เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 77

2.3 องค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 83

บทที่ 3 การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน 92

3.1 การสร้างสรรค์ด้านรูปแบบ 92
3.2 การสร้างสรรค์ด้านเนื้อหา/เหตุการณ์ 107
3.3 การสร้างสรรค์ตัวละคร 109
3.4 การสร้างสรรค์ฉาก 111
3.5 การสร้างสรรค์ภาษา 118
3.6 การสร้างสรรค์แนวคิด 121
บทที่ 4 บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน 128
4.1 บทบาทในการเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม 128
4.2 บทบาทในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ 134
4.3 บทบาทในการรักษาและสืบทอดประเพณี/พิธีกรรมท้องถิ่น 138
4.4 บทบาทในการสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่น 140
4.5 บทบาทในการเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์ 145
4.6 บทบาทในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม 148
4.7 บทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ 151
4.8 บทบาทในการสร้างสรรค์พลังชุมชน 152
บทที่ 5 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ 158
5.1 สรุป 158
5.2 อภิปรายผล 164
5.3 ข้อเสนอแนะ 167
บรรณานุกรม 170
ภาคผนวก 180
ประวัติผู้เขียน 184

สารบัญภาพประกอบ

หน้า

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย 12

ภาพที่ 2 ประติมากรรมเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเหตุการณ์ที่ท้าวผาแดงและนางไอ่หนีจากการถล่มเมืองของพญานาค 106

ภาพที่ 3 แสดงตำแหน่งของสถานที่เรียงตามลำดับเหตุการณ์ในนิทานผาแดงนางไอ่ 108

ภาพที่ 4 รูปปั้นกระรอกเผือก (ด่อน) 109

ภาพที่ 5 ศาลเจ้าหญิงไอ่คำ บ่อเสวย อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี 110

ภาพที่ 6 ศาลเจ้าปู่ผาแดง บ้านเชียงแหว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี 110

ภาพที่ 7 อุทยานบัวเฉลิมพระเกียรติ ตั้งอยู่ตรงข้ามกับบึงหนองหาร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร 111

ภาพที่ 8 การสร้างสรรค์เครื่องแต่งกายนางไอ่ 113

ภาพที่ 9 พระยาสุรอุทก พร้อมทั้งบุตรชายทั้งสอง คือ เจ้าภิงคาร และเจ้าคำแดงบนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมืองสกลนคร 113

ภาพที่ 10 พระยาสุรอุทก แสดงฤทธิ์ข่มขู่ธนมูลนาค บนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมืองสกลนคร 114

ภาพที่ 11 ภาพนายพรานยิงฟานด่อนด้วยลูกดอกอาบยาพิษ บนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมืองสกลนคร 114

ภาพที่ 12 เมืองหนองหารหลวงและพระยาสุระอุทกถูกพญานาคโจมตีแบบไม่รู้ตัว และถูกรัดด้วยบ่วงนาคราชจนเสียชีวิตลากเอาศพไปทิ้งลงแม่น้ำโขง ทางที่ลากศพไปกลายเป็นร่องน้ำชื่อว่า “น้ำกรรม” ต่อมาเพี้ยนเป็น “น้ำก่ำ” เมืองหนองหานหลวงล่มจมธรณีกลายเป็นบึงขนาดใหญ่ 115

ภาพที่ 13 แสดงตำแหน่งหมู่บ้าน/สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมรอบหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี 134

ภาพที่ 14 แผนที่ท่องเที่ยวทะเลบัวแดงหนองหาน 147

ภาพที่ 15 สรุปบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 156

บทที่ 1
บทนำ

1.1 ภูมิหลัง

อนันต์ ลากุล (2560: 1) ได้กล่าวว่า สังคมในแต่ละท้องถิ่นมีความเป็นมาที่แตกต่างกันและมีอัตลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับตำนานท้องถิ่นที่ถูกนำมาเป็นเรื่องเล่าสืบต่อกันมา ตำนานเป็นเรื่องราวของบรรพชนที่เล่าจากความทรงจำเป็นการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ เรื่องเล่าเป็นตำนานประเภทหนึ่งที่ถูกถ่ายทอดในรูปแบบที่แตกต่างกัน ดังนั้น ตำนานจึงเป็นเรื่องราวที่ถูกเล่าขานต่อกันมาจากอดีต ตำนานบางอย่างอาจเป็นเรื่องจริงที่มีหลักฐานรองรับทางประวัติศาสตร์ แต่บางตำนานก็มาจากความเชื่อและจินตนาการ อาจมีการแต่งเติมเรื่องราวในตำนานเพื่อให้มีความน่าสนใจและผูกโยงเข้ากับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ทำให้ตำนานเป็นเครื่องมือบันทึกเรื่องราวและถ่ายทอดประวัติศาสตร์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ รวมถึงวัฒนธรรมและประเพณีของสังคมในยุคอดีต ส่วนการสืบทอดตำนานได้ถูกสร้างสรรค์ผ่านเรื่องเล่าเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์และลักษณะทางภูมินามของท้องถิ่น บางตำนานได้ถูกยกระดับไปสู่ตำนานของชาติที่ยึดโยงกับบุคคลสำคัญและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ แต่บางตำนานเป็นเรื่องเฉพาะท้องถิ่นที่ได้รับความนิยมในวงกว้าง จนเกิดการลอกเลียนแบบตำนานแพร่กระจายไปสู่ท้องถิ่นอื่น ๆ ส่งผลให้เกิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ทำให้หลายท้องถิ่นมีเค้าโครงตำนานที่คล้ายกัน

ในส่วน เรื่องเล่า (narrative) ซึ่งตามความหมายในพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2545: 278 อ้างใน เสาวลักษณ์ อนันตศานต์, 2554: 1-2) หมายถึง “งานเขียนที่มีเนื้อหาเป็นเรื่องราวหรือเหตุการณ์ อาจแต่งเป็นร้อยแก้วหรือบทร้อยกรอง เป็นเหตุการณ์เกิดขึ้นจริง หรือเป็นเรื่องแต่งขึ้น หรือเป็นผลสืบเนื่องจากเหตุการณ์นั้นๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเหตุการณ์ประเภทใดๆ ก็ได้ที่นำมาบรรยายให้ทราบ”

การเล่าเรื่อง (narrative) เป็นกระบวนการถ่ายทอดพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีมานานแล้ว การเล่าเรื่องหรือกระบวนการสร้างเรื่องเล่า ถือเป็นวรรณกรรมที่เป็นผลผลิตของมนุษย์ เกิดจากจินตนาการและภูมิปัญญา เป็นการแสดงออกด้านความคิด ความรู้ และประสบการณ์ของมนุษยชาติ

ทฤษฎีการเล่าเรื่อง (narrative theory) การเล่าเรื่อง (narration) เป็นวิธีการพื้นฐานอันหนึ่งของการสร้างความหมายหรือความเข้าใจเกี่ยวกับประสบการณ์ของตน โดยการเล่าเรื่องมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานจนถึงปัจจุบัน สังคมมนุษย์ทุกยุคสมัยล้วนผลิตการเล่าเรื่องและบริโภคเรื่องเล่า โดยเรื่องเล่าเหล่านั้นจะปรากฏออกมาในหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นนิทาน ตำนาน จิตรกรรมฝาผนัง หรือจะเป็นเรื่องสั้น นวนิยาย สารคดี ภาพยนตร์ แม้แต่ในช่วงเวลานอนหลับ มนุษย์

ยังฝันเป็นเรื่องเล่า ซึ่งเรื่องเล่านั้นมีทั้งที่ถือกันว่าอิงจากข้อเท็จจริง เช่น ข่าว สารคดี หรือจากเรื่องที่สมมติขึ้น เช่น นวนิยาย ภาพยนตร์ แต่ไม่ว่ารูปแบบที่ปรากฏจะเป็นเช่นไร เรื่องเล่าล้วนมีนิยามร่วมกันว่า เป็นการนำเสนอเหตุการณ์ชุดหนึ่ง ๆ ที่มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสถานการณ์ในตอนต้นไปสู่สถานการณ์ในตอนจบ เกี่ยวข้องกับบุคคลจำนวนหนึ่งและดำเนินเหตุการณ์ไปตามสถานที่และเวลา (นพพร ประชานุกูล, 2552: 237)

นอกจากนี้ สรณัฐ ไตรลังคะ (2560: 8) ได้ให้คำนิยาม เรื่องเล่า (Narrative) ว่า เป็นสิ่งที่อยู่กับชีวิตความเป็นอยู่มาทุกยุคทุกสมัย ทุกเผ่าพันธุ์และชนชาติมีวัฒนธรรมของการเล่าเรื่องในหลายรูปแบบ ตั้งแต่การวาดภาพในผนังถ้ำ การเล่านิทาน การเขียนตำนานเกี่ยวกับเทพเจ้า การร้องเพลงและการร่ายร้อยกรองสรรเสริญวีรบุรุษจนมาถึงการเล่าเรื่องราวเป็นลายลักษณ์ในรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งการเล่าเรื่องด้วยรูปภาพ อาทิ การ์ตูน นิยายภาพ (graphic novel) เมื่อเทคโนโลยีพัฒนา การเล่าเรื่องผ่านภาพเคลื่อนไหวก็ได้รับความนิยมมากขึ้น กล่าวได้ว่า เรื่องเล่าอยู่คู่กับประวัติศาสตร์มนุษยชาติ เพราะเรื่องเล่าเป็นทั้งความทรงจำของเผ่าพันธุ์ที่ส่งผ่านคุณค่า รวมทั้งเป็นการสร้างความบันเทิงและจินตนาการ การสร้างสรรค์เรื่องเล่ามีหลานรูปแบบ เช่น รูปแบบเรื่องเล่าผ่านนิทาน ภาพวาด จิตรกรรม ปติมากรรม ศิลปะ วรรณกรรม คำสอนทางศาสนา และสื่อร่วมสมัยต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งคุณค่าของเรื่องเล่าแฝงด้วยแง่คิด ปรัชญา แบบอย่างของตัวละครในเรื่องเล่า แนวทางดำเนินชีวิต การหล่อหลอมความคิด สร้างพลังทางสังคม ความรู้ สร้างสุนทรียภาพ การควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ปลุกเร้าให้สำนึกรักและตระหนักถึงคุณค่าของท้องถิ่น ยกระดับตำนานเรื่องเล่าเชื่อมโยงไปสู่การสืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทำให้เข้าใจความเป็นมาและลักษณะทางสังคม รวมทั้งพัฒนาการทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่า

ตำนานการล่มสลายของชุมชนเมืองในอดีตที่มีปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วทุกมุมโลก โดยเฉพาะในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง โดยในประเทศไทยปรากฏตำนานหลายเรื่องที่กล่าวถึงการล่มสลายของเมืองและกลายสภาพเป็นทะเลสาบอันกว้างใหญ่ในปัจจุบัน เล่าขานสืบทอดเป็นตำนานอันศักดิ์สิทธิ์รับใช้สังคมตลอดหลายศตวรรษที่ผ่านมาจวบจนปัจจุบัน เมื่อวิเคราะห์ตามทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีการในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน ตามแนวคิดของ ศิราพร ณ ถลาง ซึ่งได้กล่าวถึงอนุภาคการกินสัตว์สีเผือกแล้วทำให้เมืองล่ม น่าสังเกตว่าทางภาคอีสานมีตำนานหนองหานหลวง หรือตำนานผาแดง-นางไอ่ ที่เล่าขานถึงชาวเมืองที่กินเนื้อกระรอกเผือก ซึ่งคือพญานาคภังคีแปลงกายมาเป็นกระรอกด่อน ถูกฆ่าและนำเนื้อมากินแล้วทำให้เมืองล่มทั้งเมือง กลายเป็นทะเลสาบหนองหานจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน อนุภาคการกินสัตว์เผือกแล้วทำให้เกิดเมืองล่มจากตำนานเก่า 2-3 เรื่อง ถูกนำไปผลิตซ้ำเพื่ออธิบายสภาพหนองน้ำหลายพื้นที่ทางภาคอีสาน มีข้อมูลจากสารานุกรมวัฒนธรรมภาคอีสาน พ.ศ. 2542 ซึ่งอธิบายภูมินามหนองหล่ม อำเภอเมือง จังหวัดเลย ว่า ชาวบ้านนำเนื้อเก้งเผือกมากิน จึงเกิดฝนตกหนัก น้ำท่วม ทำให้หมู่บ้านจมทั้งหมู่บ้าน จะเห็นได้ว่าอนุภาคการกินสัตว์สีเผือกแล้วทำให้เกิด

อาเพศจนเมืองล่มในตำนานโบราณ เป็นสิ่งที่อยู่ในใจของผู้เล่านิทานและอยู่ในการรับรู้ของชาวบ้าน ทำให้ถูกนำมา “แปลงสาร” เป็นการกินเก้งเผือก กวางเผือก หรือผลิตซ้ำเป็นปลาดุกเผือก เพื่ออธิบายสภาพหนองน้ำแห่งอื่น ๆ ในท้องถิ่น ซึ่งได้ถูกนำมาเชื่อมโยงเป็นเรื่องเล่าที่มีฐานคิด และที่มาการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองน้ำหลายพื้นที่ และกระจายอยู่หลายจังหวัดในภาคอีสาน (ศิราพร ณ ถลาง, 2552: 195-196) ซึ่งได้ถูกผลิตซ้ำทางความคิด ความเชื่อ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของท้องถิ่น และถูกถ่ายทอดเป็นเรื่องเล่าสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

หนึ่งในเรื่องเล่าสำคัญที่ได้รับการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน และแพร่กระจายไปหลายพื้นที่ ซึ่งมีเค้าโครงมาจากเรื่องราวเดียวกัน และมีความสัมพันธ์กับตำนานการเกิดขึ้นของหนองน้ำขนาดใหญ่ คือ เรื่องเล่าตำนานหนองหาน ซึ่งเป็นระบบการสื่อสารแบบหนึ่งที่จะทำให้เข้าใจ หรือมองเห็นมิติทางวัฒนธรรมของคนในแต่ละกลุ่มชน หนองหาน น่าจะมาจากคำว่า “ละหาร” เทียบกับภาษาเขมร “รหาล” ที่แปลว่า ห้วงน้ำกว้างใหญ่ที่อาจจะเรียกว่าเป็นทะเล ในคำภาษาไทยภาคกลางเขียนในภาษาไทยใช้ตัวสะกดได้ทั้ง ละหารและละหาน ลักษณะของพื้นที่ละหานนั้นก็คือหนองน้ำขนาดใหญ่ ที่มีการขึ้นลงของระดับน้ำตามฤดูกาลและเป็นธรรมชาติของหนองน้ำที่มนุษย์ยังไม่มีการไปปรุงแต่ง ทำฝายหรือเขื่อนเพื่อกักน้ำ ดังนั้น คำว่า ละหาร ใช้กันทั่วไปทั้งในภาคอีสาน ภาคเหนือ ภาคกลางบางแห่ง ตลอดจนนำไปใช้ในภาษามลายูเก่าด้วยเช่นกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2556: 27) ในภาคอีสานมีตำนานหนองหานที่ได้บอกเล่าเรื่องราวของการเกิดหนองน้ำขนาดใหญ่ เกิดจากการกระทำของพญานาคและบริวาร เพื่อลงโทษผู้ที่กินเนื้อลูกของพญานาคที่ได้แปลงกายเป็นกระรอกเผือก ทำให้เมืองล่มจนกลายเป็นหนองน้ำใหญ่

พื้นที่หนองหานเป็นหนองน้ำกว้างใหญ่ ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญที่มีความอุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของภาคอีสาน ตำนานหนองหานในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสานเล่ม 14 กล่าวว่า หนองหานหลวง และหนองหานน้อย เป็นดินแดนที่มหัศจรรย์ของชาวอีสาน ผู้รู้ท้องถิ่นพยายามอธิบายการกำเนิดหนองน้ำอันกว้างใหญ่ตามจิตสำนึกในการยอมรับสิ่งลึกลับที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ และเล่าสืบต่อกันมาปากต่อปากผ่านคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งเป็นนิทานปรัมปรา ภายหลังได้มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและบันทึกรวมอยู่ในเรื่องอุรังคธาตุ ซึ่งถือเป็นตำนานศักดิ์สิทธิ์ของชาวอีสาน เรื่องเล่าหนองหาน นี้ภายหลังมีการประพันธ์เป็นวรรณกรรมเรื่อง “ท้าวผาแดงนางไอ่” ต้นฉบับเรื่องหนองหานเป็นตำนานปรากฏอยู่ในเรื่องอุรังคธาตุนิทาน (ตำนานพระธาตุพนม) จ.ศ. 1167 บั้นที่ 2 ซึ่งสำนวนที่เก่าแก่ที่สุดของประเทศไทย ปริวรรตมาจากเอกสารใบลาน เรื่องอุรังคธาตุฉบับวัดมหาชัย โดยคุณณรงค์ศักดิ์ ราวะรินทร์ เป็นเนื้อหาไม่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องอุรังคธาตุและตอนท้ายยังกล่าวเน้นว่า “นิทานเรื่องหนองหานนี้มีมาแต่ปฐมกัลป์เมื่อใกล้พระกกุสนธ์จักเสด็จอุบัติมาบังเกิด” โดยพยายามเน้นว่าเป็นเรื่องสมัยศาสนาพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง คือ พระกุกกุสนโธตอนเริ่มยุคภัทรกัป (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสานเล่ม 14, 2542: 4964) ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงเรื่องราวของ

พระพุทธศาสนากับตำนานเรื่องเล่าของท้องถิ่น ผ่านการตีความให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และลักษณะของแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่มีอยู่ในท้องถิ่น

จากการสำรวจวรรณกรรมเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน พบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีลักษณะเป็นตำนานประจำถิ่น และบริบทพื้นที่หนองหานยังเป็นเขตสะสมทางวัฒนธรรม อีกทั้งเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานนี้ยังมีความสัมพันธ์ต่อชุมชน ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม อีกทั้งมีชื่อบ้านนามเมือง รวมไปถึงคำขวัญประจำจังหวัดสกลนคร และยังมีสถานที่สำคัญหลายแห่งด้วยกันที่สอดคล้องกับเรื่องเล่าและซากโบราณสถาน ชื่อสถานที่ต่าง ๆ ทั้งนี้ เรื่องเล่าเป็นการอธิบายถึงสภาพภูมิศาสตร์ภูมินามในชุมชนหมู่บ้านของชาวอีสานหลายแห่ง เช่น เมืองเชียงเหียน หรือเมืองมหาสารคาม เมืองสีแก้ว หรือเมืองร้อยเอ็ด เมืองฟ้าแดด หรือกาฬสินธุ์ เมืองหงส์ หรือ เมืองจตุรพักตร์พิมาน ฯลฯ และชื่อเกาะ ดอน ลำห้วยต่าง ๆ ถูกตั้งขึ้นตามเรื่องเล่า เช่น ดอนแม่หม้าย เกาะที่โผล่กลางหนองหาน หลวง เป็นชุมชนแม่หม้ายที่ไม่ได้กินเนื้อกระรอกด่อน (เผือก) และอีกหลาย ๆ หมู่บ้านที่เรื่องเล่าได้กล่าวถึง ซึ่งนับว่าเป็นวรรณกรรมที่มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์และมีร่องรอยปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน อีกทั้งยังมีประเพณีและพิธีกรรม โดยในปัจจุบันมีการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน และยังมีการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ในรูปแบบใหม่ เช่น การสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ด้านการเมือง การสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ด้านการท่องเที่ยว เป็นต้น ข้อมูลคติชนมีบทบาทและหน้าที่ในสังคมในฐานะที่เป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมที่มีความหมายสัมพันธ์ เชื่อมโยงกับบริบททางสังคม และช่วยให้สังคมนั้นดำรงอยู่และมีความมั่นคง

จากความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรม ส่งผลให้ทัศนคติของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยเฉพาะทัศนคติและความเชื่อของคนในท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย จากการศึกษาพบว่า คนในสังคมปัจจุบันจำนวนมากยังขาดการรับรู้ในวงกว้างและขาดความเข้าใจในเชิงสร้างสรรค์เกี่ยวกับหนองหาน ในส่วนของคนรุ่นใหม่ก็ขาดการตระหนักถึงความสำคัญของหนองหานที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และประวัติศาสตร์ของชุมชน มีการผลิตซ้ำเรื่องเล่าเนื้อหาและรูปแบบเดิม ๆ จนคนรุ่นใหม่ไม่เห็นคุณค่าและความสำคัญ ทำให้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานค่อย ๆ ลบเลือนไปจากความทรงจำของคนในสังคม และยังขาดกระบวนการสืบต่อเรื่องราวเกี่ยวกับหนองหาน ขาดการพัฒนาสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานให้สอดคล้องกับบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ถ้าหากปล่อยให้เป็นไปตามสภาพการณ์ดังกล่าว โดยไม่มีการศึกษาและพัฒนาเรื่องเล่าในเชิงสร้างสรรค์ให้สอดรับกับคุณค่าและการดำรงอยู่ของสังคมปัจจุบัน ก็จะทำให้เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานลบเลือนไปจากความทรงจำของสังคม จึงมีความจำเป็นเร่งด่วนในการหาช่องทางสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานในเชิงสร้างสรรค์ เพื่อให้สอดรับกับบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน

ในขณะที่สังคมมีความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารในปัจจุบัน ทำให้เกิดช่องทางใหม่ ๆ ในการติดต่อสื่อสาร จึงควรมีการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเชิงสร้างสรรค์ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ละคร บทเพลง รวมถึงการแสดงละครเวที ผ่านสื่อช่องทางสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ สื่อโทรทัศน์ หรือสื่ออินเทอร์เน็ต ทำให้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเผยแพร่สู่สังคมได้กว้างขวางขึ้น และยังทำให้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีทั้งที่เป็นข้อมูลต้นฉบับและข้อมูลที่ถูกปรับเปลี่ยนหรือสร้างสรรค์ใหม่ผ่านวัฒนธรรมการพิมพ์และเทคโนโลยีสารสนเทศ เมื่อมองในมิติวรรณกรรมทำให้เห็นว่ามีการนำรูปแบบและเนื้อหาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ หรือดัดแปลงและนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ละคร บทเพลง รวมไปถึงการ์ตูนแอนิเมชั่น ละครเวที จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรม ซึ่งปัจจุบันมีปรากฏตามสื่อสร้างสรรค์สมัยใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่จะทำขึ้นเพื่อบอกเล่าเรื่องราวของหนองหานและเพื่อสร้างความบันเทิงเป็นหลัก แต่ยังขาดรูปแบบและเนื้อหาในการสร้างสรรค์วรรณกรรมท้องถิ่นเพื่อสร้างคุณค่าและสอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน

ดังนั้น จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหานในแง่การนำมาสร้างสรรค์ใหม่ในด้านรูปแบบและเนื้อหา ในหัวข้อ “การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน” โดยมุ่งเน้นศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบันในประเด็นการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหา และบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ต่อสังคมไทยปัจจุบัน

1.2 ความมุ่งหมายของการวิจัย

1.2.1 ศึกษาการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.2.2 ศึกษาบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.3 คำถามหลักของการวิจัย

1.3.1 เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีการสร้างสรรค์ด้านรูปแบบและเนื้อหาอย่างไร

1.3.2 บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบันมีอะไรบ้าง

1.4 ความสำคัญของการวิจัย

1.4.1 ทำให้เห็นรูปแบบและเนื้อหาการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสำนวนต่าง ๆ ที่ปรากฏในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.4.2 ทำให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.4.3 ทำให้ได้แนวทางในการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานให้แพร่หลายยิ่งขึ้น

1.5 ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการศึกษาค้นคว้าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ในบริบทสังคมไทยปัจจุบันดังนี้

1.5.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยเลือกศึกษาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยข้อมูลหลักที่จะใช้ในการศึกษาประกอบด้วยข้อมูล 2 ส่วน ทั้งที่เป็นข้อมูลต้นฉบับ และข้อมูลที่นำไปสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ ดังนี้

1. ข้อมูลต้นฉบับเอกสารเรื่องเล่า

ข้อมูลที่สันนิษฐานว่าเป็นข้อมูลตั้งต้นในการนำไปสร้างสรรค์ต่อ ได้แก่ ตำนานชุดเก่า ซึ่งจัดลำดับตามปีที่จัดพิมพ์ ได้แก่

1) ตำนานเมืองสกลนคร ของขุนศรีนครานุรักษ์ พิมพ์เป็นที่ระลึกในพิธีพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอกพระอนุบาลสกลเขตร์ (เมฆพรหมสาขา) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร พ.ศ. 2467

2) ตำนานพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม ฉบับ พระพนมนครานุรักษ์ พ.ศ. 2474

3) ตำนานหนองหาน ในตำนานอุรังคธาตุ ของกรมศิลปากร พิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการเรื่องวรรณกรรมสองฝั่งโขง พ.ศ. 2537

4) ตำนานหนองหาน ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่มที่ 14 พ.ศ. 2542

5) เมืองหนองหารหลวง ของ ศรีศักร วัลลิโภดม พ.ศ. 2555

6) ตำนานเมืองกุมภวาปี ของ สำนักงานวัฒนธรรมอำเภอกุมภวาปี พ.ศ. 2558

7) อุรังคธาตุ จ.ศ.1167 (พ.ศ.2348) ของ ณรงค์ศักดิ์ ราวะรินทร์

2. ข้อมูลสื่อสารสนเทศที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องเล่า จำแนกเป็นประเภท ดังนี้

2.1 ประเภทสื่อสิ่งพิมพ์

1) หนังสือ ผาแดงนางไอ่ ของพระอริยานุวัตร เขมจารี พ.ศ.2524

2) วรรณคดีอีสาน เรื่อง ผาแดง-นางไอ่ ของ ปรีชา พิณทอง พิมพ์โดยโรงพิมพ์ศิริธรรมออฟเซ็ท พ.ศ. 2537

3) หนังสือ รวมนิทานอีสาน ชุดที่ 5 โดย อินตา กวีวงศ์ พ.ศ.2544

2.2 ประเภทสื่อออนไลน์

1) สื่อโทรทัศน์ ละครโทรทัศน์ จำนวน 1 เรื่อง ได้แก่ ละคร เรื่องผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ทางโทรทัศน์ เผยแพร่ในทีวีช่อง 3 เมื่อปี พ.ศ.2530

2) การ์ตูนแอนิเมชั่น จำนวน 4 เรื่อง ดังนี้

(1) การ์ตูนแอนิเมชั่นอีสาน เรื่อง ผาแดง ของ เกรทมีเดีย มหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2552

(2) การ์ตูนแอนิเมชั่น เรื่องผาแดงนางไอ่ ของบริษัท SIPA และ E-Saan Software Park เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2553

(3) การ์ตูนแอนิเมชั่น 2 มิติ สื่อการเรียนการสอนวรรณกรรมพื้นบ้าน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ ของ วีรพงษ์ ทัดมาลา และ ศิรินญา แดงนาเพียง เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2556

(4) การ์ตูนแอนิเมชั่น 3 มิติ เรื่อง วรรณกรรมพื้นบ้านผาแดงนางไอ่ ของ คมสันต์ ป่าผือ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559

3) รายการใน YouTube จำนวน 8 เรื่อง ดังนี้

(1) ตำนานสกลนคร ของ ศูนย์อนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหทัยภูพาน สกลนคร บรรยายโดย อำรุง เกาไศยนันท์ จัดทำปี 2539 เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2556

(2) รายการพินิจนคร ตอน สกลนคร แอ่งอารยธรรมของโบราณ ช่อง Thai PBS เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2556

(3) ตำนานพญานาคอินทปัตนคร ถล่มเมืองหนองหารหลวง ของ ดูยัง แชนแนล เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559

(4) รายการกฎแห่งกรรมและเรื่องเล่าชาวบ้าน ของ อาจารย์ยอด (ปรีชา เรืองเดช) เรื่อง ตำนานหนองหาร ผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2560

(5) เล่าเรื่องประกอบภาพ เรื่อง ตำนานนิทานไทย ผาแดง-นางไอ่ ของ ช่อง Thai long time เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561

(6) ตำนานพญานาคถล่มเมือง จนกลายเป็นหนองหาร จ.สกลนคร ของ You Do you know about this เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561

(7) พญานาคถล่มเมือง ตำนานหนองหานหลวงสกลนคร ของ channel ที่นี่มีเรื่องเล่า เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561

(8) รายการ Me-สาระ เรื่อง เปิดตำนาน “เมืองหนองหาร” ของ channel ปาฏิหาริย์ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2562

4) เพลง เลือกศึกษาข้อมูลบทเพลงที่ปรากฏในสื่อสมัยใหม่ จำนวน 28 เพลง ดังนี้

(1) เพลงผาแดงแย่งรัก ขับร้องโดย พรศักดิ์ ส่องแสง อัลบั้ม พ่อหม้ายใจมาร

(2) เพลงมนต์รักสกลนคร ขับร้องโดย แดง จิตกร

(3) เพลงตำนานหนองหาน ขับร้องโดย ยุ้ย ทองใบ

(4) เพลงตำนานรักหนองหาน ขับร้องโดย เอก รุ่งสุวรรณ ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing

(5) เพลง หนุ่มผาพงหลงสาวคีตา ขับร้องโดย คะนองนา กาฬสินธุ์, สุดา ศรีลำดวน ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing

(6) เพลงตะวันรอนที่หนองหาน ขับร้องโดย สายัณห์ สัญญา

(7) เพลงหนองหานวิมานร้าง ขับร้องโดย หยาด นภาลัย

(8) เพลงสายน้ำแห่งตำนาน ขับร้องโดย แน็ท ศิริพงษ์

(9) เพลงสกลนครล้ะเบ่อ ร้องโดย นิ้วก้อย กรรณิการ์, โอ๊ต เมืองพล, กระถิน ศิริรัตน์

(10) เพลงท้าวภังคี ขับร้องโดย รุ่งนคร นครพนม

(11) เพลงภังคี ขับร้องโดย เบียร์ นฤชัย

(12) เพลงถามใจไอ่คำ ขับร้องโดย เกล้า กนกพรรณ

(13) เพลงกะฮอกด่อน ขับร้องโดย ชายเบล แข็งเบิดคืน

(14) เพลงหัวใจภังคี ขับร้องโดย ครูน้ำต้น ชิติภัทร

(15) เพลงภังคีพ่ายฮัก ขับร้องโดย โชน วาริชภูมิ

(16) เพลงผาแดงถล่มบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(17) เพลงผาแดงนางไอ่ ชาติปางก่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(18) เพลงซากฮักหนองหาน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(19) เพลงผัวใบ้ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(20) เพลงบุญบั้งไฟ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(21) เพลงเมืองบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(22) เพลงธิดาพญาขอม ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(23) เพลงกระฮอกด่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม

(24) เพลงผาแดง-นางไอ่ ขับร้องโดย พร ภิรดี, วัฒน์ ศิวดล คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง

(25) เพลงสุดนำแนน ขับร้องโดย แมน จักรพันธ์, แต้ว สุกัญญา, นก พงศธร คณะระเบียบวาทศิลป์

(26) เพลงน้ำตาภังคี ขับร้องโดย แต้มสี อนุทัย คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง

(27) รักสะท้านหนองหานล่ม ขับร้องโดย ดวง มรกต

(28) เพลง ผาแดงนางไอ่ อัลบั้มสงสารน้องเมีย ขับร้องโดย เฉลิมพล มาลาคำ

5) หมอลำ ศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ปรากฏในรูปของหมอลำ โดยจำแนกออกเป็น 3 ประเภท คือ ลำกลอน ลำเรื่องต่อกลอน และลำเพลิน ดังนี้

5.1 ประเภทลำกลอน

(1) ลำกลอนประวัติหนองหารสกลนคร (หนองหานฟานด่อน) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน

(2) ลำกลอนประวัติ หนองหานกุมภวาปี (ผาแดง-นางไอ่) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน

(3) ลำกลอนตำนานหนองหานกุมภวาปี ของ หมอลำบุญช่วง เด่นดวง

(4) ลำกลอนผาแดง (ทำนองกาฬสินธุ์) ของ มิดฟิลด์ ฮอยฮักกระฮอกด่อน

(5) ลำกลอนประวัติเมืองสกล ของ หมอลำอรพิณ

(6) ลำกลอนตำนานหนองหานหลวง สกลนคร (ฟานด่อนเมืองสกลนคร) ประพันธ์โดยสวาท กวีพจน์ ลำโดย หนูทอง นนพละ, อวยพร เถื่อนแก้ว ผลิตโดย ชัยอนันต์ สตูดิโอ

5.2 ประเภทลำเรื่องต่อกลอน

(1) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะฟ้าสีคราม

(2) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะเพชรอุบล

5.3 ประเภทลำเพลิน

(1) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะทองมี มาลัย

(2) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดย ป.ฉลาดน้อย ส่งเสริม, อังคนางค์ คุณไชย

(3) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงลานางไอ่ โดย ฝ้าย นิลุบล แสงจันทร์

1.5.2 ขอบเขตด้านพื้นที่

การศึกษาตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในงานวิจัยนี้ ได้ศึกษาตำนานที่มีเค้าโครงความคิดและความเป็นมาของเรื่องเล่าที่มีความสัมพันธ์กัน 2 แห่ง ดังนี้

1. หนองหานหลวง อยู่ในพื้นที่ 2 อำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอโพนนาแก้ว จังหวัดสกลนคร

2. หนองหานน้อย อยู่ในพื้นที่อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

1.6 วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยทางด้านวรรณกรรมศึกษาและคติชนวิทยา เน้นการศึกษาทั้งตัวบทและบริบทของวรรณกรรมตำนานที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองหาน พร้อมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอองค์ความรู้จากการวิจัย โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1.6.1 รูปแบบการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเน้นการวิจัยเพื่อศึกษาค้นคว้าเอกสารวรรณกรรมสื่อสารสนเทศ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานและการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.6.2 สำรวจและรวบรวมข้อมูล

สำรวจและรวบรวมข้อมูลวรรณกรรมเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลโดยยึดหลักข้อมูลจากต้นฉบับเอกสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานและข้อมูลสื่อสารสนเทศเกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหาน ที่มีความสอดคล้องและเชื่อมโยงกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อให้สามารถตอบคำถามของการวิจัยได้ตามที่กำหนดไว้โดยใช้วิธีเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งเป็นการศึกษาจากเอกสารที่มีการบันทึกเอาไว้หรือที่มีการศึกษา โดยทำการค้นคว้าจากเอกสาร หนังสือ บทความ ตำรา สื่อสารสนเทศ วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.6.3 ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

วิเคราะห์ข้อมูลจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานบนฐานคิดคติชนวิทยาสร้างสรรค์ความเชื่อ วิถีชีวิต ประเพณี และวัฒนธรรมสร้างสรรค์ โดยเน้นการวิเคราะห์ประเด็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานและการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่สอดคล้องและสัมพันธ์กับบริบทสังคมไทยปัจจุบัน เป็นประเด็นหลักในการวิจัย

1.6.4 ขั้นนำเสนอข้อมูล

งานวิจัยนี้วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) และการสังเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

1.6.5 ขั้นสรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปประเด็นการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย และนำเสนอข้อค้นพบสำคัญจากการวิจัย รวมทั้งการสรุปชุดความรู้จากการวิจัย และนำข้อมูลทั้งหมดมาสรุปผลการวิจัยในภาพรวม พร้อมทั้งอภิปรายผลการวิจัยและข้อเสนอแนะจากการวิจัย ทั้งที่เป็นข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ข้อเสนอแนะในเชิงสาธารณะและข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ

เรื่องเล่าหนองหาน หมายถึง เรื่องราวหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับหนองหาน ซึ่งเนื้อหาได้กล่าวเมืองล่มจากการกระทำของพญานาคจนกลายมาเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ 2 แห่ง คือ (1) หนองหานหลวง อยู่ในพื้นที่ 2 อำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอโพนนาแก้ว จังหวัดสกลนคร และ (2) หนองหานน้อย อยู่ในอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

การสร้างสรรค์ หมายถึง การสร้างสิ่งใหม่ ๆ ที่มีคุณค่า โดยงานวิจัยนี้หมายถึงการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าหนองหานด้านรูปแบบ ด้านเนื้อหา/เหตุการณ์ ด้านตัวละคร ด้านฉาก ด้านภาษา และด้านแนวคิด

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน หมายถึง การสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่มีความเกี่ยวข้องกับหนองหานที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ 2 รูปแบบ คือ (1) รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ (2) รูปแบบสื่อออนไลน์ 5 รูปแบบ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ

1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.8.1 ทำให้เข้าใจวิธีการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ปรากฏในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.8.2 ทำให้ได้แนวทางการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานที่มีลักษณะการสร้างสรรค์กับสังคมไทยปัจจุบัน

1.8.3 ทำให้ได้แนวทางในการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน และเผยแพร่ผลการวิจัยเชิงสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานอย่างเหมาะสมกับบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.8.4 ทำให้คนในสังคมตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

1.9 กรอบแนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย

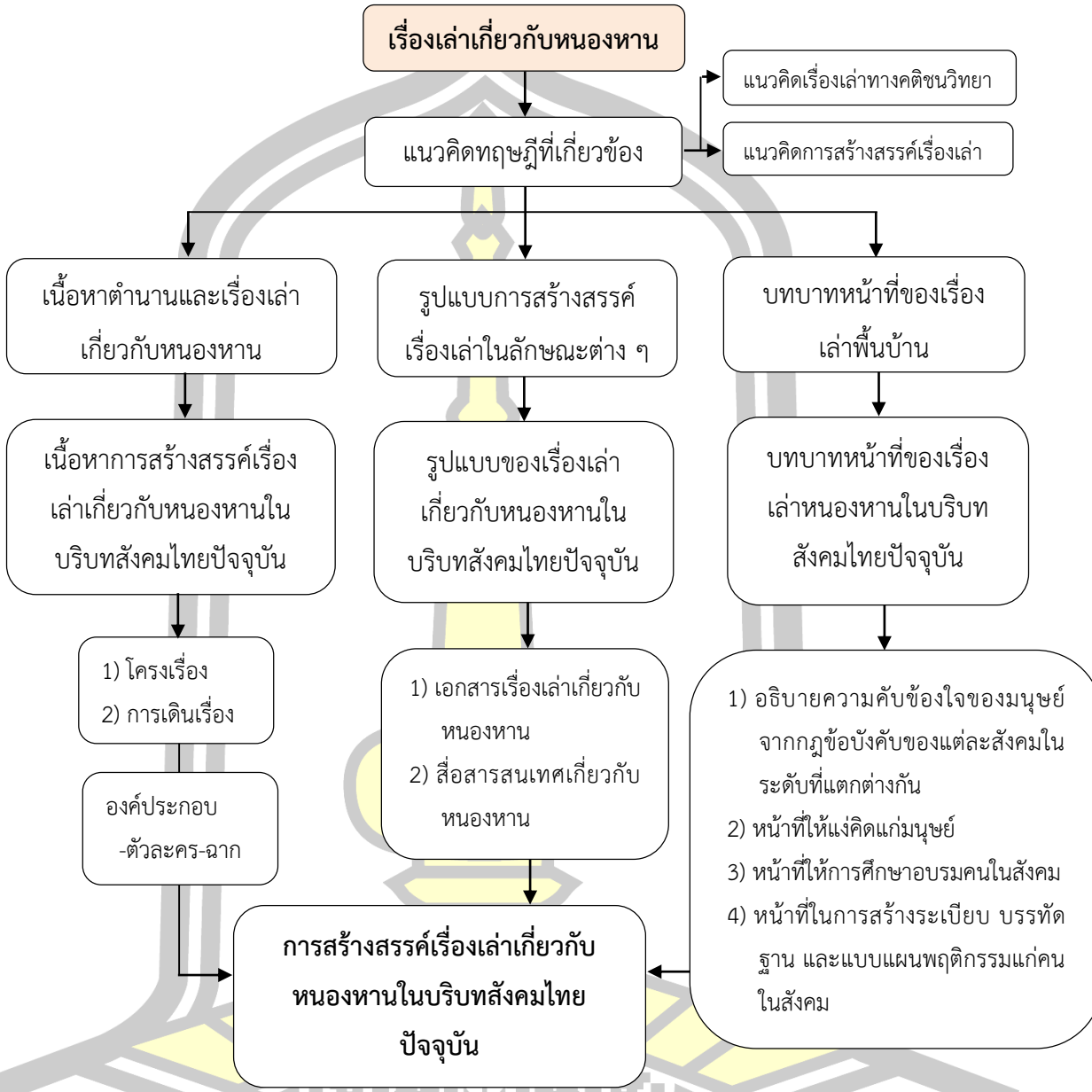

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย

จากกรอบแนวคิดดังกล่าว ผู้วิจัยได้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นกรอบในการศึกษา “การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน” โดยได้ศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ 2 แนวคิด ได้แก่ แนวคิดเรื่องเล่าทางคติชนวิทยา และแนวคิดการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ซึ่งได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ ตำนานและเรื่องเล่าหนองหาน รูปแบบการ

สร้างสรรค์เรื่องเล่าในลักษณะต่าง ๆ และบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าพื้นบ้าน โดยกำหนดกรอบแนวคิดเชิงเนื้อหาตามวัตถุประสงค์ออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1. เนื้อหาเกี่ยวกับการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ 1) เนื้อหาการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน สังเคราะห์ออกเป็น 2 ส่วนได้แก่ โครงเรื่อง และการเดินเรื่อง 2) รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน สังเคราะห์ออกเป็น 2 รูปแบบ คือ รูปแบบเอกสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ได้แก่ หนังสือและวรรณคดี และรูปแบบสื่อสารสนเทศเกี่ยวกับหนองหาน 2 รูปแบบ คือ (1) รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ (2) รูปแบบสื่อออนไลน์ 5 รูปแบบ คือ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ

2. เนื้อหาเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ในงานวิจัยนี้ใช้กรอบแนวคิดของ วิลเลียม บาสคอม (William R. Bascom) ซึ่งได้จำแนกออกเป็น 4 บทบาทหน้าที่ ได้แก่ (1) บทบาทหน้าที่อธิบายความคับข้องใจของมนุษย์จากกฎข้อบังคับของแต่ละสังคมในระดับที่แตกต่างกัน (2) บทบาทหน้าที่ให้แง่คิดแก่มนุษย์ (3) บทบาทหน้าที่ให้การศึกษาอบรมคนในสังคม และ (4) บทบาทหน้าที่ในการสร้างระเบียบ บรรทัดฐาน และแบบแผนพฤติกรรมแก่คนในสังคม

จากกรอบแนวคิดดังกล่าว ได้นำมาใช้ในการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน โดยออกแบบโครงสร้างเนื้อหาของการวิจัยที่มีความสัมพันธ์กัน 3 ประเด็นหลัก คือ รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน และบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.10 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.10.1 เอกสารที่เกี่ยวข้อง

ในส่วนของเอกสารที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้ ได้จำแนกเนื้อหาออกเป็น 3 ส่วน ประกอบด้วย

1) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับตำนานและเรื่องเล่าหนองหาน

2) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าในลักษณะต่าง ๆ

3) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับตำนานและเรื่องเล่าหนองหาน

การถ่ายทอดเรื่องราวในรูปแบบของตำนานเป็นศิลปะเก่าแก่มีมาก่อนการบันทึกประวัติศาสตร์ การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ ที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับตำนานท้องถิ่น ดังนั้น ก่อนที่จะ เข้าสู่เนื้อหาของเรื่องเล่าจึง ได้นำเสนอการนิยามความหมายของตำนาน ดังต่อไปนี้

ราชบัณฑิตยสถาน (2556) ให้ความหมายของ **“ตำนาน”** ไว้ว่า หมายถึง เรื่องแสดงกิจกรรมอันมีมาแต่ปางหลัง เรื่องราวนมนานที่เล่าสืบ ๆ กันมา รวมความสรุปความหมายต่าง ๆ ของตำนาน ว่า เป็นเรื่องราวของความเป็นมาของสถานที่ สิ่งของต่าง ๆ ซึ่งไม่สามารถชี้ได้ชัดเจนว่าสถานที่ สิ่งของ เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้น วัน เวลาใด ใครเป็นผู้เกี่ยวข้องชัดเจน ซึ่งเป็นเรื่องแสดงความเป็นมาแต่ปางหลังของสถานที่บุคคลหรือพิธีกรรม เป็นต้น, เรื่องราวนมนานที่เล่ากันสืบ ๆ มา เช่น ตำนานพุทธเจดีย์, ตำนานเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว; เรียกพระปริตรบทหนึ่ง ๆ ว่าตำนานในคำว่าเจ็ดตำนาน สิบสองตำนานและโดยศัพท์ล้านนาหรือภาษาไทยเก่าใช้คำว่า “พื้น” (สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ, 2542: 2412) คำว่า พื้น นี้ใช้ความหมายกว้างคือหมายรวมถึง “ประวัติตำนาน นิทาน หรือ background, history, legend” (ปรีชา พิณทอง, 2532: 570) และบางครั้งเรียกรวมกันเป็นตำนานพื้น เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หรือตำนานพื้นบ้านอีสาน เป็นต้น

ตำนาน คือ เรื่องที่เล่าขานมาตั้งแต่อดีตเปรียบเหมือนเครื่องมืออย่างหนึ่งที่ช่วยในการถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ หรือกระทั่งเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ รวมถึงวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ของคนในยุคอดีต คำว่าตำนานมาจากภาษาบาลีว่า **“ตๆณาล”** ซึ่งแปลว่าท่อนหรือตอนแต่ที่แปลว่าเรื่องราวในอดีตนั้น น่าจะมาจากภาษาขอมที่ใช้ว่า **“ฏฺณาล-ตๆณาล”**

ตำนานท้องถิ่นเป็นเรื่องเล่าที่ผู้เล่าและผู้ฟังในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นเรื่องราวที่เคยเกิดขึ้นจริงในอดีต ด้วยเหตุนี้ตำนานท้องถิ่นจึงสัมพันธ์กับอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของท้องถิ่นอย่างไม่อาจแยกได้ ดังที่ รอบบ์-กริลเกต (Robbe-Grillet) กล่าวไว้ว่า สังคมที่เรามีชีวิตอยู่คือสังคมแห่งตำนาน ทุกสิ่งทุกอย่างที่รายรอบล้วนแล้วแต่เป็นเสี้ยวส่วนต่างๆ ของตำนาน (พิเชฐ แสงทอง, 2559: 42)

นอกจากนี้ นักวิชาการไทยยังใช้คำเรียกแทนคำว่า “Myth” แตกต่างกันไป นอกจากคำว่า ตำนาน แล้ว กุหลาบ มัลลิกะมาส, สิทธา พินิจภูวดล และนักวิชาการบางท่านใช้คำว่า “เทพนิยาย” และกิ่งแก้ว อัตถากร ใช้คำว่า “เทวปกรณ์” วรรณี วิบูลย์สวัสดิ์ และแอนเดอร์สัน ใช้คำว่า “ศาสนนิทาน” ประคอง นิมมานเหมินท์ ศิราพร ณ ถลาง และสุกัญญา สุจฉายา ใช้คำว่า “ตำนานปรัมปรา” ปริตรตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล ใช้ว่า “นิทานปรัมปรา” เสาวลักษณ์ อนันตศานต์ ใช้ว่า “นิยายปรัมปรา” และนอกจากนี้ยังมีการใช้คำว่า เรื่องทวยเทพ ปุราณะ ความเชื่อปรัมปรา

ตำนานความเชื่อ เทพปกรณัมหรือเทพปกีรณัม ส่วนนักวิชาการรุ่นใหม่ๆ มีผู้ใช้คำว่า ปรัมปราคติ ปรัมปรานิยาย วรรณกรรมปรัมปรา และอื่นๆ (อ้างใน ปรมินทร์ จารุวร, 2549: 84)

อนึ่ง การใช้คำว่า ตำนาน ในทางคติชนวิทยามีความหมายเฉพาะ Erminie W. Voegelin (1950: 778) นักมานุษยวิทยาและนักคติชนวิทยาได้กล่าวถึงตำนานตามแนวคิดทางคติชนวิทยาไว้ใน **Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend** ว่า ตำนาน คือ เรื่องเล่าที่ถือว่าเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงในยุคโบราณ ที่อธิบายเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาและความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติของมนุษย์ พระเจ้า วีรบุรุษ ลักษณะทางวัฒนธรรม ความเชื่อและศาสนา ในขณะที่ Stith Thompson (1958: 106) นักคติชนวิทยาได้นิยามความหมายของคำว่าตำนานว่า “เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวข้องกับพระเจ้ากับแผนในการดำเนินชีวิตของกลุ่มชน”

Bronislaw Malinowsk (1948: 107) นักมานุษยวิทยาได้ให้ความหมายของตำนานว่า “เป็นนิทานศักดิ์สิทธิ์ (sacred tale) เปรียบเหมือนกฎบัตร (charter) ของสังคม (อ้างในปฐม หงษ์สุวรรณ, 2548: 1)

นอกจากนี้ Bronislaw Malinowsk นักมานุษยวิทยาชาวโปแลนด์ เขาได้ทำงานวิจัยทางชาติพันธุ์ที่หมู่เกาะโทรเบรียนด์ ในเขตมาเลเซีย ของมหาสมุทรแปซิฟิก ซึ่งเขาได้ศึกษาพฤติกรรมของชนเผ่าดั้งเดิม ตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่โดยสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (Participation observation) ในเรื่องความสัมพันธ์และพฤติกรรมของชาวโทรเบรียนด์ในหลายด้าน เช่น กฎหมาย เศรษฐกิจ ศาสนา ตำนาน นิทาน และไสยศาสตร์ เป็นต้น โดยผลการศึกษาในด้านข้อมูลคติชนวิทยา โดยเฉพาะนิทานและตำนานในความคิดความเชื่อของชาวโทรเบรียนด์ ซึ่ง Bronislaw Malinowski ได้กล่าวสรุปเอาไว้ 3 ลักษณะด้วยกัน คือ

1. นิทานปรัมปรา หรือนิทานที่เกี่ยวกับเทวดานางฟ้าเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นมา เล่าแบบละครถือกันว่าเป็นสมบัติส่วนตัวของผู้เล่าเขามักเล่ากันในเดือนพฤศจิกายน ระหว่างฤดูเก็บเกี่ยวและตกปลาพวกชาวเกาะเชื่อว่า การเล่าเรื่องเหล่านี้จะมีอิทธิพลที่ทำให้พืชผลที่เขาเพิ่งปลูกในสวนอุดมสมบูรณ์ เรื่องเล่าเหล่านี้จะจบลงด้วยลักษณะที่เป็นแบบแผน คือมีการเอ่ยอ้างถึงพืชป่าที่มีผลดก

2. ตำนาน เป็นเรื่องที่ถือว่าจริงและมีข้อมูลอยู่จริงๆ จัดว่ามีความสำคัญไม่ถือว่าเป็นสมบัติส่วนตัวของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ เล่ากันในรูปแบบเฉพาะตัวผู้เล่าแบบใดก็ได้ เมื่อเล่าแล้วย่อมเกิดผลต่อความเชื่อทางไสยศาสตร์เวทมนตร์

3. เทพนิยาย ได้รับการพิจารณาไม่ใช่แต่เป็นเรื่องจริงเท่านั้น แต่ยังมีความสำคัญ มีคุณค่า และมีความศักดิ์สิทธิ์ มักจะเล่าเมื่อมีการปฏิบัติทางพิธีกรรม หรืออ้างถึงเมื่อมีความสงสัยว่าการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ไม่ถูกต้อง (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2550: 16)

จากผลการศึกษาข้างต้น พบว่า นิทานปรัมปรา ตำนาน และเทพนิยายนั้นเป็นเรื่องราวการสร้างสรรค์ของกลุ่มชนซึ่งมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป รวมทั้งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของข้อมูลทางคติชน อันเป็นความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและสภาพจิตใจของกลุ่มชนนี้ ดังจะเห็นได้จากเรื่องดังกล่าว เปรียบเสมือนเครื่องมือในการตอบสนองความต้องการพื้นฐานของชีวิต

ขณะที่ William R. Bascom ได้กล่าวถึงงานเขียนของ Malinowsk เรื่อง Myth in Primitive Psychology ว่าเป็นหนังสือที่มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจวิถีชีวิตของชนดั้งเดิม ทั้งเรื่องสิ่งแวดล้อม ความคิด การจัดระเบียบ ธรรมเนียมประเพณีของกลุ่มชนดั้งเดิม ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อการศึกษาตีความด้านคติชนเพราะว่าข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาไม่ว่าจะเป็น นิทาน ตำนาน ความเชื่อ และพิธีกรรม ล้วนมีความหมายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับบริบทสังคมวัฒนธรรมทั้งสิ้น อันเป็นกลไกสำคัญในการธำรงรักษาวัฒนธรรมให้มั่นคงสืบทอดให้คนอีกรุ่งหนึ่งได้รับรู้และเข้าใจแล้วนำเอาข้อมูลวัฒนธรรมเหล่านี้ไปใช้ในสังคม ซึ่งแสดงให้เห็นบทบาทหน้าที่ของข้อมูลเหล่านี้ได้อย่างชัดเจน

ส่วนใหญ่แล้วคำจำกัดความของตำนานในทางมานุษยวิทยาและทางคติชนวิทยามักจะมีแนวคิดที่สอดคล้องกัน กล่าวคือ เป็นเรื่องเล่าที่มีนัยทางความเชื่อและศาสนา ทั้งที่เป็นเรื่องราวเหตุการณ์วีรบุรุษ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความลี้ลับ ความคิดความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น ศรีศักร วัลลิโภดม (2534: 21) อธิบายศัพท์ คำว่า ตำนาน หมายถึง นิทานหรือนิยายศักดิ์สิทธิ์ที่อธิบายถึงความเป็นมา หรือความหมายสำคัญของระบบความเชื่อทางศาสนาหรือเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับประวัติบุคคลสำคัญ เช่น ผู้ที่เป็นศาสดาหรือผู้นำทางวัฒนธรรมที่เป็นต้นเค้าทำให้เกิดประเพณีพิธีกรรมขึ้นมา

มลวิภา เจียจันทร์พงษ์ (2526) ได้อธิบายความหมายของตำนานไว้ว่า ตำนานเป็นเรื่องเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยโบราณ เช่น เรื่องราวเกี่ยวกับบุคคลสำคัญ เรื่องการสร้างบ้านเมืองและเหตุการณ์ต่างๆ ของบ้านเมือง ประเพณีและความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา การสร้างสถาปนาปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ในประเทศไทยมีการนับถือพระพุทธศาสนามาแต่โบราณ เรื่องราวในตำนานจึงเล่าถึงเรื่องของการสร้างวัด ถาวรวัตถุ ตลอดจนพระธาตุเจดีย์ในพระพุทธศาสนา เรื่องราวเหล่านี้จะมีลักษณะเล่าปากต่อปากสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุ ในระยะหลังจึงได้มีการบันทึกเรื่องราวต่างๆ ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ (2555: 3-4) กล่าวว่า ตำนาน คือ เรื่องเล่าที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เก่าแก่ยาวนาน สะท้อนถึงวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ เรื่องราวที่ปรากฏสาระในเอกสารประเภท “ตำนาน” ควรเข้าใจว่าเรื่องประเภทตำนานนั้นมิใช่เรื่องที่แสดงเรื่องราวที่ผ่านมาอย่างตรงไปตรงมา ตำนานบางเรื่อง เป็นเพียงคำอธิบายง่ายๆ เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ทำไมฝนตกฟ้าร้อง การเกิดขึ้นของหนองน้ำขนาดใหญ่ รูปร่างของภูเขา ฯลฯ ตำนานบางเรื่องเป็นคำอธิบาย

เกี่ยวกับ การกำเนิดบ้านเมืองผู้คน ซึ่งคำอธิบายเหล่านี้ก็มีหลายระดับ ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ของผู้รู้ในสมัยโบราณผู้สร้างคำอธิบายนั้น “ตำนาน” อาจมีที่มาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับบรรพบุรุษคนสำคัญในอดีตซึ่งได้รับความเชื่อถือในลักษณะของการเป็นผี บรรพบุรุษของชนเผ่ามาก่อน ต่อมาภายหลังก็ได้รับการเสริมเติมแต่งเรื่องราวให้พิสดารยิ่งขึ้น เรื่องที่นำมาตกแต่งเพิ่มเติมเท่าที่พบส่วนใหญ่จะได้เค้าโครงมาจากเรื่องในชาดก ดังเช่น ในเรื่อง ตำนานสิงหนวัติในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61 ตำนานสุวรรณโคมคำในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 72 ฯลฯ เป็นต้นตำนานที่ได้รับการตกแต่งเพิ่มเติมเหล่านี้ต่างก็มีความหมายต่างกันไปในแต่ละเรื่อง แต่ก่อนที่จะศึกษาถึงขั้นให้ทราบความหมายของตำนานซึ่งก็คือความคิดของคนสมัยโบราณที่มีต่อสิ่งหรือเหตุการณ์ที่แวดล้อมตัวเขาได้นั้นจำเป็นที่จะต้องอ่าน เรื่องตำนานที่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรให้รู้เรื่องเสียก่อน โดยไม่เว้นว่าจะเป็นกรณีเล็กๆ น้อยๆ ที่ปรากฏอยู่ในท้องเรื่องอย่างไร เพราะเรื่องที่คิดว่าเล็กเหล่านั้นหากละเลยมองข้ามไปก็จะเป็นการอ่านแบบ ไม่ได้เรื่องจริง ๆ และถ้าเป็นเช่นนี้ความหมายที่ได้จากการอ่านตำนานครั้งนั้น ๆ จะไขว้เขวไปเพียงใดย่อมไม่อาจรู้ได้

สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์ (2542) ได้กล่าวถึงตำนาน หรือ myth ไว้ในบทความเรื่อง ฟุเฮย-เซ้ยหมุ่ย : ตำนานกำเนิดมนุษย์ของชาวเย้า ไว้ว่า โดยทั่วไปคนไทยเรียกเรื่องราวเก่าแก่ที่เล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของโลก จักรวาล มนุษย์ เทพเจ้า ตลอดจนความเป็นมาของเผ่าพันธุ์หรือแหล่งกำเนิดของตนว่า ตำนาน แต่ในทางวิชาการสาขาคติชนวิทยานั้น คำว่า myth อาจจะมีนักวิชาการไทยใช้ศัพท์ต่างกัน เช่น เทฟปรณัม ศาสนนิยาย เทพนิยาย

ธิดา สาระยา (2525) กล่าวว่า ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์ ข้อมูลประเภทแรก ตำนาน หมายถึงเรื่องปรัมปราซึ่งกำหนดเงื่อนไขทางเวลาแน่นอนไม่ได้ เพราะเป็นข้อมูลที่ถ่ายทอดมาในจารีตบอกเล่าก่อนที่จะบันทึกเป็นลายลักษณ์ เช่น ตำนานพระยาเจือง ตำนานสิงหนวัติ ตำนานสุวรรณโคมคำ รวมทั้งตำนานทางศาสนาที่เขียนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 เช่น ตำนานมูลศาสนา สิหิงคนิทาน ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น ตำนานทางศาสนาเหล่านี้เป็นเรื่องปรัมปรากับประวัติการสถาปนาพระพุทธศาสนาในดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย ส่วนประเภทที่สอง ตำนานประวัติศาสตร์ คือ เรื่องบอกเล่าที่บันทึกในกรอบของเวลาที่มีการเรียงลำดับสกุลของผู้ปกครองเมือง ตำนานประวัติศาสตร์จึงมีองค์ประกอบสองส่วน คือตำนานปรัมปราจารีตบอกเล่าและการเรียงลำดับกษัตริย์ของเจ้าเมือง เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ตำนานพื้นเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานพระเจ้าเลียบโลก เป็นต้น

นาฏวิภา ชลิตานนท์ (2524) ได้สรุปคำจำกัดความของตำนานไว้ 3 ประการด้วยกัน คือ

1) ตำนาน คือ นิทานพื้นบ้าน ซึ่งหมายรวมถึงนิทานปรัมปรา นิทานท้องถิ่น และเทพนิยาย เป็นต้น

2) ตำนาน คือ งานบันทึกทางประวัติศาสตร์ศาสนาอันเกิดจากความเชื่อและศรัทธา ความหวังและความกลัวที่จะรักษาระบบความเชื่อ อุดมคติและสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาไว้

3) ตำนาน คือ บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับบ้านเมือง กษัตริย์ราชวงศ์ เหตุการณ์ต่างๆ เกี่ยวกับมนุษย์และสังคมในอดีตทั้งเหตุการณ์ที่เป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์

ศิราพร ณ ถลาง (2545: 190) กล่าวไว้ว่า ตำนานปรัมปราเป็นข้อมูลทางคติชนที่ถือกันว่าเป็นเรื่องเล่าที่ศักดิ์สิทธิ์ (sacred narratives) มักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้า เทพเจ้า เทวดา ผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นเรื่องเล่าที่มักใช้ในการอธิบายกำเนิดโลก กำเนิดชาติพันธุ์ต่างๆ และ ศิราพร ณ ถลาง (2549: 195) ยังได้กล่าวให้เห็นบทบาทและความสำคัญของข้อมูลตำนานว่า ตำนานปรัมปรา เป็นข้อมูลทางคติชนวิทยาและมานุษยวิทยาที่น่าสนใจในการนำมาศึกษาความเชื่อ โลกทัศน์ วิธีคิดและแบบแผนในการดำเนินชีวิตของกลุ่มคนในสังคมต่าง ๆ ในโลกนี้ ชาติพันธุ์ต่างๆ ได้ใช้ตำนานอันถือเป็นเรื่องเล่าที่ศักดิ์สิทธิ์ (sacred narrative) เป็นกลไกทางวัฒนธรรมอันหนึ่งในการอธิบายอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนเมื่อต้องสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับคนต่างกลุ่มหรือต่างชาติพันธุ์

ประคอง นิมมานเหมินท์ (2543) ได้กล่าวว่า ตำนานปรัมปรา คือการอธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล โครงสร้าง และระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อำนาจเหนือธรรมชาติ ความเป็นมาของชนชั้นผู้ปกครอง หรือผู้นำลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ตลอดจนประเพณีและพิธีกรรมและการประพฤติปฏิบัติต่างๆ

กิ่งแก้ว อัตถากร (2520) ได้กล่าวถึงเทวปกรณ์ว่าเป็นเรื่องที่อธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล และระบบของจักรวาล มนุษย์และสัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ลม ฝน กลางวัน กลางคืน ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า ลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ตลอดจนพิธีกรรมการประพฤติต่างๆ

เมื่อกล่าวถึงตำนานในการรับรู้ของผู้คนในชุมชนสองฝั่งโขง พบว่ามีผู้คนจำนวนไม่น้อยที่รู้จักเรื่องเล่าหรือตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาช้านาน เรื่องเล่าที่เล่าขานกันในลำน้ำโขงนั้น ก่อเกิดเป็นตำนานที่ผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คนสองฝั่งโขงทั้งชาวไทยและชาวลาวตลอดมา เช่น ตำนานอุรังคธาตุ ตำนานพระพุทธรูปใต้น้ำ ตำนานพญานาคสร้างเมืองและเรื่องราวของเมืองศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นตำนานที่บอกเล่ากล่าวขานกันมาในวิถีชีวิตของผู้คนทั้งสองฝั่งโขงมาช้านานโดยเฉพาะเรื่องราวของการสร้างการศึกษาตำนานเมืองหนองหานในครั้งนี้ ยังแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในอดีตโดยเฉพาะด้านการใช้ภาษาในการสร้างสรรค์วรรณกรรมเพื่อให้วรรณกรรมทำหน้าที่ในการบันทึกสังคมและบอกเล่าเรื่องราวในอดีตได้อย่างละเอียดและซาบซึ้งในรสของบท (มานิตย์ โศกค้อ, 2556)

ศรีศักร วัลลิโภดม (2554: 223) กล่าวในเรื่องของตำนาน ไว้ในหนังสือ**พัฒนาการ ทางสังคม-วัฒนธรรมไทย** ว่า ตำนานเป็นเรื่องราวความเป็นมาของกลุ่มชน ดินแดน ศาสนา ระบบความเชื่อ ที่สร้างขึ้นเพื่อให้เกิดสำนึกร่วมของความเป็นกลุ่มเดียวกันในท้องถิ่นต่างๆ ทั้งในระดับบ้านและเมือง ต่อมาครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ จึงได้สร้างตำนานขึ้นอีกแบบหนึ่ง เรียกว่า

พงศาวดาร (พงศ์+อวตาร) อันเป็นตำนานที่เกี่ยวกับพระราชวงศ์ของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองครองราชอาณาจักร

ตำนานเป็นเรื่องของโลกทัศน์ ความรู้สึกนึกคิดและการอยู่ร่วมกันของคนกลุ่มหนึ่งให้พื้นที่หนึ่งหรือท้องถิ่นในช่วงเวลาหนึ่ง เป็นเรื่องที่คนภายในสร้างขึ้นเพื่ออธิบายการอยู่ร่วมกันของคนที่เป็นพวกเดียวกัน

ตำนานมีความสำคัญไปอีกอย่างหนึ่ง คือทำให้เข้าถึงและรู้จักคนในท้องถิ่น รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงภายในตามเวลาที่ผ่านไป (change through time) ดังนั้น ตำนานจึงเป็นเรื่องราวในอดีตที่ส่วนใหญ่เป็นเรื่องสมมุติที่คนสร้างขึ้นให้คนเชื่อและยึดมั่น ความเป็นคนกลุ่มเดียวกันในท้องถิ่นเดียวกันที่อยู่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนับเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมที่เป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต (Living history)

อาจารย์มานิต วัลลิโภดม พ่อของศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งทั้งสองท่านได้ให้ความสำคัญของการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นในรูปของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และให้ความสำคัญเรื่องของตำนานมาตลอด โดยมองว่า ตำนานไม่เป็นเรื่องไร้สาระที่หยุดนิ่งดังเช่นที่มีการรวบรวมและตีพิมพ์ไว้เป็นหลักฐาน ทำให้ตำนานที่ตีพิมพ์แต่ละเรื่องเป็นเรื่องพ้นสมัยและลอยจากกลุ่มชนพื้นที่ของท้องถิ่นและช่วงเวลา อีกทั้งมีผู้นำไปแต่งเป็นนิทาน นิยายไปก็มากตำนาน คือ เรื่องของคนกับพื้นที่ เป็นความทรงจำร่วมกันถ่ายทอดเล่าขานจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่ ซึ่งไม่หยุดนิ่งและตายตัว เพราะจะมีการปรุงแต่งแก้ไขเพิ่มเติมให้เข้ากับเวลา สถานที่ และกลุ่มชนอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้นการไปค้นหาว่าตำนานสมัยไหนเป็นของแท้จึงเป็นเรื่องไร้สาระ ตำนานเป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา (change through time) ที่เป็นสาระสำคัญอย่างหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคมในท้องถิ่นที่เป็นประวัติศาสตร์มีชีวิต

อย่างไรก็ดี คำว่า “ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์” ก็มีความแตกต่างกันในแง่ของเวลาที่ปรากฏในท้องเรื่อง กล่าวคือ ตำนานหมายถึงเรื่องปรัมปราที่กำหนดเวลาแน่นอนไม่ได้ เพราะเป็นข้อมูลที่ถ่ายทอดมาในจารีตของการบอกเล่าก่อนที่จะกลายมาเป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ตำนานพระยาเจือง เป็นต้น ส่วนตำนานประวัติศาสตร์เป็นเรื่องบอกเล่าที่บันทึกลงในกรอบของเวลาที่มีการเรียงลำดับสกุลของผู้ปกครองเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ และตำนานประวัติศาสตร์ จึงมีองค์ประกอบ 2 ส่วนด้วยกัน คือ ตำนานปรัมปราจากจารีตบอกเล่าส่วนหนึ่ง และส่วนที่ว่าด้วยการเรียงลำดับกษัตริย์อีกส่วนหนึ่ง เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ตำนานพื้นเมืองเงินยางเชียงแสน ตำนานพระเจ้าเลียบโลก เป็นต้น ดังที่ พิเชฐ แสงทอง (2559: 74) ได้หากแบ่งตำนานในเชิงเนื้อหาออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. ตำนานแสดงประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก

2. ตำนานแสดงพัฒนาการการตั้งหลักแหล่งของผู้คน เช่น ตำนานพื้นเมืองยางเชียงแสน ตำนานเมืองพระเยา ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช

3. ตำนานที่เกี่ยวกับศาสนสถาน หรือตำนานพระธาตุฉบับต่างๆ เช่น ตำนานพระธาตุพนม

4. ตำนานเมือง

การแบ่งตำนานในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตามเนื้อหานี้ เดวิค วัยอาจ (อ้างใน พิเชฐ แสงทอง, 2559: 74) เคยแบ่งออกกว้างๆ ไว้ 3 ประเภทด้วยกัน คือ ประเภทที่มีเนื้อหาดึกดำบรรพ์ ได้แก่ ตำนานสิงหนวัติกุมาร ตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ และตำนานเมืองเงินยางเชียงแสน ประเภทที่มีเนื้อหาแบบประวัติศาสตร์สากล ได้แก่ ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา และจามเทวีวงศ์ และประเภทสุดท้ายคือประเภทที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ เช่น ตำนานพระธาตุของท้องถิ่นต่างๆ ส่วน ศรีศักร วัลลิโภดม (2554: 227) ก็ได้แบ่ง การศึกษาตำนานในบริบทของความทรงจำที่ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งถึงรุ่นหนึ่งของกลุ่มคนในท้องถิ่น สะท้อนให้แลเห็นการร่วมกันในความเป็นมนุษย์ในชุมชน สองระดับ คือ **ระดับบ้าน** และ**ระดับเมือง** โดยได้อธิบายไว้ว่า **บ้าน** คือ ชุมชนทางชาติพันธุ์ที่ลงลึกไปยังความเป็นชาติพันธุ์ในระดับครอบครัวและตระกูลที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันอย่างเห็นหน้าค่าตา (Face to Face relation) ส่วน **เมือง** คือ ชุมชนที่แสดงความสัมพันธ์ของผู้คนหลายๆ บ้านขึ้นเป็นชุมชนทางชาติพันธุ์ที่อยู่ในพื้นที่หรือท้องถิ่นเดียวกัน เป็นชุมชนจิตนาการที่บูรณาการให้คนที่หลากหลายชาติพันธุ์เกิดสำนึกร่วมกันในการเป็นพวกเดียวกันมีประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ขนบจารีตประเพณี และวัฒนธรรมร่วมในท้องถิ่นหรือพื้นที่เดียวกันและปรมินท์ จารุวร (2549: 85) ก็ได้จำแนกตำนานปรัมปราไทยออกเป็น 4 ประเภทใหญ่ๆ ดังนี้

1. ตำนานปรัมปราที่อธิบายธรรมชาติหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ

2. ตำนานปรัมปราที่อธิบายความเป็นมาของผู้นำทางวัฒนธรรมหรือเมืองโบราณ

3. ตำนานปรัมปราที่อธิบายการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนไทย-ไท

4. ตำนานปรัมปราที่อธิบายประเพณีพิธีกรรม

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน จัดอยู่ในประเภทที่ 2 คือ ตำนานปรัมปราที่อธิบายความเป็นมาของผู้นำทางวัฒนธรรมหรือเมืองโบราณ โดยตำนานปรัมปรากลุ่มนี้มีเนื้อหาอธิบายถึงความเป็นมาของผู้นำทางวัฒนธรรมหรือผู้ปกครอง และความเป็นมาของบ้านเมืองโบราณในดินแดนไทย-ไท ซึ่งจำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ ตำนานวีรบุรุษ และตำนานเมือง โดยมีลักษณะเป็นเรื่องปรัมปรา ซึ่งเป็นเรื่องเหนือจริงและไม่สามารถกำหนดเวลาที่แน่นอนได้โดยในเรื่องตำนานหนองหาน มีลักษณะเป็นตำนานเมือง

ตำนานเมือง (Myth of Places) มีเนื้อหามุ่งนำเสนอประวัติของบ้านเมืองโบราณตำนานกลุ่มนี้ มีความเกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษผู้เป็นผู้นำในการสร้างบ้านเมืองต่างๆ พรสวรรค์ อัมรานนท์ (2526) และวิลักษณ์ ศรีป่าซาง (2541) ได้ศึกษาและจำแนกเนื้อเรื่องของตำนานออกได้เป็น 3 สมัย พ้องกัน คือ สมัยนิยาย สมัยนิยายกึ่งประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ จากการจำแนกดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ส่วนที่เป็นเรื่องปรัมปราจะอยู่ในช่วงสมัยที่เป็น สมัยนิยายและสมัยนิยายกึ่งประวัติศาสตร์ วิลักษณ์ ศรีป่าซาง (2541: 82-83) อธิบายว่า ในสมัยนิยาย จะมีเนื้อหากล่าวถึงอุบัติกาลของพระพุทธเจ้าหรือเรื่องการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าโคตรมะในดินแดนที่เกิดตำนานและเรื่องสมมุติราชหรือผู้ปกครอง ส่วน สมัยนิยายกึ่งประวัติศาสตร์ จะเป็นเรื่องที่มีเค้าความจริงอยู่บ้าง เช่น เรื่องราวในสมัยของพระนางจามเทวี เรื่องราวของพระญาเจือง การถือกำเนิดมาของขุนนุ่นขุนฟองและลำดับกษัตริย์ราชวงศ์ภูคา เป็นต้น

ตำนานเมือง ที่โดดเด่นและมีเนื้อหาเหมือนกันทุกหนองน้ำอันเป็นที่ตั้งของบ้านเมือง นั่นก็คือ ตำนานผาแดง-นางไอ่ ตำนานหนองหล่ม ตำนานสิงหนวัติ จากการศึกษาของผู้วิจัย จึงทำให้ทราบว่า ทั้งตำนานกระรอกด่อนและปลาไหลเผือก ต่างก็เป็นตำนานที่สะท้อนให้เห็นความเป็นนิเวศวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่น อันเป็นเรื่องที่สร้างจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในลักษณะที่ต้องอยู่รวมกันเป็นบ้านเป็นเมือง ความสัมพันธ์ของคนกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ตั้งแต่การกำหนดเหง้าที่อยู่อาศัย แหล่งทำกิน แหล่งสาธารณะอันเป็นส่วนรวมและแหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ รวมทั้งการเกี่ยวข้องกับสัตว์ พืชพันธุ์ที่เป็นอาหารการกินและยารักษาโรค ความสัมพันธ์ที่ขาดไม่ได้ คือ คนกับธรรมชาติที่ถูกสร้างให้เห็นระบบความเชื่อและสัญลักษณ์ที่มีอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคม เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างราบรื่นและสันติสุข

จากการศึกษาตำนานเมืองในส่วนที่มีลักษณะเป็นตำนานปรัมปรา ผู้วิจัยพบว่า การอธิบายความเป็นมาของเมืองต่างๆ จะมีเนื้อหากล่าวถึงกำเนิดและการล่มสลายของเมือง โดยอาจมีอำนาจเหนือธรรมชาติมาเกี่ยวข้อง เช่น เรื่องนาคสร้างเมือง นาคทำลายเมือง กล่าวถึงฤษีซึ่งเป็นผู้ที่หยั่งรู้ว่าที่ใดเหมาะสมที่จะสร้างเมืองและเมื่อใดที่จะเกิดเหตุการณ์เมืองล่ม นอกจากนี้ยังอาจกล่าวถึงผู้ปกครองที่นำผู้คนสร้างบ้านเมืองในบริเวณต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมของมนุษย์ทั้งในระดับผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองที่มีผลต่อความเจริญรุ่งเรืองหรือการล่มสลายของบ้านเมือง อีกทั้งยังมีตำนานเมืองอีกส่วนหนึ่งที่มีการดำเนินเรื่องลักษณะเดียวกันกับตำนานพระธาตุ คือมีเนื้อเรื่องกล่าวถึงการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า การประทานเส้นพระเกศา หรือรอยพระพุทธบาทและการมีพุทธทำนายถึงดินแดนแห่งนั้นๆว่าจะเกิดเป็นบ้านเมือง และผู้ที่มาเฝ้าพระพุทธเจ้าในครั้งนั้นจะได้เกิดมาเป็นพระยาครองเมืองในอนาคตกาล

โดยในสังคมไทยมีตำนานเมืองหลายเรื่อง ซึ่งในส่วนของตำนานเมืองในภาคอีสาน บ้านเมืองโบราณในภาคอีสานที่ปรากฏในตำนานปรัมปรา ได้แก่ เมืองศรีโคตรบูร เมืองหนองหานหลวง เมือง

หนองหานน้อย เมืองสาเกตหรือร้อยเอ็ดประตูเมืองกุรุนทนครหรืออโยธยา และเมืองจุลมี เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในเอกสารสำคัญของภาคอีสานคือ อุรังคนิทาน หรือตำนานพระธาตุพนม

ปฐม หงส์สุวรรณ (2550) ได้กล่าวสรุปว่า ตำนาน นั้นมีลักษณะที่แตกต่างไปจากข้อมูลคติชนประเภทบอกเล่าหรือมุขปาฐะอื่นๆ เพราะลักษณะที่กล่าวถึงเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์และเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ในหลายๆ วัฒนธรรม ซึ่งมักปรากฏเรื่องเล่าประเภทตำนานที่อธิบายเกี่ยวกับสภาพจักรวาล การกำเนิดสรรพสิ่งบนโลกรวมถึงเผ่าพันธุ์และการกำเนิดขึ้นของบ้านเมืองและวัฒนธรรมของมนุษย์ ซึ่งการศึกษาตำนานมักจะชักนำไปสู่การศึกษาความหมายหรือนัยยะ ที่ซ้อนเร่นอยู่ในเรื่องเล่า ไม่ว่าจะเป็นสัญลักษณ์ของตำนานหรือพิธีกรรม ความเชื่อที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับตำนาน ดังนั้น ตำนานจึงทำให้เราเข้าใจหรือมองเห็นมิติทางวัฒนธรรมของมนุษย์ในแต่ละกลุ่มชนและสังคม

เฉกเช่นเดียวกันกับ “ตำนานหนองหาน” ที่เป็นเรื่องที่กล่าวถึงการล่มสลายของเมืองและกลายสภาพเป็นทะเลสาบอันกว้างใหญ่ในปัจจุบัน เล่าขานสืบทอดกันมาเป็นตำนานอันศักดิ์สิทธิ์ รับใช้สังคมตลอดหลายศตวรรษที่ผ่านมาจวบจนปัจจุบัน ซึ่ง ศิราพร ณ ถลาง (2552 : 195-196) กล่าวไว้ในหนังสือ ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน –นิทาน พื้นบ้าน ซึ่งกล่าวถึงอนุภาคการกินสัตว์สีเผือกแล้วทำให้เมืองล่มว่า น่าสังเกตว่า ทางภาคอีสาน “ตำนานหนองหานหลวง หรือตำนานผาแดง-นางไอ่” ที่เล่าขานถึงชาวเมืองที่กินเนื้อกระรอกเผือก ซึ่งคือพญานาคภังคีปลอมมาเป็นกระรอกแล้วทำให้เมืองล่มทั้งเมือง กลายมาเป็นทะเลสาบกว้างใหญ่หนองหานในจังหวัดสกลนคร ซึ่งตำนานเมืองล่มสลาย อันเกิดจากการกินกระรอกเผือกนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าตำนานเหล่านี้มักปรากฏกระจายอยู่ทั่วไปในแถบภาคอีสานตอนบนและตอนกลาง มีลักษณะคล้ายๆ กับตำนานเมืองล่มอันเกิดจากปลาไหลเผือก สุภณ สมจิตรศรีปัญญา (2524) พบว่า วรรณกรรมผาแดงนางไอ่ เป็นการบันทึกตำนานเชิง ประวัติศาสตร์กล่าวถึงการสู้รบของ 2 ชนเผ่า ได้แก่ “ละว้า”กับ”เขมร” โดยผสมผสานเรื่องกับประเพณีท้องถิ่นคือบุญบั้งไฟ

จากการที่ผู้วิจัย ได้สำรวจเอกสารและงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องของตำนาน ในสังคมวัฒนธรรมไทย ผู้วิจัยพบว่ามี กลุ่มที่ศึกษาตำนานปรัมปราในเชิงคติชนวิทยา-มานุษยวิทยา งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ในกลุ่มนี้มุ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างตำนาน กลุ่มชน ความเชื่อ และพิธีกรรม งานบางชิ้นผู้วิจัยได้นำทฤษฎีตะวันตกมาเป็นแนวทางในการศึกษาข้อมูลตำนานปรัมปราไทย

การศึกษาตำนานปรัมปราไทย-ไท ในทางคติชนวิทยา เริ่มจากงานวิจัยของ ศิราพร ณ ถลาง (2539ก) ในเรื่อง **การวิเคราะห์ตำนานสร้างโลกของคนไท** งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเปรียบเทียบตำนานสร้างโลกของคนไทกลุ่มต่างๆ ทั้งที่อยู่ในและนอกประเทศไทย โดยใช้วิธีการทางคติชนวิทยาและมานุษยวิทยาในการศึกษาโครงสร้างและเนื้อหาทั้งสำนวนบอกเล่าและสำนวนลายลักษณ์ 50

สำนวน เพื่อวิเคราะห์ความเชื่อดั้งเดิมของคนไทเกี่ยวกับการสร้างโลก การสร้างมนุษย์ และเพื่อการศึกษาความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของคนไทแต่ละกลุ่มโดยพิจารณาจากความแตกต่างและความเหมือนคล้ายของตำนานสร้างโลกของคนไทแต่ละกลุ่ม จากการศึกษาจึงพบว่า ตำนานสร้างโลกมี 3 แบบเรื่อง คือ แบบเรื่องปู่สังกะสา-ย่าสังกะสีสร้างโลก แบบเรื่องมนุษย์ออกมาจากน้ำเต้า และแบบเรื่องเทวดาลงมากินง้วนดิน โดยเนื้อหาของตำนานสร้างโลกของคนไทนั้น สะท้อนระบบของความคิดและวัฒนธรรมของคนไททั้งในเรื่องความคิด ความเชื่อ การกระจายของคนไทและความสัมพันธ์ของคนไทกลุ่มต่างๆ

นอกจากการศึกษาตำนานสร้างโลกแล้ว ศิราพร ณ ถลาง (2541) ยังได้เขียนบทความเรื่อง **“ตำนานกับวัฒนธรรม : กรณีศึกษาตำนานข้าวของคนไท”** ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาอนุภาค แบบเรื่องและสำนวนต่างๆ ในนิทานต่างกลุ่มวัฒนธรรมจะทำให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของนิทานในแต่ละวัฒนธรรม และทำให้เห็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมนั้นๆ ด้วย จากการศึกษาและวิเคราะห์โครงเรื่องตำนานข้าว สำนวนต่างๆ ของคนไท ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ โครงเรื่องประเภทข้าวถูกตี-ข้าวถูกขาย พบมากในตำนานข้าวของคนไทดำ ไทขาว ลาว และอีสาน และโครงเรื่องประเภทย่าขวัญข้าว-พระพุทธเจ้า พบในตำนานข้าวของคนไทลื้อ ไทเขิน ไทใต้คง ไทยวน (ล้านนา) ทำให้เห็นถึงประเด็นทางวัฒนธรรมที่น่าสนใจ สะท้อนจากตำนานข้าวคือ ความขัดแย้งระหว่างย่าขวัญข้าวกับพระพุทธเจ้าและตำนานข้าวในฐานะเป็นแม่บททางจริยธรรมและพิธีกรรม

แนวทางในการศึกษาของ ศิราพร ณ ถลาง ข้างต้นนั้นได้เป็นแนวทางในการศึกษางานด้านคติชนวิทยามีผู้วิจัยหลายท่านได้นำไปใช้ โดยมีวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่ศึกษาวิจัยข้อมูลตำนานที่สัมพันธ์กับความเชื่อและพิธีกรรม ในปี พ.ศ.2542 มีวิทยานิพนธ์เรื่อง **การวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไท** ของ ปฐม หงษ์สุวรรณ เป็นการศึกษาวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสสำนวนต่างๆ ของชนชาติไทบางกลุ่ม อันได้แก่ ไทพ่าเก ไทใต้คง ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทเขิน ไทยวน ไทอีสาน ไทลาว ไทดำไทขาว ไทยภาคกลางและไทยภาคใต้ ทั้งสำนวนลายลักษณ์และมุขปาฐะ และข้อมูลภาคสนามที่ผู้วิจัยรวบรวมเพิ่มเติม โดยใช้กรอบแนวคิดทางด้านคติชนวิทยา โดยใช้แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างนิยม ของเลวี่-สเตราส์และวลาดิมีร์พรอพพ์ และใช้แบบเรื่องในการจัดกลุ่มเนื้อหาตำนาน เพื่อทำความเข้าใจในด้านโครงสร้างและเนื้อหาของตำนานสุริยคราสและจันทรคราส และได้ใช้ทฤษฎีโครงสร้างของเลวี่สเตราส์ ในการดูความซับซ้อนของระบบความเชื่อและศาสนา ซึ่งตำนานได้สะท้อนให้เห็นทั้งความเชื่อดั้งเดิมคติพุทธและคติพราหมณ์ นับเป็นวิทยานิพนธ์ที่ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางด้านคติชนวิทยาโดยตรงในการวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนวิทยา

ส่วนงานวิจัยที่ได้นำวิธีการศึกษาของ เลวี่-สเตราส์ มาเป็นแนวทางในการศึกษาตำนานปรัมปราไทย-ไท นอกจาก ปฐม หงษ์สุวรรณ (2542) และสุธาวดี หนุนภักดี (2542) แล้ว ก็ยังมี

บทความเรื่อง **“น้ำเต้าปุง: วรรณกรรมปรัมปรากับการศึกษาเชิงโครงสร้าง”** ของ พิเชฐ สายพันธ์ (2542) บทความนี้เป็นการนำตำนานเรื่อง น้ำเต้าปุง ซึ่งแพร่หลายในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาวิเคราะห์ตามแนวคิดของ เลวี่-สเตราส์ ซึ่งพบว่า ตำนานเรื่องนี้มีคู่ความสัมพันธ์แบบตรงข้าม ระหว่างการเกิด-การตาย และคู่ความสัมพันธ์ขัดแย้งระหว่างฟ้ากับดิน ซึ่งหมายถึงความขัดแย้งระหว่างแถนกับมนุษย์ นอกจากนี้ยังมีคู่ตรงข้ามระหว่างโลกนี้-โลกหน้า ธรรมชาติ-วัฒนธรรม ตำนานเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นกระบวนคิดของมนุษย์ในการหาคำตอบเรื่องกำเนิดมนุษย์ กำเนิดพระเจ้า และกำเนิดระบบสังคม

นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่ใช้ข้อมูลวรรณกรรมประเภทตำนานของชนชาติไทเป็นจำนวนมากมาศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบในเชิงคติชนวิทยา ได้แก่ ปรมินทร์ จารุวร (2548) ศึกษาเรื่อง **ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย** กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2547) และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2549) **ตำนานพระธาตุของชนชาติไท : ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ผ่านมามีการนำวรรณกรรมตำนานมาศึกษาวิเคราะห์ในแง่ต่างๆเช่นกตัญญูชูชื่น (2525) ได้ศึกษา **พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา : บทวิเคราะห์** โดยวิเคราะห์ถึงภูมิหลังที่ก่อให้เกิดการเขียนเรื่องขึ้นตลอดจนเนื้อหาของเรื่องที่กล่าวถึงการเสด็จไปยังสถานที่ต่างๆของพระพุทธเจ้าและได้ประทานเส้นพระเกศาหรือประทับรอยพระพุทธบาทไว้แล้วมีพุทธทำนายนอกจากนั้นก็ยังวิเคราะห์เนื้อหาสาระสำคัญของแนวคิดและปรัชญาในการแต่งวรรณกรรมตำนานทางพระพุทธศาสนาที่ผู้แต่งสอดแทรกเอาไว้ด้วยรวมทั้งความแพร่หลายในอาณาจักรล้านนาและอาณาจักรใกล้เคียง

ส่วนที่คณะสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีวิทยานิพนธ์ในสาขามานุษยวิทยา เรื่อง **“นาคาคติ” อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย** ของ พิเชฐ สายพันธุ์ (2539) วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการศึกษาพิธีบูชาพญาสัตตนาคาแห่งวัดพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม โดยใช้แนวคิดของ Victor Turner ในการวิเคราะห์พิธีกรรม โดยใช้ตำนานที่เกี่ยวกับนาค เช่น ตำนานสุวรรณโคมคำ ตำนานสิงหนวัติกุมาร ตำนานพระธาตุพนม หรือ อุรังคนิทาน และตำนานอื่นๆที่เกี่ยวข้องมาใช้ในการอธิบายความหมายดั้งเดิมของนาคมาศึกษาโดยพิจารณาประกอบกับความคิดเรื่องนาคที่ปรากฏในวัฒนธรรมและพิธีกรรมของชาวอีสาน เพื่อเปรียบเทียบกับความหมายของนาคที่เปลี่ยนแปลงไปในพิธีบูชาพญาสัตตนาคาซึ่งเป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2500

ต่อมามีวิทยานิพนธ์ ของ พรสวรรค์ อัมรานนท์. (2526) **ตำนานเชียงแสน : การศึกษาเชิงวิจารณ์** ซึ่งเป็นการศึกษาและวิเคราะห์ตำนานเชียงแสนในแง่ของตัวอักษรอักขรวิธีอักษรธรรมล้านนาและลักษณะการเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนาน เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์จาก

ตำนานเรื่องอื่นๆ นอกจากนี้ ยังได้เรียนรู้เกี่ยวกับประวัติการสร้างบ้านแปลงเมืองของบรรพบุรุษไทยในสมัยโบราณซึ่งหลักฐานจากเอกสารเก่าๆ เหล่านี้ใช้เป็นเหตุผลประกอบการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชาติไทยได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ **การวิเคราะห์ตำนานภาคเหนือเพื่อการสอนวรรณกรรมท้องถิ่น** ของ วราภา เลาหเพ็ญแสง (2545) ได้วิเคราะห์ตำนานที่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจำนวน 4 เรื่องคือ ตำนานสุวรรณโคมคำตำนานสิงหนวติกุมารตำนานจามเทวีวงศ์-พงศาวดารเมืองหริปุญไชยและตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่และนำเสนอแนวทางการจัดการเรียนการสอนตำนานเพื่อเป็นข้อเสนอแนะแก่ครูสำหรับประกอบการสอนรายวิชาวรรณกรรมท้องถิ่น (ท035) การศึกษาวรรณกรรมที่กล่าวมาแล้วข้างต้นส่วนใหญ่เป็นการศึกษาด้านอักขรวิธี โครงสร้างรูปแบบและเนื้อหาคุณค่าเชิงวรรณศิลป์และคุณค่าเชิงสังคมตลอดจนภาพสะท้อนทางสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมเป็นต้น

ภัสราภรณ์ เทศธรรม (2529) ศึกษาเรื่อง **ตำนานพระธาตุประจำปีเกิด** งานวิจัยเรื่องนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาตำนานพระธาตุประจำปีเกิดเฉพาะที่มีศาสนสถานปรากฏในภาคเหนือของประเทศไทยเพื่อศึกษาวรรณกรรมพุทธศาสนาในด้านอักษรอักขรวิธีของอักษรธรรมล้านนาวรรณศิลป์วัฒนธรรมสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมตำนานพระธาตุที่นำมาศึกษา

ศวิตา โนธายะ (2541) ศึกษา **“การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณคดีพระพุทธศาสนาเรื่องตำนานเจดีย์ชเวดากอง”** โดยมุ่งศึกษาประวัติความเป็นมาของพระมหาเจดีย์ชเวดากองจากตำนานรูปแบบกลวิธีการนำเสนอ วิเคราะห์เนื้อหาในตำนาน ผลการศึกษาพบว่า ตำนานเจดีย์ชเวดากองกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา มีการผูกโยงเรื่องราวกับศาสนาให้สัมพันธ์กับสถานที่ พระมหาเจดีย์ชเวดากองเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าที่เก่าแก่ที่สุดในโลก จึงเป็นปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์ อยู่คู่บ้านคู่เมืองมาช้านานเป็นที่พึ่งทางใจและเป็นที่เคารพสักการบูชาของชาวมอญ-พม่า ดังนั้น ตำนานพระมหาเจดีย์ชเวดากอง จึงเป็นวรรณกรรมที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาอันลึกซึ้งจากภูมิปัญญาของชาวมอญที่ซ่อนศิลปะวิทยาการต่างๆ เอาไว้มากมาย

สินทรัพย์ ยืนยาว (2555) ศึกษาเรื่อง **“ตำนานปราสาทหิน : ความหมายและการสร้างอุดมการณ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสานใต้”** โดยศึกษาความหมายของปราสาทหินในมิติทางวัฒนธรรมที่สะท้อนจากตำนานปราสาทหิน และอุดมการณ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ผ่านตำนานปราสาทหินพื้นที่อีสานใต้ ผลการศึกษาพบว่า ตำนานปราสาทหิน มีความสำคัญต่อสังคมในแถบอีสานใต้ ซึ่งได้อธิบายความเป็นมาของสังคมและวัฒนธรรมท่ามกลางความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ให้สามารถดำรงอยู่ในฐานะกลุ่มวัฒนธรรมสังคมแบบพหุลักษณ์ภายใต้หลักพระพุทธศาสนาผสมผสานกับพราหมณ์และผี นอกจากนี้ ยังพบอุดมการณ์ทางสังคมที่แฝงอยู่ในตำนานปราสาทหิน

ได้แก่ อุดมการณ์ทางศาสนา และไสยศาสตร์ อุดมการณ์เรื่องเพศ อุดมการณ์ชนชั้น และอุดมการณ์ทางการเมืองและความรุนแรง

เธียรชาย อักษรดิษฐ์ (2552) ได้ศึกษา **ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินาม ตำนาน ผู้คน** เป็นการศึกษาพื้นที่ทางสังคม และวัฒนธรรมล้านนา ในด้านภูมินาม ตำนาน ผู้คนตำนานพระเจ้าเลียบโลก ที่ใช้ในการศึกษา คือ พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก ฉบับแปลโดย สิงฆะวรรณสัย เป็นผลงานการศึกษาเปรียบเทียบจากต้นฉบับ จำนวน 5 ฉบับโดยมีแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง คือ 1) กล่าวถึงทฤษฎีโครงสร้าง ของ ศิราพร ณ ถลาง 2) กล่าวถึง การแพร่กระจายของตำนานพระเจ้าเลียบโลก 3) การเปรียบเทียบกับวรรณกรรมอื่น 4) แนวคิดทางด้านภูมิศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ และ 5) แนวคิดด้านการศึกษาด้านสังคม วัฒนธรรม ชาติพันธุ์ตำนานพระเจ้าเลียบโลก นับเป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีลักษณะโดดเด่นของเรื่องราวและเนื้อหา โดยได้ให้ความสำคัญในมิติต่างๆ ที่ยาวนาน ตั้งแต่อดีตกาล ปัจจุบันกาลและอนาคตกาล เอาไว้อย่างน่าสนใจ อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับผู้คนในท้องถิ่น วิถีชีวิต ชาติพันธุ์ หรือแม้แต่ขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง เอาไว้ให้เป็นข้อมูลในการศึกษาถึงสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมของดินแดนล้านนา ตลอดจนพื้นที่อาณาบริเวณใกล้เคียง แผนที่พระเจ้าเลียบโลก ไม่ได้มีอยู่จริงในแผ่นกระดาษ แต่เป็นการสร้าง แผนที่ในจินตนาการ โดยหมู่บ้านและเมืองต่างๆถูกผนวกรวมอยู่ในแผนที่ เส้นทางเสด็จมาของพระพุทธองค์ และแผนที่ในจินตนาการนี้ครอบคลุมถึงอาณาเขตล้านนาจรดยูนนาน เมืองต่างๆ ที่อยู่บนแผนที่พระเจ้าเลียบโลก ต่างถูกอธิบายในความสำคัญในเรื่องที่เชื่อมโยงกับพระพุทธเจ้า ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้ถือได้ว่า เป็นการศึกษาวิจัยแบบบูรณาการ ซึ่งถือเป็นวิธีวิทยาในการวิจัย และถือเป็นการศึกษาวิจัยที่ท้าทายอีกศาสตร์หนึ่ง

ต่อมามีงานวิทยานิพนธ์เรื่อง **ตำนานพระศรีอาริย์ในสังคมไทย : การสร้างสรรค์และบทบาท** ของ อภิลักษณ์ เกษมผลกูลได้วิเคราะห์ลักษณะการสร้างสรรค์ตำนานพระศรีอาริย์เรื่องต่างๆ ในสังคมไทย และวิเคราะห์บทบาทของตำนานพระศรีอาริย์ในสังคมไทย โดยวิธีการรวบรวมข้อมูลตำนานพระศรีอาริย์ ที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย ทั้งจากเอกสารและจากการเก็บข้อมูลภาคสนาม รวมทั้งสิ้น 149 เรื่อง มีทั้งที่เป็นตำนานพระศรีอาริย์ฉบับสมบูรณ์ และแทรกอยู่ในตำนานอื่น โดยการรวบรวมจากข้อมูลลายลักษณ์ที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่และยังไม่ได้เผยแพร่ ทั้งในสมุดไทย สมุดฝรั่ง ใบลาน ตลอดจนเอกสารจดหมายเหตุ และข้อมูลมุขปาฐะ ทั้งที่มีการรวบรวมไว้แล้ว และสัมภาษณ์เพิ่มเติม จากนั้นวิเคราะห์ตำนานพระศรีอาริย์โดยใช้ทฤษฎีโครงสร้างนิยมและบทบาทหน้าที่นิยม เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อให้เห็นโครงสร้างและเนื้อหาของตำนาน บทบาทและการดำรงอยู่ของคติความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์ในสังคมไทย

ปฐม หงษ์สุวรรณ (2554) **ตำนานพระพุทธรูปล้านนา** เป็นการศึกษาค้นคว้ารวบรวม และจำแนกประเภทตำนานพระพุทธรูปที่มีปรากฏอยู่ในท้องถิ่นล้านนา รวมทั้งต้องการวิเคราะห์ตำนาน

พระพุทธรูปในเชิงความหมายและสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคมของล้านนา ตลอดจนศึกษาการดำรงอยู่และการปรับเปลี่ยนเกี่ยวกับคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปภายใต้ของกระแสการเปลี่ยนแปลงในบริบทของชุมชนท้องถิ่นล้านนา

ในปี 2541 มีหนังสือเรื่อง **คติชนกับคนไทย-ไท รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม** ของ ศิราพร ณ ถลาง และสุกัญญา ภัทราชัย (บรรณาธิการ) โดยในหนังสือเล่มนี้มีบทความเกี่ยวกับการศึกษาตำนานปรัมปราหลายบทความ โดยหนังสือดังกล่าวยังมีบทความของประคอง นิมมานเหมินท์ (2542ก) เรื่อง **พญาเจือง : วีรบุรุษในตำนานของชนชาติไท** ผู้เขียนได้นำเรื่องราวของพญาเจืองจากวรรณกรรม 5 กลุ่ม คือ ล้านนา สิบสองพันนา เชียงตุง ล้านช้างและไทดำในเวียดนาม มาศึกษาเปรียบเทียบพบว่ามีประเด็นที่ตรงกันและต่างกันใน 7 ประเด็น คือ ชื่อ ระยะสมัยที่มีชีวิตอยู่ ประวัติส่วนตัว การรบกับแกว การอภิเษกเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่และเหตุการณ์หลังสิ้นชีวิต นอกจากนี้ยังพบว่านิทานเรื่องเจืองปรากฏในชนเผ่าขมุและสะเตียง เมื่อเปรียบเทียบกับพญาเจืองจากวรรณกรรมของชนเผ่าไท พบว่าแตกต่างกันคือ เจืองในนิทานชนเผ่าขมุและสะเตียงเป็นวีรบุรุษทางวัฒนธรรม ส่วนในวรรณกรรมชนเผ่าไทเป็นวีรบุรุษประวัติศาสตร์ แต่ก็มีเรื่องราวบางประเด็นที่คล้ายคลึงกันและบทความของ

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2542) ได้เขียนบทความเรื่อง **“ตำนานในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว : ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับปริบททางสังคม”** ซึ่งพบว่า ตำนานและพงศาวดารลาวพวนแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่าง กลุ่มชน 2 ลักษณะ คือ การเอารัดเอาเปรียบกันและช่วยเหลือกัน ตำนานต่างๆ ได้ถ่ายทอดแบบแผนการดำเนินชีวิตระหว่างชาติพันธ์และชนเผ่าต่างๆ โดยถ่ายทอดคติความเชื่อและศาสนาเรื่องการถือผีฟ้าหรือผีแถนอย่างเด่นชัด ตำนานต่างๆ มีลักษณะร่วมกันทางด้านเนื้อเรื่องคือแสดงให้เห็นแบบแผนครอบครัวชนชั้นผู้นำที่เป็นการสมรสแบบผัวเดียวเมียเดียว ผู้ชายเป็นใหญ่ และมีการขัดแย้งในระหว่างครอบครัวระหว่างบุตรคนโตและคนรองอยู่เสมอ ส่วนลักษณะร่วมทางด้านแนวคิดปรากฏแนวคิดเรื่องมหาบุรุษและกุศลกรรม นอกจากนี้ยังมี “ลักษณะร่วมทางสังคม” คือแสดงให้เห็นปัญหาสังคมของเมืองชายขอบในเรื่องความไม่แน่นอนของเขตน้ำแดนดิน

สายป่าน ปุริวรรณชนะ (2548) ศึกษาเรื่องของ **ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย** ซึ่งรวบรวมและจำแนกแบบเรื่อง (TALE TYPE) ของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย รวมถึงวิเคราะห์ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นดังกล่าว โดยมีขอบเขตการวิจัยคือตำนานประจำถิ่นที่พบในจังหวัดภาคกลาง 35 จังหวัด ทั้งจากข้อมูลเอกสารและการเก็บข้อมูลภาคสนาม ผลการศึกษาพบว่า แบบเรื่องตำนานประจำถิ่นมี 12 แบบเรื่อง ได้แก่ แบบเรื่องมาทางน้ำ ซึ่งเป็นแบบเรื่องที่พบมากที่สุด กล่าวคือพบถึง 38 เรื่อง แบบเรื่องสามพี่น้อง พบ 19 เรื่อง แบบเรื่องเทวดารักษา พบ 14 เรื่อง แบบเรื่องผ่านทางพบเทพ พบ 12 เรื่อง แบบเรื่องจระเข้เจ้า พบ 12 เรื่อง แบบเรื่องตายในน้ำเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แห่งท้องน้ำ พบ 7 เรื่อง

แบบเรื่องเหยียบน้ำทะเลจืด พบ 4 เรื่อง แบบเรื่องผู้วิเศษประลองฤทธิ์ พบ 4 เรื่อง แบบเรื่องผู้สยบสัตว์ร้าย พบ 4 เรื่อง แบบเรื่องผู้วิเศษแปลงกายเป็นจระเข้ พบ 3 เรื่อง แบบเรื่องตาม่องล่าย และแบบเรื่องน้ำไม่ท่วมผู้มีบุญซึ่งเป็นแบบเรื่องที่พบน้อยที่สุด พบ 2 เรื่อง นอกจากนั้นยังมีตำนานประจำถิ่นเรื่องเบ็ดเตล็ดอีก 12 เรื่อง โดยตำนานแต่ละแบบเรื่องแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับสายน้ำ ทั้งในด้านประวัติความเป็นมาและอภินิหารของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และมีอนุภาคสำคัญที่เกี่ยวข้องกับน้ำ ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นสัมพันธ์กับสภาพภูมิศาสตร์ ภูมินาม และสถานที่สำคัญในท้องถิ่น ในขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน สภาพเศรษฐกิจ และการคมนาคม ซึ่งต้องอาศัยแม่น้ำและทะเลเป็นสำคัญ นอกจากนี้ตำนานประจำถิ่นยังสัมพันธ์กับสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชนหลายชาติพันธุ์ หลายวัฒนธรรมที่อาศัยอยู่ร่วมกันในบริเวณริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลาง

ราชันย์ เวียงเพิ่ม (2550) ศึกษาเรื่อง **พระคเณศ : ตำนานและพิธีกรรมในสังคมไทย** โดยรวบรวมตำนาน พิธีกรรม ความเชื่อต่างๆที่เกี่ยวข้องกับพระคเณศและวิเคราะห์การดำรงอยู่ของคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระคเณศในสังคมไทย โดยรวบรวมจากข้อมูลที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระคเณศในเขตกรุงเทพมหานคร และเขตปริมณฑลเป็นหลัก ผลการศึกษาพบว่า ตำนานพระคเณศที่ปรากฏในสังคมไทย เป็นตำนานที่มีการนำเค้าโครงเรื่องมาจากปุราณะของอินเดีย ตำนานพระคเณศที่คนไทยรับรู้มากที่สุดมี 2 ตำนาน คือ ตำนานการต่อเศียรพระคเณศ และตำนานพระคเณศเสียงา นอกจากนี้ยังมีตำนานพระคเณศที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างคติฮินดูกับพุทธศาสนาอีกด้วย พิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศในประเทศไทยมีปรากฏอยู่ในทั้งเทวสถาน พุทธสถาน บ้านเรือนประชาชนทั่วไป รวมถึงตำหนักทรงเจ้าที่มีการประทับทรงพระคเณศ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระคเณศมีลักษณะผสมผสานระหว่างคติ ฮินดู พุทธ และไสยศาสตร์ อันเป็นปัจจัยที่ทำให้ คติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศดำรงอยู่ในสังคมไทยอย่างต่อเนื่องยาวนานมาโดยเฉพาะในปัจจุบันนี้

วริศรา อนันตโท (2559) ได้ศึกษาเกี่ยวกับตำนาน **จามเทวีบูชา : การผลิตซ้ำตำนานและการสร้างพิธีบวงสรวงในสังคมไทยร่วมสมัย** ซึ่งได้รวบรวมตำนานเกี่ยวกับพระนางจามเทวีที่นำมาผลิตซ้ำในรูปแบบต่างๆ ในปัจจุบันและวิเคราะห์วิธีคิดในการผลิตซ้ำตำนานพระนางจามเทวีในรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งวิเคราะห์วิธีการสร้างความหมายและพื้นที่ทางสังคมผ่านพิธีบวงสรวงพระนางจามเทวี ผู้วิจัยเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วง พ.ศ. 2556- 2560 ในพื้นที่ที่จัดพิธีบวงสรวงพระนางจามเทวี ได้แก่ จังหวัดลำพูน เชียงใหม่ จังหวัดแพร่ น่าน และจังหวัดลพบุรี ผลการศึกษาพบว่า ปัจจุบันมีการนำตำนานพระนางจามเทวีมาผลิตซ้ำในหลากหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นรูปเคารพ วัตถุมงคล บทเพลง จิตรกรรม บทกวี ละคร และพิธีกรรม โดยมีวิธีคิดในการเลือกสำนวนหรือตอนต่าง ๆ ในตำนานพระนางจามเทวีที่มีความเกี่ยวข้องมาอ้างอิง และการสร้างประเพณีใหม่ขึ้นโดยภาครัฐและชุมชน พิธีบวงสรวงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นวิธีคิดในการนำตำนานพระนางจามเทวีมาปรับใช้ในสังคมไทย

ร่วมสมัย ทั้งเพื่อให้เป็นพื้นที่แสดงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในบริบทการท่องเที่ยว พื้นที่แสดงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ และพื้นที่แสดงสำนึกทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น อีกทั้งยังมีบทบาทในด้านการเป็นพื้นที่ทางสังคมของผู้หญิงอีกด้วย บริบททางสังคมที่ส่งผลให้เกิดพิธีบวงสรวงพระนางจามเทวีในปัจจุบัน คือ บริบทสังคมโลกาภิวัตน์และการท่องเที่ยว รวมถึงลักษณะทางวัฒนธรรมทางศาสนาของไทย ทั้งการพึ่งพาอำนาจเหนือธรรมชาติ ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผู้หญิงและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของผู้หญิงในสังคมไทย ตลอดจนการนับถือพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางวัฒนธรรมของชุมชน บริบทและลักษณะทางวัฒนธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ “จามเทวีบูชา” ในช่วง 1- 2 ทศวรรษที่ผ่านมานี้

พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (2550) ได้เขียนบทความเรื่อง **ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช : ภาพสะท้อนชีวิตและสังคมพราหมณ์ในสมัยอยุธยา** บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของพราหมณ์ในแง่มุมของสังคม วิถีชีวิต และเศรษฐกิจในเมืองนครศรีธรรมราชจากตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช และบริบททางประวัติศาสตร์ที่แวดล้อมในสมัยอยุธยา ผลการศึกษาพบว่า ในสังคมอยุธยาพราหมณ์ในเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้มีบทบาททางศาสนาเท่านั้น พราหมณ์ในเมืองนครศรีธรรมราชยังรวมกลุ่มกันเป็นชุมนุมหลายกลุ่มทั้งพราหมณ์พิธี และกลุ่มของพราหมณ์ที่ข้องเกี่ยวกับการค้า โดยมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการเมืองของกรุงศรีอยุธยา กฎหมายที่ปรากฏอยู่ในตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชเพื่อป้องกันและแก้ไขความขัดแย้งของกลุ่มพราหมณ์กับกลุ่มคนอื่นๆในสังคม ภายหลังจากนี้พราหมณ์ในเมืองนครได้ขยายตัวมากขึ้น และเมื่อถึงในสมัยอยุธยาตอนปลายตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ศาสนาพราหมณ์ในเมืองนครได้เสื่อมลงอันเป็นเหตุผลที่กลุ่มคนเหล่านี้ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับการค้าที่ขยายตัวขึ้นอย่างมากในช่วงเวลาดังกล่าว

อนึ่ง ในปี 2542 ยังมีบทความที่น่าสนใจของ ปราณี วงษ์เทศ เรื่อง “สำนึกเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์” ปราณี วงษ์เทศ ได้นำตำนานปรัมปรา 3 เรื่อง คือ ตำนานน้ำเต้าปุง ท้าวฮุ่งขุนเจือง ที่แพร่หลายอยู่ในกลุ่มคนสองฝั่งแม่น้ำโขงและตำนานท้าวอู่ทอง กับตำนานที่เกี่ยวข้องกับการค้าเรือสำเภาในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยามาวิเคราะห์ให้เห็นว่า **ตำนานปรัมปรา** เหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของผู้คนและเผ่าพันธุ์ต่างๆ ที่ได้กลายมาเป็นประชากรพื้นฐานในประเทศทุกวันนี้

ส่วนคำว่า หนองหารและหนองหาน ที่มีตัวสะกดเป็น “น” และ “ร” ทำให้เกิดความสับสนใช้เรียกขานกันอย่างไม่ถูกต้อง แม้แต่หน่วยงานราชการหลายแห่งก็ยังสื่อสารออกมาไม่ตรงกับข้อเท็จจริง ผู้รู้หลายท่านให้ข้อมูลเกี่ยวกับหนองหาน/หนองหาร ตลอดจนตำนานที่เล่าขานกันมายาวนานเกี่ยวกับการกำเนิดของแหล่งน้ำขนาดใหญ่ทั้ง 2 แห่ง ทำให้ทราบข้อมูลในเบื้องต้นว่า หนองหานหรือหนองหารใความเป็นตำนานที่เชื่อมโยงกัน (สละ พรหมเดชบุญ (2547: 2) อีกความหมายหนึ่ง คือ “หนองหาน” น่าจะมาจากคำว่า “ละหาร” เทียบจากภาษาเขมร “รหาล” ที่แปลว่า ห้วงน้ำ

กว้างใหญ่ที่อาจจะเรียกว่าเป็น “ทะเล” ในคำภาษาไทยภาคกลางเขียนในภาษาไทยโดยใช้ตัวสะกดได้ทั้ง “ละหาร” และ “ละหาน” ลักษณะของพื้นที่ละหานนั้น ก็คือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่มีการขึ้นลงของระดับน้ำตามฤดูกาลและเป็นธรรมชาติของหนองน้ำที่มนุษย์ยังไม่มีการไปปรุงแต่งทำฝายหรือเขื่อนเพื่อกักเก็บน้ำ ดังนั้น คำว่า “ละหาร” ใช้กันทั่วไปทั้งในภาคอีสาน ภาคเหนือ ภาคกลางบางแห่งตลอดจนนำไปใช้ในภาษามลายูเก่าด้วยเช่นกัน

หนองหาน เป็นหนองน้ำจืดขนาดใหญ่ ซึ่งมีลักษณะเป็นแอ่งกระทะรองรับน้ำฝนและน้ำจากลำห้วยสาขาต่างๆ ภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นแอ่งอารยธรรมที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ประกอบด้วยสองแอ่งอารยธรรม คือ แอ่งอารยธรรมสกลนคร และแอ่งอารยธรรมโคราช ดังนั้น ในพื้นที่ซึ่งมีความเป็นมาอันยาวนานนี้ จึงเปรียบเสมือนขุมทรัพย์ของความหลากหลายทางด้านความเชื่อและวัฒนธรรมและตำนานเรื่องเล่า

ควันหนองหานหลวง มีตำนานปรัมปราเล่าถึงเหตุการณ์ที่ธนมูลนาค ผู้รักษาแม่น้ำมูลทำลายเมืองของพระยามหาสุรอุทก เนื่องจากโกรธแค้นพระองค์ที่เดินบนตัวตน

แควันหนองหานน้อย มีตำนานปรัมปราเล่าถึงเหตุการณ์ที่พุทโธปาปนาคทำให้เมืองล่มเนื่องจากโกรธแค้นที่ชาวขอมนครฆ่าภังคียนาคลูกของตน ซึ่งแปลงเป็นกระรอกด่อนแล้วนำเนื้อมาแบ่งกันกิน (ปรมินทร์ จารุวร, 2549: 153-156)

ตำนานหนองหาน หนองหานหลวงและหนองหานน้อย เป็นดินแดนที่มหัศจรรย์ของชาวอีสาน ผู้รู้ท้องถิ่นพยายามที่จะอธิบายการกำเนิดหนองน้ำอันกว้างใหญ่ ตามจิตสำนึกในการยอมรับสิ่งลึกลับที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติและเล่าสืบต่อกันมาปากต่อปากผ่านคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งโดยไม่ขาดสาย เป็นนิทานปรัมปรา ภายหลังได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและบันทึกรวมอยู่ในเรื่อง **อุรังคธาตุ** (ตำนานพระธาตุพนม) ซึ่งถือว่าเป็นตำนานศักดิ์สิทธิ์ของชาวอีสานอีกเรื่องหนึ่ง ตำนานหนองหานนี้ภายหลังมีการประพันธ์เป็นวรรณกรรมเรื่อง “ท้าวผาแดงนางไอ่” แต่เนื้อหาแตกต่างกันอยู่มาก

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ (2556: 26) หนองน้ำขนาดใหญ่คือองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญพื้นฐานหรือหัวใจของเมืองแบบโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้น เมืองใหญ่ๆ โดยเฉพาะในภาคอีสานจึงมักตั้งอยู่ริมหนองน้ำเพราะเป็นแหล่งอาหารสำคัญอันอุดมสมบูรณ์และเหมาะสมแก่การทำนาทามรวมทั้งปลูกพืชในฤดูกาลโดยไม่จำเป็นต้องลงทุนมากหรือใช้เทคโนโลยีขั้นสูง แต่ใช้โอกาสในขณะที่น้ำขึ้นลงตามฤดูกาลเป็นช่วงเวลาคำนวณการปลูกพืชชนิดต่างๆและใช้สารอาหารที่มากับกระแสน้ำขึ้นลงดังกล่าว

หนองหานหลวง สกลนคร คือหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ในเขตอีสานตอนบนที่เรียกว่า “แอ่งสกลนคร” โดยมีแนวเทือกเขาภูพานเป็นแนวยาวทางทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้ มีพื้นที่ราบอยู่ทางทิศตะวันออกและลาดเอียงเข้าสู่ชายฝั่งแม่น้ำโขง

“หนองหาน” แต่เดิมคือแอ่งรับน้ำตามธรรมชาติชายขอบบางส่วนเป็นท้องนาและทุ่งหญ้ามีที่ดอนเป็นเกาะแก่งในหนองน้ำอยู่หลายแห่ง พื้นที่โดยรอบเต็มไปด้วยความหลากหลายทางชีวภาพที่เอื้อต่อการตั้งถิ่นฐานชุมชนซึ่งมีร่องรอยการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เพราะมีการพบเครื่องมือเหล็กหลายชนิดรวมทั้งภาชนะดินเผา ลูกปัด และสิ่งของที่อุทิศแก่การฝังศพ

ตำนานที่กล่าวถึงหนองหาน ได้แก่ **ตำนานพระธาตุพนม** (สำนวนที่ 4) ตำนานพระธาตุสำนวนนี้ปรากฏแทรกอยู่ในหนังสือ แอ่งอารยธรรมอีสาน ของ ศรีศักร วัลลิโภดม (2546: 16-18) มีเค้าโครงเรื่องดังนี้

สมัยพุทธกาลในรัชกาลของพระยาติโคตรบูรผู้ครองแคว้นศรีโคตรบูร พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดสัตว์ทรงกำหนดให้พระกัสสปนำพระอุรังคธาตุมาบรรจุ ณ ภูกำพร้าหลังจากพระองค์ปรินิพพานแล้วครั้งพระมหากัสสปนำพระอุรังคธาตุมาบรรจุนั้น พระยาติโคตรบูรสิ้นพระชนม์ไปแล้ว พระยานันทเสนราชอนุชาขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แทนศรีโคตรบูร ได้ทรงร่วมกับพระยาสุวรรณภิงคารแห่งแคว้นหนองหานน้อย พระยาอินทปัฐแห่งแคว้นอินทปัฐนคร และพระยาจุลมณีพรหมทัตแห่งแคว้นจุลมณี หลังจากก่อพระองค์ พระอุรังคธาตุ สร้างเสริมตกแต่งพระธาตุให้งดงาม ทำรูปกษัตริย์ทั้งหลายจากแคว้นต่างๆ ที่มีส่วนร่วมในการก่อพระธาตุ ทรงช้างทรงม้าพร้อมทั้งลวดลายประดับไว้บนผนังรอบๆองค์พระธาตุทั้ง 4 ทิศ ต่อมาบรรดากษัตริย์ทั้งหลายที่ร่วมกันก่อพระธาตุสิ้นพระชนม์ไปแล้วแต่ว่าไปจุติใหม่ในวงศ์กษัตริย์ของแคว้นต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ในที่สุดพระยาศรีโคตรบูรก็ได้เสวยพระชาติเป็น พระยาสุมิตตธรรม ครองเมืองมรุกขนคร แห่งแคว้นศรีโคตรบูร ส่วนกษัตริย์อื่นๆ ได้บวชเรียนจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ทรงมาพบกันอีกทีและทรงร่วมกันบูรณก่อสร้างพระธาตุพนม ครั้งที่ 2 ขึ้น ต่อจากรัชกาลพระยาสุมิตตธรรมแห่งมรุกขนครแล้วแคว้นโคตรบูรก็เสื่อมลง ความสำคัญของบ้านเมืองได้ย้ายไปอยู่ที่นครหลวงเวียงจันทร์อันมีพระยาจันทรบุรีอ้วยล้วย เป็นต้นวงศ์กษัตริย์ ได้ทรงอุปถัมภ์พระธาตุพนมต่อมา (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2548: 59)

อนึ่ง ใน **ตำนานพระธาตุเชิงชุม** ตำนานพระธาตุสำนวนนี้ปรากฏแทรกอยู่ในตำนานพระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร และพงศาวดารภาคอีสาน ฉบับพระยาขัติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) (2509: 1-27) มีเค้าโครงเรื่อง ดังนี้

พระอานนท์และพระสงฆ์ทูลถามเหตุการณ์เกิดแห่งพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ พระพุทธเจ้าทรงเทศนาเรื่องนิทานกาเผือก เล่าว่า พระโพธิสัตว์ 5 พระองค์เป็นพี่น้องกัน เสวยชาติเป็นลูกกาเผือกตามหามารดาแต่ ไม่พบ จึงสมาทานรักษาศีลสร้างสมบารมี เมื่อพี่น้องได้พบกันที่เกาะไก่บริเวณหนองหารหลวง ได้ปฏิญาณต่อกันว่า ผู้ใดตรัสรู้เป็นสัพพัญญูก่อนให้มาเหยียบรอยพระบาทไว้ ณ ที่นั้น ต่อมาจึงเสด็จไปดอยสิงคุตระริมฝั่งแม่น้ำคงคากระทำภาวนา ในที่สุดได้พบท้าวพกามหาพรหมผู้เป็นมารดา ภายหลังพระโพธิสัตว์ทั้ง 5 พระองค์ ต่างได้ตรัสรู้เป็นสัพพัญญูในภัทธกัลป์ ทุกพระองค์ได้เสด็จไปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเบื้องขวาไว้ที่เกาะไก่บริเวณหนองหารหลวง และไป

ประดิษฐานเครื่องบริขารไว้ที่ดอยสิงคุตระตามที่ปฏิญาณไว้ แล้วจึงเสด็จปรินิพพาน เจ้าเมืองหนองหารหลวง จึงได้สร้างพระธาตุครอบรอยพระพุทธบาทไว้เรียกว่า “พระธาตุเชิงชุม” (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2548: 60)

ตำนานพระธาตุภูเพ็ก ตำนานพระธาตุภูเพ็กสำนวนนี้ปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง “พระธาตุภูเพ็ก” ของ มงคล พงษ์พันธ์ และคณะ เรียบเรียงไว้ในสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 10 (2542: 3390-3394) มีเค้าโครงดังนี้ “เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่ภูกำพร้าผ่านมาหนองหารหลวง เพื่อโปรดพระยาสุวรรณภิงคาร กล่าวทำนายว่าหลังจากที่พระองค์ปรินิพพานแล้วพระสาวกจะนำพระอุรังคธาตุมาประดิษฐานที่ภูกำพร้า หลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วพระมหากัสสปะกับพระอรหันต์สาวกได้อัญเชิญพระอุรังคธาตุมาสู่ภูกำพร้า ชาวเมืองหนองหานแข่งขันสร้างพระธาตุระหว่างฝ่ายชายกับฝ่ายหญิง โดยมีข้อตกลงว่า เมื่อดาวเพกขึ้นขอให้หยุดการสร้าง ฝ่ายหญิงใช้เล่ห์อุบายหลอกให้ฝ่ายชายเข้าใจผิดจนฝ่ายหญิงชนะ พระมหากัสสปะเสด็จมาถึงจึงนำพระอุรังคธาตุไปประดิษฐานไว้ชั่วคราว พระยาสุวรรณภิงคารทราบว่าฝ่ายหญิงใช้เล่ห์อุบายจึงทรงกริ้ว พระมหากัสสปะได้กล่าวเทศนาสั่งสอนพระยาสุวรรณภิงคารและข้าราชบริพารทั้งหลาย หลังจากนั้นเดินทางนำพระอุรังคธาตุไปประดิษฐานไว้ที่ภูกำพร้า”

ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์ (2561) ได้เขียนบทความเรื่อง **ภูมิวัฒนธรรมในการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และบ้านเมืองปัง ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน – กุมภวาปี : กรณีศึกษาบ้านดอนคง บ้านดอนกลาง และบ้านเมืองปัง ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี** โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาเกี่ยวกับภูมิวัฒนธรรม ในการจัดการความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน - กุมภวาปี ซึ่งเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีพื้นที่บ้านดอนคง บ้านดอนกลาง และบ้านเมืองปัง ในท้องที่ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบริบทชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีผล ต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สภาพการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผลการศึกษาพบว่า สภาพสังคมของหมู่บ้านดอนคงดอนกลาง และ เมืองปัง อันมีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน - กุมภวาปี ชาวบ้านส่วนใหญ่ต่างมีอาชีพเกี่ยวกับการเกษตร ประกอบด้วย ทำนา ทำสวน และประมงพื้นบ้าน ผู้คนในหมู่บ้านทั้งสามคือกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่ในภายหลัง โดยมาจากจังหวัดร้อยเอ็ด ชัยภูมิ และมหาสารคาม ในด้านภูมิวัฒนธรรมในการจัดการภูมิปัญญา ชุมชนมีจัดการความรู้ภูมิปัญญา ท้องถิ่นในหลายด้านผ่านกระบวนการมีส่วนร่วม ทั้งในตำนานความเชื่อ ชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้าน มีความเชื่อร่วมกันในตำนานเรื่องกระฮอกด่อน และ ตำนานผาแดงนางไอ่ จึงนำเอาความเชื่อดังกล่าวมาสร้างประเพณีตามรอยผาแดง - นางไอ่ มีการแสดงที่แฝงด้วยกฎชุมชน และมีศาลพญาขอมที่ใช้หลักเกณฑ์ของ เวรกรรมและคำสาปแช่งเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ พร้อมนำ กฎหมายมาใช้ในการจับสัตว์น้ำ อีกด้านหนึ่ง

ชาวบ้านก็มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อ หลวงปู่ก่ำ ในฐานะพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานกุมภวาปี จะมีการประยุกต์ใช้พิธีกรรมขอพรให้เกิดการดูแลปกปักรักษาผู้ที่ไม่ละเมิดใน บริเวณดังกล่าว โดยสร้างหลวงปู่ก่ำองค์จำลองมาประดิษฐานที่ริมหนองหาน-กุมภวาปี

ปกรณ์ สุวานิช (2554) ได้ศึกษาเรื่อง **ตำนานผาแดง-นางไอ่ กับการอธิบายการเกิดหนองหานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในทางธรณีวิทยา** โดยมีวัตถุประสงค์คือ การเปรียบเทียบตำนานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องผาแดง-นางไอ่ และท้าวภังคี ในภาคอีสานหรือในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงกับลักษณะกระบวนการทางด้านธรณีวิทยาและโครงสร้างทางธรณีวิทยา วิธีการศึกษาคือการนำเอาตำนานความเชื่อที่มีการบอกเล่าต่อๆ กันมานานโดยเฉพาะการเกิดแอ่งน้ำขนาดใหญ่หลายแอ่ง เช่น หนองหานหลวงและหนองหานน้อยกุมภวาปี นำมาศึกษาเปรียบเทียบกับธรณีวิทยาการเกิดและการเปลี่ยนแปลงของแร่เกลือหินในหมวดหินมหาสารคามที่พบอยู่เป็นจำนานมาก

จีรวรรณ หัสโรค์ (2547) ได้ศึกษาเรื่อง **ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในบึงหนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี** เพื่อศึกษาความหลากหลายทางวัฒนาธรรมและในการจัดการ ในการความเชื่อสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การประกอบอาชีพ และประเพณี 12 เดือนศึกษาความหลากหลายทางภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศึกษาแนวทางการพัฒนาบึงหนองหาน และพัฒนารูปแบบการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ

ภัชราภรณ์ สาคำ (2560) ทำงานวิจัยเรื่อง **การศึกษารูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าเพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร เขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร จังหวัดสกลนคร** การวิจัยครั้งนี้เป็นโครงการวิจัยต่อเนื่อง ระยะเวลาดำเนินการ 1 ปี ใช้ระเบียบวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methods) มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการจัดการป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนที่มีผลต่อความมั่นคงทางอาหาร และวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความมั่นคงทางอาหารภายใต้การจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอย่างมีส่วนร่วม เพื่อนำไปสู่การขยายผลการจัดการพื้นที่ป่าต้นน้ำอื่นต่อไป พื้นที่การวิจัยเลือกแบบเจาะจง เนื่องเป็นโครงการวิจัยต่อเนื่อง บริเวณเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำหนองหาร “ลำน้ำพุง” อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร จำนวนพื้นที่เป้าหมาย 5 หมู่บ้านเรียกว่า “ชุมชนหลุบเลา” ซึ่งมีการใช้ทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน การดำเนินการวิจัยแบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอนหลักคือ 1) สำรวจ/รวบรวมข้อมูลพื้นที่เป้าหมาย เพื่อศึกษารูปแบบการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วมที่ส่งผลต่อความมั่นคงทางด้านอาหารเขตพื้นที่ป่าต้นน้ำ โดยศึกษาจากข้อมูลทุติยภูมิจากหน่วยงานบุคคลที่เกี่ยวข้องและการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ และเก็บข้อมูลแบบสัมภาษณ์เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยหรือตัวชี้วัดความมั่นคงทางด้านอาหารระดับครัวเรือน/ชุมชน 2)จัดเวทีประชุมเพื่อหารือแนวทางการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องระดับพื้นที่จำนวน 3 ครั้ง เพื่อนำไปสู่การขยายผลระดับชุมชนและพื้นที่อื่น

สมศักดิ์ เส็งสาย (2534) ได้ศึกษาเรื่อง **ชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่** มีจุดมุ่งหมาย เพื่อศึกษาชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ จำนวน 3 ฉบับคือ ฉบับของพระอริยานุวัตร เขมจารี ฉบับของปรีชา พิณทอง ฉบับของสุภณ สมจิตศรีปัญญาและเพื่อสืบค้นหาแหล่งสถานที่จริงของชื่อบ้านนามเมือง ที่มีปรากฏในวรรณกรรม เรื่องผาแดงนางไอ่ และเป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า ชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่นั้นมีอยู่จริง แต่ละฉบับมีจำนวนชื่อบ้านนามเมืองไม่เท่ากัน และผลการสืบค้นและตรวจสอบสถานที่จริงจากชื่อที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ทั้ง 3 ฉบับพบว่า กลุ่มชื่อที่บ่งบอกว่าเป็นชื่อเมืองเป็นชื่อที่มีสถานที่อยู่จริงในปัจจุบันทั้งหมด กลุ่มชื่อที่บ่งบอกว่าเป็นชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อที่มีอยู่จริงทั้งหมด โดยแบ่งเป็นชื่อที่ปัจจุบันมีคนอาศัยอยู่ 56 ชื่อ และเป็นชื่อที่มีจริงแต่ปัจจุบันเป็นบ้านร้าง ไม่มีคนอยู่อาศัยอยู่ 13 ชื่อ ส่วนกลุ่มชื่อที่บ่งบอกลักษณะ ทางภูมิประเทศเป็นชื่อที่มีอยู่จริงในปัจจุบันทั้งหมด ในจำนวนชื่อบ้านนามเมืองทั้งหมด 199 ชื่อ ในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในประเทศไทย จำนวน 111 ชื่อ เป็นชื่อที่ปรากฏในต่างประเทศ 14 ชื่อ โดยเป็นชื่อที่พบในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว 13 ชื่อ ชื่อที่พบในประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน 1 ชื่อ นอกนั้นเป็นชื่อที่ซ้ำกันทั้ง 3 ฉบับชื่อที่พบในประเทศไทยนั้นพบมากที่สุด ในจังหวัดอุดรธานี จำนวน 58 ชื่อ กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด จังหวัดละ 11 ชื่อ จังหวัดที่พบน้อยที่สุดคือ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษ พบจังหวัดละ 1 ชื่อ นอกนั้นเป็นชื่อที่ซ้ำกันทั้ง 3 ฉบับ

ณัฐกฤตา นามมนตรี (2560) ได้ศึกษาเรื่อง **ตำนานผาแดงนางไอ่ : การสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน** ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสานผ่านตำนาน เรื่องผาแดงนางไอ่ ที่มีบทบาทสำคัญในวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน โดยมีฐานะเป็นชนชั้นปกครองใน สังคมไทยอีสาน ซึ่งอาจมีตัวตนจริงหรือเป็นบุคคลในจินตนาการก็ได้ บางครั้งบุคคลในชุมชนเรียกว่าเป็น “บุคคลศักดิ์สิทธิ์” และมีความเกี่ยวโยงกับเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน ตำนานผาแดงนางไอ่ ที่ รวบรวมมาได้นั้นมีปรากฏอยู่ทั้งในข้อมูลลายลักษณ์ (literary Tradition) จำนวน 4 สำนวน คือ สำนวนฉบับ ปริวรรตของ พระอริยานุวัตร เขมจารี ฉบับปริวรรตของ ปรีชา พิณทอง ฉบับปริวรรตของ สุภณ สมจิตศรี ปัญญา และฉบับกลอนลำแสดงหนังประโมทัย หรือหนังบักตื้อของนายบุรีขัตติยวงศ์ ผลการศึกษาพบว่า ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสานมี ดังต่อไปนี้คือ 1. การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับชุมชน ได้แก่ การสร้างชุมชนเมือง เช่น ถนน การสร้างชุมชนหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้าน บ้าน 2. การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์ เกี่ยวกับแหล่งน้ำ ได้แก่ บ่อน้ำ หนองน้ำ 3. การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับที่ดิน ได้แก่ โนน (ที่ราบสูง) และ 4. การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับอนุสาวรีย์

อมฤต หมวดทอง และ สุพิชชา โตวิวิชญ์ ได้เขียนบทความเรื่อง **ภูมินาม การให้ความหมายของพื้นที่: กรณีศึกษา ชุมชนรอบหนองหาน กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่** เพื่อถอดความหมาย“ภูมินาม”เกี่ยวกับชื่อสถานที่รอบหนองหานที่ สัมพันธ์กับตำนานผาแดงนางไอ่ ผ่านทฤษฎีโครงสร้างตำนานของ โคลด เลวี่-สเตรา ผลการศึกษาภูมินาม ผ่านทฤษฎีโครงสร้างตำนานของ โคลด เลวี่- สเตราส์ ได้แก่ การจัดชุดข้อมูล จากตำนาน นิทาน เรื่องเล่าด้วยระบบคิดแบบทวิลักษณ์ (Binary system)หรือ คู่ตรงข้าม ทำให้ได้ใจความหลักของ เรื่องคือความขัดแย้งระหว่าง มนุษย์กับนาค พบว่าสถานที่กับเนื้อเรื่องนั้นกระจายตัวเกาะกลุ่มอยู่รอบหนองหาน แสดงให้เห็นความผูกพันของผู้คนในท้องถิ่นที่ใช้ ตำนานยึดโยงสถานที่ต่างๆ ไว้ แต่มีข้อสังเกตที่น่าสนใจในการศึกษาครั้งนี้คือ การอธิบายการเกิดของหนองหานหนองน้ำ ขนาดใหญ่นั้น สามารถนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้านธรณีวิทยามาอธิบาย โดยอิงทฤษฎีการยุบตัวของโดมเกลือและชี้ว่าตำนานพื้นบ้านนั้นมีโอกาสเป็นการเล่าประวัติศาสตร์ทางธรณีวิทยาแบบชาวบ้านโดยใช้สัญลักษณ์และตัวแทน ต่างๆ

นัฐวุฒิ สิงห์กุล (2550) เสนอว่า ผาแดง นางไอ่ นั้นมีความผูกพันแนบแน่นกับผู้คนและสถานที่ต่างๆ ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยแสดงให้เห็นจากกรณี ที่ชุมชนหยิบยก ตำนานมาเป็นเครื่องมือในการคัดค้านการก่อสร้างโรงงานโปรแทช โดยการใช้ สัญลักษณ์ของกระรอก แทนเกลือในการต่อรองกับภาครัฐ ปกรณ์ สุวานิช (2552) เสนอเกี่ยวกับปัจจัยทางธรณีวิทยาเรื่องการยุบตัวของ โดมเกลือ ซึ่งเป็นที่มาของการเกิดหนองหานและมีความเป็นได้ที่ผู้คนในบริเวณหนองหานกุมภวาปีอาจอยู่ร่วมทัน เหตุการณ์และผูกเรื่องราวจนเป็นตำนานผ่านการบอกเล่าสืบต่อกันมา

จากการทบทวนงานศึกษาพบว่ายังไม่มีการศึกษาเรื่องการสร้างสรรค์ เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ที่สร้างสรรค์มาในหลากหลายรูปแบบ เช่น บทเพลง ละคร นิทาน การ์ตูน และผ่านสื่อสมัยใหม่ต่างๆ ดังเห็นได้ชัดในปัจจุบัน โดยใช้วิธีการดำเนินการในรูปแบบคติชนวิทยา โดยใช้กรอบแนวการสร้างสรรค์วรรณกรรม เรื่องเล่าเป็นแนวทางในการศึกษา

2. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าในลักษณะต่าง ๆ

จากการศึกษาและสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการสร้างสรรค์วรรณกรรมหรือเรื่องเล่าผ่านสื่อ ที่มีผู้ศึกษาไว้เป็นจำนวนมาก ผู้วิจัยได้รวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

การศึกษาเรื่องเล่าเป็นอีกหนทางในการศึกษาสังคม องค์ความรู้ที่ศึกษาเรื่องเล่าได้กลายมาเป็นความรู้เฉพาะด้านและได้รับการ พัฒนาขึ้นมาอย่างจริงจังในช่วงหลังของคริสต์วรรษที่ 20 ซึ่งถือว่าเป็นองค์ความรู้ร่วมสมัย หมายถึง การศึกษาเรื่องเล่าได้กลายมาเป็นสาขาวิชาด้านวิชาการเฉพาะอย่างเต็มตัว มีการกำหนดวัตถุประสงค์ และวัตถุที่ศึกษา มีการกำหนดวิธีที่ใช้ในการศึกษา

เพราะฉะนั้น จึงเกิดเป็นองค์ความรู้ชุดหนึ่ง ซึ่งเรียก รวมๆ ได้ว่า **ศาสตร์แห่งการเล่าเรื่อง** (ถิรนันท์ อนวัชศิริวงศ์, 2543: 13-21)

โตโดรอฟ นักทฤษฎีวรรณกรรมแนวโครงสร้างนิยมคนสำคัญได้แบ่งเรื่องเล่า ออกเป็นสองแบบเท่านั้น คือ เรื่องเล่าที่เน้นโครงเรื่อง และเรื่องเล่าที่เน้นตัวละคร หรือเรื่องเล่าเชิงจิตวิทยา เรื่องเล่าที่เน้นโครงเรื่องให้ความสำคัญแก่การกระทำหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่เรื่องเล่าที่เน้นตัวละครจะเน้นความคิด ความรู้สึก ที่อยู่ภายใต้ตัวละครที่เผชิญเหตุการณ์ (สรณัฐ ไตลังคะ, 2560 : 85)

วิทยานิพนธ์เรื่อง **การใช้เรื่องเล่าผีปู่แสะย่าแสะ : ศึกษาเฉพาะกรณีชาวบ้านป่าจี้** ของธนันท์ เศรษฐพันธ์ (2536) ซึ่งมุ่งศึกษาการใช้เรื่องเล่าผีปู่แสะย่าแสะของชาวบ้านป่าจี้ ตำบลแม่เหียะ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ และศึกษาคุณค่าและบทบาทของเรื่องเล่าในชุมชนโดยใช้แนวคิด “Ethnography of Speaking” ของ Dell Hymes ผลการศึกษาพบว่า ชาวบ้านใช้เรื่องเล่านี้อ้างอิงถึง **ประวัติ หรือ ตำนาน** ของผีปู่แสะย่าแสะ และพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่แสะย่าแสะ เรื่องเล่าและพิธีกรรมนี้มีบทบาทเชื่อมโยงอดีตครั้งพุทธกาลกับปัจจุบันและตอกย้ำความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด แต่บริบททางสังคมของหมู่บ้านที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบันทำให้เรื่องเล่าและพิธีกรรมนี้ลดความสำคัญลงมาก ไม่ได้มีบทบาทต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านเหมือนในอดีตที่ผ่านมา กลายเป็นเพียงเรื่องเล่าและพิธีกรรมที่มีบทบาทเฉพาะเพื่อแสดงถึงความเก่าแก่ของชุมชนและรากเหง้าของวัฒนธรรม

ในงานของ ณัฐกฤตา นามมนตรี เรื่อง “**เรื่องเล่าท้าวสุรนารี : การสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยโคราชจังหวัดนครราชสีมาในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัย**” วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมาย 2 ประการ คือ 1) เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาเรื่องเล่าท้าวสุรนารีประเภทต่างๆ ที่มีปรากฏในการรับรู้ของชาวไทยโคราชจังหวัดนครราชสีมา ทั้งที่เป็นข้อมูลลายลักษณ์และข้อมูลมุขปาฐะ และ 2) เพื่อวิเคราะห์การใช้เรื่องเล่าท้าวสุรนารีที่มีต่อการประกอบสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยโคราชจังหวัดนครราชสีมา การวิจัยครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคติชนวิทยาผสมผสานกับการวิจัยทางมานุษยวิทยา โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากภาคสนามและข้อมูลเอกสารแล้วนำมาวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้แนวคิดหลัก คือ แนวคิดเรื่องเล่า (Narration) แนวคิดภาพแทน (Representation) แนวคิดความทรงจำร่วม (Social Memories) และแนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) การศึกษาเรื่องเล่าท้าวสุรนารี : การสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยโคราช จังหวัดนครราชสีมา ในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัย ทำให้มองเห็นและเข้าใจถึงบทบาทของเรื่องเล่า ในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัย โดยเนื้อหาของเรื่องเล่าท้าวสุรนารีประเภทต่างๆ สามารถสะท้อนให้เห็นเรื่องเล่าที่มีต่อการประกอบสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยโคราช จังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งยังสามารถเป็น แนวทางในการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับวีรบุรุษ บุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ให้แพร่หลายให้เพิ่มมากขึ้น และสามารถเป็นแนวทางการศึกษาคติความเชื่อ บทบาท และภูมิทัศน์

วัฒนธรรมในฐานะเรื่องเล่าในแง่มุมต่างๆ ผ่านข้อมูลคติชนวิทยา และเป็นฐานให้เกิดความสนใจเกี่ยวกับเรื่องเล่า ท้าวสุรนารีให้แพร่ขยายไป ในวงกว้างแก่พื้นที่อื่นๆ ได้อีกประการหนึ่ง

พยุงพร นนทวิศรุต (2555) ได้ศึกษาเรื่องของ **ตำนานผีเจ้านาย : พลวัตของเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างพื้นที่ทางสังคมในชุมชนชายแดนไทย-ลาว** การวิจัยเรื่องนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคติชนวิทยาผสมผสานกับการวิจัยทางมานุษยวิทยา โดยใช้แนวคิดหลักคือ แนวคิดตำนานและเรื่องเล่า (Myth and Narrative) แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์และการสื่อความหมาย (Symbol and Interpretation) แนวคิดพลวัตและการปรับเปลี่ยนของ ข้อมูลคติชนและแนวคิดเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่ทางสังคม(Sacred Space and Social Space) ผลการวิจัยพบว่า ตำนานผีเจ้านายในชุมชนชายแดนไทย-ลาว จำแนกประเภทได้ 3 กลุ่ม คือ ตำนานผีเจ้านายที่มีฐานะเป็น เจ้ามหาชีวิต ตำนานผีเจ้านายที่มีฐานะเป็นราชวงศ์และตำนานผีเจ้านายที่มีฐานะเป็นขุนนาง ตำนานดังกล่าวมีลักษณะพลวัตและการปรับเปลี่ยน แบ่งได้ 5 ลักษณะ คือ 1) พลวัตของรูปแบบการเล่าเรื่องตำนานผีเจ้านาย ได้แก่ รูปแบบการเล่าเรื่องแบบจารึก รูปแบบการเล่าเรื่องแบบในลาน รูปแบบการเล่าเรื่องแบบหมอลำและ รูปแบบการเล่าเรื่องแบบพิธีกรรม 2) พลวัตของตัวละครในตำนานผีเจ้านาย ได้แก่ การปรับเปลี่ยน ชื่อตัวละคร การปรับเปลี่ยนรูปร่างและสถานภาพของตัวละคร การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและบทบาทของตัวละคร การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร และปรับเปลี่ยนสำนวนภาษาเกี่ยวกับตัวละคร 3) พลวัตของวัตถุสิ่งของในตำนานผีเจ้านาย ได้แก่ ความหลากหลายของเสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย ความหลากหลายของอาวุธและของวิเศษ ความหลากหลายของเครื่องบวงสรวงเซ่นไหว้และความหลากหลายของเครื่องดนตรี 4) พลวัตของเหตุการณ์ในตำนานผีเจ้านาย ได้แก่ การสร้างเหตุการณ์เกี่ยวกับการสร้างบ้านแปลงเมือง การสร้างเหตุการณ์เกี่ยวกับการสร้างศาสนสถาน การสร้างเหตุการณ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และการสร้างเหตุการณ์เกี่ยวกับการอพยพโยกย้าย และ 5) พลวัตของเวลาและสถานที่ ได้แก่ การปรับเปลี่ยนเกี่ยวกับกลางวันและกลางคืน การปรับเปลี่ยนเวลาเกี่ยวกับวันเดือนและลำดับการปรับเปลี่ยนสถานที่ หอ หิ้ง แม่น้ำ และขุนเขา ลักษณะพลวัตดังกล่าวได้สื่อความหมาย มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับบริบททางสังคมวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และการเมืองของรัฐชาติ และลักษณะพลวัตของเรื่องเล่ามีบทบาทต่อการสร้างพื้นที่กายภาพ

จิราภรณ์ อัจฉริยะประสิทธิ์ (2557) ได้ศึกษา **เรื่องเล่ากับสภาวะพลัดถิ่นในวรรณกรรมหลังยุคสงครามเย็นของนักเขียนเวียดนาม กัมพูชา และม้ง-ลาว** เป็นวิทยานิพนธ์ของ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์บทบาทของเรื่องเล่าและสภาวะพลัดถิ่นในวรรณกรรมหลังยุคสงครามเย็นของนักเขียนเวียดนาม กัมพูชา และม้ง-ลาว โดยศึกษาวรรณกรรมของนักเขียนทั้ง 3 กลุ่ม ๆ ละ 3 เรื่อง และศึกษาบริบททางสังคม วัฒนธรรมและการเมืองในหลังยุคดังกล่าวที่ส่งผลต่อการพลัดถิ่นของกลุ่มคนเวียดนาม กัมพูชาและม้ง-ลาว ผลจากศึกษาพบว่า วรรณกรรมของนักเขียน

ทั้ง 3 กลุ่ม นำเสนอให้เห็นรูปแบบประสบการณ์พลัดถิ่นอันเป็นผลมาจากการสูญเสียตัวตนและการสูญเสียพ่อแม่พี่น้องจากประสบการณ์สงคราม รวมถึงการตกอยู่ในพื้นที่ในระหว่าง 2 วัฒนธรรม และยังเผยให้เห็นความสำคัญของ “เรื่องเล่าครอบครัว” ที่เป็นเครื่องมือผูกร้อยเรื่องราว ซึ่งช่วยสะท้อนความหมายของบ้านที่เลื่อนไหลปรับเปลี่ยนไปตามบริบท โดยบ้านในวรรณกรรมของนักเขียนเวียดนามสื่อความหมายถึงชาติและวัฒนธรรมบรรพบุรุษ บ้านในวรรณกรรมของนักเขียนกัมพูชาหมายถึงครอบครัว ส่วนบ้านในวรรณกรรมของนักเขียนม้ง-ลาวสื่อความถึงชุมชนและวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับความเป็นชาติพันธุ์ วรรณกรรมของนักเขียนทั้ง 3 กลุ่ม เขียนขึ้นในบริบทของผู้มีความทรงจำบาดแผลจากผลกระทบของสงครามเย็น และจากการศึกษายังพบว่า การถ่ายทอดความทรงจำบาดแผลในเรื่องเล่าความทรงจำบาดแผลต่างจากการถ่ายทอดความทรงจำในงานเขียนทั่วไป โดยเรื่องเล่าความทรงจำบาดแผลต้องใช้การผสมผสานรูปแบบงานเขียน การเขียนแบบไร้โครงเรื่องไร้การลำดับเวลา การเชื่อมโยงประสบการณ์เพื่อเล่าเรื่อง การเขียนในลักษณะแบ่งปันประสบการณ์และสร้างสำนึกร่วม และการใช้ภาษาที่พูดออกมาไม่ได้โดยตรง เช่น การใช้ภาษาภาพพจน์ สำนวนโวหาร เสียงและความเงียบ ทั้งนี้เพื่อให้สามารถถ่ายทอดความทรงจำบาดแผลได้ดี

มารศรี สอทิพย์ (2551) ศึกษา **เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช : กลวิธีการเล่าเรื่องกับการสร้างภาพลักษณ์** ผู้วิจัยมุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกลวิธีการเล่าเรื่องของเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ประเภทต่างๆ เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับการสร้างภาพลักษณ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอันสัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทย กลวิธีการเล่าเรื่องที่ใช้ในการนำเสนอภาพลักษณ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีความหลากหลาย เช่น การสร้างความขัดแย้งเพื่อนำเสนอแก่นเรื่อง การสร้างตัวละคร การสร้างฉาก การนำเสนอมุมมองในการเล่าเรื่อง เป็นต้น โดยผลการวิจัยพบว่า ในเรื่องเล่าประเภทพระราชพงศาวดาร ภาพลักษณ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชคือ ผู้มีบุญบารมี ผู้มีเมตตา เรื่องเล่าประเภทบทประพันธ์ร้อยกรองเน้นภาพลักษณ์ผู้ปราบยุคเข็ญ เรื่องเล่าประเภทความเรียงเน้นภาพลักษณ์วีรบุรุษผู้ปราบยุคเข็ญ เรื่องเล่าประเภทนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ เน้นภาพลักษณ์ผู้เสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อความสงบสุขของส่วนรวม เรื่องเล่าประเภทหนังสือการ์ตูน เน้นภาพลักษณ์ของวีรบุรุษผู้กล้าหาญและผู้เสียสละ เรื่องเล่าประเภทละครนำเสนอภาพลักษณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชในลักษณะ “สัญญะ” ของการสร้างความรักชาติและความสามัคคี โดยให้คนเอาเยี่ยงอย่างพระองค์ เรื่องเล่าประเภทภาพยนตร์ผสมผสานภาพลักษณ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตามแบบพระราชพงศาวดาร และนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ อาจจะกล่าวได้ว่าเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทุกประเภทล้วนนำเสนอภาพลักษณ์หลักของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในฐานะวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่จะอยู่ในใจของคนไทยตลอดไป

กรีธากร สังขกูล (2559) ได้ศึกษาเรื่องของ **ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งในฐานะ “ประเพณีสร้างสรรค์” ในสังคมไทยร่วมสมัย** โดยงานวิจัยนี้ได้ศึกษาวิธีคิดในการสร้างประเพณีและการนำเรื่องเล่าและสัญลักษณ์มาใช้ในประเพณี รวมทั้งศึกษาพลวัตและบทบาทของประเพณีดังกล่าวในเชิงคติชนวิทยา โดยเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงปี พ.ศ. 2558 – 2559 ผลการศึกษาพบว่า ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2534 และสืบทอดมาจนปัจจุบัน เพื่อเป็นประเพณีประจำจังหวัดบุรีรัมย์ กิจกรรมการท่องเที่ยวประกอบด้วย 3 ส่วนหลัก คือ พิธีบวงสรวงเทพเจ้าประจำปราสาทพนมรุ้ง ขบวนแห่การจำลองขบวนเสด็จพระนางภูปตินทรลักษมีเทวีและเทพพาหนะทั้งสิบ และการแสดงประกอบแสงเสียงเพื่อบอกเล่าเรื่องราวของปราสาทพนมรุ้ง ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งมีวิธีคิดในการสร้างประเพณีโดยสร้างประเพณีใหม่ซ้อนลงไปในประเพณีเลิงพนมของชาวบ้าน กิจกรรมการท่องเที่ยวทั้ง 3 กิจกรรมสะท้อนให้เห็นวิธีคิดในการสร้างโดยนำหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีปัจจุบันยังมีการประชาสัมพันธ์ควบคู่ไปกับปรากฏการณ์แสงอาทิตย์ส่องลอดช่องประตูปราสาทพนมรุ้งทั้ง 15 ประตู และมีการใช้ประเพณีนี้ในแง่การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชาวเขมรถิ่นไทยในจังหวัดบุรีรัมย์กับชาวอุดรมีชัย ราชอาณาจักรกัมพูชาอีกด้วย ทั้งนี้ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งมีบทบาทสำคัญในด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากสัมพันธ์กับวัตถุประสงค์ของการจัดงาน และมีบทบาทในด้านสังคม กล่าวคือ ได้สร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับปราสาทพนมรุ้งโดยอ้างว่ามาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และได้นำเสนอ อัตลักษณ์ของจังหวัดบุรีรัมย์ รวมทั้งอัตลักษณ์ของกลุ่มเขมรถิ่นไทย นอกจากนี้ยังมีบทบาทในด้านการสร้างความศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย งานวิจัยนี้จึงเป็นตัวอย่างหนึ่งที่ทำให้เข้าใจการสร้างสรรค์ประเพณีใหม่ ๆ ในสังคมไทยร่วมสมัย และเป็นแนวทางในการศึกษาปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมในเชิงคติชนวิทยา และศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

นอกจากนี้ **เรื่องเล่าผ่านสื่อออนไลน์** พบว่ามีผู้ศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

เกศสุดา นาสีเคน (2557) **ศึกษา เรื่องเล่าแนว "รักโศก" และกลวิธีการให้คำปรึกษาในพื้นที่สื่อสาธารณะ: กรณีศึกษารายการวิทยุ “คลับฟรายเดย์”** วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเนื้อหาและประเภทของเรื่องเล่าแนว "รักโศก" จากชีวิตรักของผู้ฟังที่เข้ามาเล่าเรื่องในรายการวิทยุ “คลับฟรายเดย์” และศึกษากลวิธีการให้คำปรึกษาในรายการ ใช้ข้อมูลศึกษาโดย สุ่มจากคลิปวิดีโอรายการย้อนหลังในเดือนมกราคม-ธันวาคม พ.ศ.2555 จำนวน 12 ตอน เรื่องเล่า 66 เรื่อง และการวิเคราะห์ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทั้งทางคติชนวิทยา ระเบียบวิธีทางวรรณกรรมคือศาสตร์แห่งการเล่าเรื่อง และระเบียบทางภาษาคือชาติพันธุ์วรรณนาแห่งการสื่อสาร ผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้ระเบียบวิธีทางคติชนวิทยา คือ แบบเรื่องนิทาน ของ สติธ ธอมป์สัน ในการจัดประเภทเรื่องเล่าจากรายการ โดยผู้วิจัยศึกษาองค์ประกอบของเรื่องเล่าตามแนวศาสตร์แห่งการเล่าเรื่อง พบว่าตัวละครและฉากบรรยากาศสะท้อนภาพคนชั้นกลางในสังคมเมือง ลักษณะเด่นของเรื่องเล่าแนว “รักโศก” คือ มีที่มาจากชีวิตจริง ลีลาในการเล่าเรื่องมีความเป็นธรรมชาติ และเรื่องเล่าส่วนใหญ่จบแบบปลายเปิดโดยทิ้ง

ปมปัญหาไว้เพื่อให้ผู้ดำเนินรายการช่วยคลี่คลาย การศึกษาเรื่องเล่าปัญหาชีวิตรักทำให้เห็นภาพสะท้อนชีวิตสังคมเมือง การวิเคราะห์องค์ประกอบการสื่อสารตามแนวชาติพันธุ์วรรณนา แห่งการสื่อสารของเดลล์ ไฮมส์ พบว่าผู้เล่าเรื่อง 66 คน มีผู้เล่าเพศหญิง 53 คน และเพศชาย 13 คน แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ของรายการมีเพศหญิงนิยมเข้ามาใช้งานมากกว่าเพศชาย กลวิธีที่ใช้ได้แก่ การขอให้ผู้ขอรับคำปรึกษาได้เล่าเรื่องราวตั้งแต่ต้นจนจบ และกลวิธีการใช้ภาษาและถ้อยคำที่หลากหลายเพื่อให้ผู้เล่าคลายทุกข์ การให้คำปรึกษาของผู้ดำเนินรายการมีบทบาทสำคัญในการคลี่คลายความขัดแย้งปัญหาชีวิตรักโดยมักจะเน้นย้ำเรื่อง การตระหนักสิทธิในการกำหนดชะตาชีวิตของตัวเอง การเตือนให้นึกถึงจิตใจของผู้อื่น การปรับทัศนะให้เกิดความเข้าใจกัน การปรับวิธีคิดเรื่องการรักเพศเดียวกัน และการแนะให้เริ่มต้นชีวิตใหม่ และในขณะเดียวกันก็มีการสืบทอดคำสอนที่มีมาแต่โบราณ ได้แก่ การสอนให้รักนวลสงวนตัว การสอนเรื่องความกตัญญู การสอนด้วยเรื่องเวรกรรม และการสอนเรื่องทำบุญให้ทาน รายการวิทยุ “คลับฟรายเดย์” จึงมีบทบาทเป็นพื้นที่ในการระบายความคับข้องใจให้กับคนที่ประสบปัญหาชีวิตรักในสังคมไทย เรื่องเล่าในรายการวิทยุ “คลับฟรายเดย์” จึงนับว่าเป็น “คติชนสมัยใหม่” ของ “กลุ่มชาวเมือง” ที่ใช้ชีวิตผูกพันอยู่กับพื้นที่สื่อสาธารณะในสังคมไทยสมัยใหม่ในปัจจุบัน

จากงานวิจัยของ นิลิณี หนูพินิจ (2551) ศึกษาเรื่อง **ภาพยนตร์ไทยกับการสร้างอัตลักษณ์ชุมชนภาคใต้** เป็นวิทยานิพนธ์คณะวารสารและสื่อมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นการศึกษาเกี่ยวกับการเล่าเรื่อง ในรูปแบบภาพยนตร์ ถือได้ว่าเป็นการก้าวข้ามจากการศึกษาเนื้อหาไปสู่ความสนใจโครงสร้างของการเล่าเรื่อง (structure) และกระบวนการวิธีการเล่าเรื่อง (process) ของ สื่อแต่ละชนิด ซึ่งประเภทของการเล่าเรื่องที่เคยได้รับการศึกษามีอยู่หลายชนิด โดยเฉพาะในงานทางด้านวรรณกรรม การศึกษาทางด้านอักษรศาสตร์ไม่ว่าจะเป็น วรรณคดีนิทาน นิยาย ในขณะที่งาน ทางด้านสื่อสารมวลชน การศึกษาเกี่ยวกับการเล่าเรื่อง มักจะศึกษาเกี่ยวกับการรายงานข่าว ละคร โทรทัศน์รวมทั้งสื่อภาพยนตร์และมีงานที่ศึกษาเรื่องเล่าใน

กนกศักดิ์ ธานี (2556) ศึกษา **เรื่องเล่าตลกกับการนำเสนอภาพอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในวีดีทัศน์นิทานก้อมสำนวนอีสาน** เป็นวิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์กลวิธีการสร้างมุกตลกในวีดีทัศน์นิทานก้อม ของสี คันโซ่และเพื่อวิเคราะห์การนำเสนอภาพอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวอีสาน จากวีดีทัศน์นิทานก้อม ของ สี คันโซ่ โดยได้ศึกษาจากวีดีทัศน์นิทานก้อม ของสี คันโซ่ ชุดที่ 1 ถึง 10 จำนวน 120 เรื่อง โดยใช้กรอบแนวคิดการสร้างอารมณ์ขันและแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์มาใช้ในการวิเคราะห์ เรื่องเล่าตลกกับการนำเสนอภาพอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในวีดีทัศน์นิทานก้อมสำนวนอีสาน ผลการศึกษา พบปรากฏกลวิธีการสร้างอารมณ์ขัน ในนิทานก้อมของสี คันโซ่ จำนวน 7 กลวิธี ได้แก่ 1) กลวิธีสร้างอารมณ์ขันผ่านกลวิธีทางภาษา 2) กลวิธีการสร้างอารมณ์ขันผ่านความโง่

และความฉลาด 3) กลวิธีการสร้างอารมณ์ขันผ่านความตาย ความพิการ และเรื่องเพศ 4) กลวิธีการสร้างอารมณ์ขันผ่านเรื่องในครอบครัวและการล้อเลียนสถาบัน 5) กลวิธีการสร้างอารมณ์ขันผ่านการตั้งชื่อเรื่องและชื่อตัวละคร 6) กลวิธีสร้างอารมณ์ขันผ่านรูปร่างลักษณะของตัวละคร และ 7) กลวิธีการสร้างอารมณ์ขันผ่านฉาก

วรัทพร ศรีจันทร์ (2551) ได้ศึกษา **การเล่าเรื่องและการดัดแปลง เดธโน้ต ฉบับหนังสือการ์ตูน แอนิเมชั่น ภาพยนตร์ และนวนิยาย** งานวิจัยนี้ศึกษา การเล่าเรื่อง เดธโน้ต ในหนังสือการ์ตูน แอนิเมชั่น ภาพยนตร์ และนวนิยาย และการดัดแปลงเรื่องเล่าเดธโน้ต จากต้นฉบับหนังสือการ์ตูนสู่แอนิเมชั่น ภาพยนตร์ และนวนิยาย วิเคราะห์ตัวบทจากหนังสือการ์ตูนชุด เดธโน้ต รวม 12 เล่ม ดีวีดีแอนิเมชั่น ชุด เดธโน้ต 54 ตอน รวม 13 แผ่น ภาพยนตร์ชุด เดธโน้ต 3 ภาค และนวนิยายเดธโน้ต 2 เล่ม จากการศึกษาพบว่า การเล่าเรื่องเดธโน้ต ส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึงกันเกือบทุกฉบับ ยกเว้นนวนิยายเล่มที่ 2 ที่แตกต่างอย่างชัดเจน กล่าวคือ โครงเรื่องเดธโน้ตประกอบด้วยโครงเรื่องย่อย 2 เรื่อง ได้แก่ เรื่องคดีความ และเรื่องการคลี่คลายคดี โดยแต่ละแบบฉบับจะเน้นเล่าเรื่องที่ต่างกัน ขึ้นอยู่กับตัวละครที่เด่นที่สุด ด้านแก่นเรื่องมีทั้งเหมือนกันและแตกต่างกันออกไป ในส่วนของตัวละครนั้นพบว่า ตัวละครหลักมักเป็นตัวละครหลายมิติ ขณะที่ตัวละครประกอบเป็นตัวละครมิติเดียว ใช้ฉากส่วนใหญ่อยู่ในกรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น โดยตัวละครจะเป็นผู้เล่าเรื่องของตัวเองเกือบทั้งหมด ยกเว้นนวนิยายเล่มที่ 2 ที่เหตุการณ์ทั้งหมดเกิดขึ้นที่ลอสแองเจลิส สหรัฐอเมริกา และผู้เล่าเป็นตัวละครอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ของเรื่อง ด้านการดัดแปลงนั้นพบว่า แอนิเมชั่นมีการดัดแปลงจากหนังสือการ์ตูนน้อยที่สุด เนื้อหาใกล้เคียงกับต้นฉบับเดิมมาก ด้านภาพยนตร์มีการดัดแปลงเนื้อหาส่วนใหญ่ออกไป และปรับแต่งเรื่องใหม่ขึ้นมาแทน ขณะที่นวนิยายทั้ง 2 เล่ม แต่งเนื้อหาขึ้นมาใหม่ทั้งหมด

พิชชาพร วิธีเจริญ (2556) ศึกษา **กลวิธีการเล่าเรื่องและการสร้างบุคลิกลักษณะตัวละครสมเด็จพระสุริโยทัยในบันเทิงคดีอิงประวัติศาสตร์ไทย** มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากลวิธีการเล่าเรื่องและบุคลิกลักษณะของสมเด็จพระสุริโยทัย ที่ปรากฏในสื่อบันเทิงคดีอิงประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับสมเด็จพระสุริโยทัย โดยใช้การวิเคราะห์ตัวบทจากสื่อที่ได้รับเผยแพร่แล้วมาศึกษา เป็นบทประพันธ์ร้อยกรอง 2 เรื่อง นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ 3 เรื่อง หนังสือการ์ตูน ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ ละครวิทยุ ละครเวที อย่างละ 1 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่า กลวิธีเล่าเรื่อง และบุคลิกลักษณะตัวละครสมเด็จพระสุริโยทัยที่ปรากฏในสื่อต่างๆ มีรูปแบบการเล่าเรื่อง และสร้างตัวละครของสมเด็จพระสุริโยทัย ที่มีความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยเพียงเล็กน้อย แต่แก่นของเรื่องเล่ายังคงเดิมในทุกฉบับ คือเพื่อสดุดีพระวีรกรรมของสมเด็จพระสุริโยทัย ความเสียสละของพระองค์ ที่สละชีพเพื่อพระสวามีและเพื่อแผ่นดิน และลักษณะเด่นคือ ความกล้าหาญแบบนักรบ ควบคู่ไปกับความอ่อนโยนในแบบสตรีผู้เป็นภรรยาและมารดา พร้อมด้วยอุดมการณ์ความเสียสละและรักชาติบ้านเมือง ยังคงเด่นชัดเหมือนเดิม

ทุกฉบับเช่นกัน โดยรวมแล้ว พระองค์ถูกสร้างให้มีความโดดเด่นมากขึ้นตามยุคสมัย วีรกรรมของพระองค์นอกจากความเป็นนักรบที่สละชีพเพื่อแผ่นดินแล้ว การต่อสู้เพื่อปกป้องอำนาจทางการเมืองของพระองค์ก็โดดเด่นมากขึ้น มีการเพิ่มเติมภูมิหลัง ที่ทำให้พระองค์กลายเป็นสตรีที่เกี่ยวข้องกับการปกป้องแผ่นดินในทุกแง่มุม และการกระทำทั้งในทางการเมืองและทางการรบ และยังไม่ทิ้งความเป็นแม่ที่ดี สมเด็จพระสุริโยทัย จึงเป็นพระราชินี ในอุดมคติ ในคติความเชื่อของสังคมไทยในปัจจุบัน

สรณัฐ ไตรลังคะ (2560: 8) มองว่า เรื่องเล่ามีความหมายต่างกันไปตามแต่ยุคสมัย บางคนกล่าวว่า เรื่องเล่าหมายถึงการที่ผู้เล่าหนึ่งคนหรือมากกว่านั้นเล่าเหตุการณ์ที่เกิดจริงหรือจินตนาการขึ้นมาให้ผู้ฟัง/ผู้อ่านหนึ่งคนหรือมากกว่านั้น ความหมายดังกล่าวแสดงนัยว่าเรื่องเล่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในอดีต ดังนั้นในความหมายนี้จึงไม่นับว่าละครเป็นเรื่องเล่า เพราะละครแสดงนัยของการแสดงที่เกิดขณะชม จึงเป็น “ปัจจุบัน” มากกว่า “อดีต” แต่นักวิจารณ์บางคนให้ความสำคัญแก่เหตุการณ์และกล่าวว่าเรื่องเล่าต้องมีเหตุการณ์สองเหตุการณ์ขึ้นไป แต่บ้างก็เห็นว่าเหตุการณ์สองเหตุการณ์ขึ้นไปดังกล่าวจะต้องเกี่ยวเนื่องกันและมีประธาน (subject) ที่เชื่อมโยงกัน

งานวิทยานิพนธ์ที่น่าสนใจ ที่ศึกษาเรื่องเล่าอีกชิ้นหนึ่ง คือ “**เรื่องเล่าทศชาติชาดก : การสืบทอดในสังคมไทยร่วมสมัย**” ของ ณัฐกาญจน์ นาคนวล ปี 2559 งานวิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาการสืบทอดเนื้อหาและแนวคิด กลวิธีการเล่าเรื่องและรูปแบบการนำเสนอ รวมถึงความสำคัญของเรื่องเล่าทศชาติชาดกในสังคมไทยร่วมสมัย โดยศึกษาเรื่องเล่าทศชาติชาดกที่สร้างสรรค์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2500-2556 ผลการศึกษาพบว่า เรื่องเล่าทศชาติชาดก เป็นวรรณคดีชาดกสมัยใหม่มีทั้งที่เล่าชาดกเพียงหนึ่งเรื่องหรือเล่าเป็นชุดชาดกทั้งสิบเรื่อง โดยใช้รูปแบบการนำเสนอและกลวิธีเล่าเรื่องที่หลากหลาย ได้แก่ รูปแบบร้อยกรองขนาดยาว รูปแบบร้อยแก้ว รูปแบบหนังสือภาพประกอบเรื่อง และรูปแบบการ์ตูนกับการ์ตูนแอนิเมชั่น เรื่องเล่าทศชาติชาดกทุกรูปแบบแสดงการสืบทอดเรื่องชาดกและยังแสดงการสืบทอดขนบวรรณคดีที่มีความสัมพันธ์กับชาดกอีกด้วย

ต่อมามีวิทยานิพนธ์เรื่อง **“น้ำ” ในวรรณกรรมนิทานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)** ของ กัญจณ์ปภัสส์ สุวรรณวิหค (2558) มีจุดประสงค์มุ่งศึกษา บทบาทของน้ำต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมนิทาน ของไทย และความเปรียบ และสัญลักษณ์เกี่ยวกับน้ำในวรรณกรรมนิทานของไทย ผลการศึกษาพบว่า น้ำมีบทบาทต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมนิทานของไทย ทั้งการเป็นฉากของเรื่อง การสร้างอารมณ์สะเทือนใจ การประกอบพิธีกรรม การแสดงทัศนคติของกวี การเสริมสร้างลักษณะของตัวละครเอก และการเชื่อมโยงเหตุการณ์ กวีใช้ลักษณะของน้ำทั้งความกว้างใหญ่ ความเชี่ยวกราก ความเย็น ตลอดจนใช้ ความผูกพันระหว่างมนุษย์กับสายน้ำมาเชื่อมโยงความสัมพันธ์เพื่อสร้างความสำคัญให้เหตุการณ์ต่างๆ ในวรรณกรรมนิทานของไทย นอกจากนี้ กวียังใช้น้ำเป็นสัญลักษณ์เพื่อแสดงให้เห็นพฤติกรรมทางเพศในบทอัศจรรย์ในวรรณกรรม นิทานของไทย

ณัฐวัตร อินทร์ภักดี (2559) ได้ศึกษาเรื่อง**“คติชนสร้างสรรค์” จากความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุง** วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษารวบรวม "คติชนสร้างสรรค์" จากความเชื่อเรื่องครูหมอโนราในปัจจุบันในรูปแบบต่างๆ ที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุง พร้อมทั้งวิเคราะห์ปัจจัยและบทบาทของการสร้างสรรค์ในรูปแบบดังกล่าว โดยเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงปี 2557-2560 จากโนราทั้ง 2 ประเภท คือโนราพิธีกรรมและโนราบันเทิง ผลการศึกษาพบว่า “คติชนสร้างสรรค์” จากความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุง พบทั้งในโนราพิธีกรรมและโนราบันเทิง ในโนราพิธีกรรมมีทั้งการสร้างสรรค์จากคติชนในลักษณะที่เป็น "คติชนสร้างสรรค์" คือพิธีกรรมและองค์ประกอบพิธีกรรมที่สร้างใหม่เพื่อเน้นการสืบทอดความเชื่อเดิมที่มีมาในวิถีชีวิต และการสร้างสรรค์จากคติชนในลักษณะที่เป็น “สินค้าวัฒนธรรม” เพื่อจำหน่ายเป็นสำคัญ ได้แก่ เครื่องรางของขลัง และของที่ระลึกต่าง ๆ ที่มาจากอุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรมและการแสดง นอกจากนี้ยังมีการสร้างสรรค์เครื่องแต่งกายขึ้นใหม่ในโนราลูกทุ่งบันเทิงอีกด้วย งานวิจัยนี้ทำให้เห็นวิธีคิดเชิงคติชนสร้างสรรค์ที่เกิดขึ้นกับโนราในตำบลท่าแค กล่าวคือ วิธีคิดที่ปรากฏในโนราพิธีกรรม ได้แก่ การย้ำความเป็นของแท้ (authenticity) การสร้างพิธีกรรมใหม่บนฐานความเชื่อของพิธีกรรมเดิม การขยายความเชื่อเกี่ยวกับครูหมอโนราสู่คนทั่วไป และการขยายพิธีโนราโรงครูให้มีมิติของการเป็นสินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodification) ส่วนโนราบันเทิงมีวิธีคิดเชิงคติชนสร้างสรรค์คือ การสร้างเครือข่ายราชครูโนราให้เป็นคณะเทพศรัทธา การนำเสนอโนราผ่านสื่อสมัยใหม่และนำเสนอในรูปแบบการแสดงอื่น ๆ ทั้งยังมีการอิงการแสดงโนราแบบเดิมเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่อีกด้วย “คติชนสร้างสรรค์” ที่เกิดขึ้นจากวิธีคิดเหล่านี้มีบทบาทในการสืบทอดความเชื่อเรื่องครูหมอโนราทั้งในพื้นที่โลกศักดิ์สิทธิ์และพื้นที่โลกสามัญ และยังมีบทบาทในการธำรงความเป็นพื้นที่ที่เชื่อว่าเป็นแหล่งกำเนิดโนราผ่านพิธีกรรมและตราสัญลักษณ์ที่แสดงอัตลักษณ์เฉพาะของพื้นที่ท่าแคอย่างชัดเจน การศึกษาครั้งนี้จึงทำให้เข้าใจวิธีคิด พลวัต ปัจจัย และบทบาทของ “คติชนสร้างสรรค์” เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่เกิดขึ้นกับโนราที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุงในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งจะเป็นแนวทางในการศึกษาการสร้างสรรค์จากคติชนทั้งในแง่ของการเป็น “คติชนสร้างสรรค์” ประเภทต่าง ๆ ตามศาสตร์ทางคติชนวิทยาและการเป็น “สินค้าวัฒนธรรม” ซึ่งจะพบในพื้นที่อื่นๆ อย่างหลากหลายได้ต่อไป

ศิรพร ไฝศิริ **การสร้างสรรค์ในการผลิตซ้ำภาพยนตร์ไทยจากตำนาน แม่นากพระโขนง** วิทยานิพนธ์ปริญญานิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการสื่อสารมวลชน ภาควิชาการสื่อสารมวลชน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,2544. ได้ศึกษาภาพยนตร์ที่สร้างจากตำนานแม่นากภาคโขนง 5 เรื่อง ที่สร้างระหว่าง พ.ศ.2520-2542 พบว่า ภาพยนตร์เรื่องแม่นากพระโขนงแต่ละเรื่องมีการตีความใหม่ให้เข้ากับยุคสมัย และมีการสร้างสรรค์ใหม่ในด้านของแง่มุม การเล่าเรื่อง และศิลปะของภาพยนตร์ ด้านการตีความใหม่แม้ว่าภาพยนตร์แม่นากทั้ง 5 เรื่องจะนำเสนอแก่นเรื่องความรัก

ระหว่างคนกับผีซึ่งเป็นไปไม่ได้ แต่ก็ตีความต่างกันในด้านรูปแบบความรักที่หึงหวงหรือความรักที่ไม่รู้จักปล่อยวาง ซึ่งส่งผลต่อตัวละครและการเล่าเรื่อง แม้โครงเรื่องเดียวกัน แต่ก็มีศิลปะในการเล่าเรื่องที่แตกต่างกันไป

เปรมวัฒนา สุวรรณมาศ (2560) ศึกษาเรื่อง **เฉลิมไตรภพ : การศึกษาแนวคิดและกลวิธีสร้างสรรค์** วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์ เฉลิมไตรภพ ฉบับลายลักษณ์สำนวน ภาคกลางของไทย ในด้านกลวิธีสร้างสรรค์ และผู้แต่ง เนื้อเรื่อง พัฒนาการการแต่ง ที่มาของตำนานตลอดจนแนวคิด ในด้านกลวิธีสร้างสรรค์ พบกลวิธีสำคัญ 3 ประการ คือ กลวิธีการนำเสนอ คติพุทธ-พราหมณ์ กลวิธีการเล่าเรื่อง และกลวิธีการใช้เรื่องเล่าเชิงสัญลักษณ์ การเข้าสู่สภาวะปัญญาของพุทธศาสนา กล่าวได้ว่า “เฉลิมไตรภพ” รวบรวมสรรพตำนานที่ผสมผสานคติศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนา และ คติชาวบ้าน เผยให้เห็นวิธีคิดในการมองโลกของโบราณชน ขณะเดียวกันได้แสดงอัจฉริยลักษณ์ของผู้แต่งในการสอดร้อยตำนานต่างเรื่อง ต่างศาสนา มาปรับปรนให้สอดคล้องเข้ากับจุดมุ่งหมายและสังคมไทย อันเนื่องมาจากมีการนับถือและสำนึกใน “ศาสนา” เป็นมโนคติร่วมกัน

ธวัชชัย สุลาลัย (2557) ศึกษา **การสร้างสรรค์และกลวิธีสร้างความตลกขบขันใน จำอวดหน้าม่าน** เป็นวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วิทยานิพนธ์เรื่องลักษณะการสร้างสรรค์และกลวิธีสร้างความตลกขบขันในจำอวดหน้าม่าน มีจุดประสงค์ศึกษาความเป็นมา ลักษณะการสร้างสรรค์ใหม่ของจำอวดหน้าม่าน องค์ประกอบและกลวิธี สร้างความตลกขบขันของจำอวดหน้าม่าน มีผลการศึกษาพบว่า จำอวดหน้าม่านมีความเป็นมาจากการ สวดพระมาลัย จำอวดพระ สวดคฤหัสถ์ (สวดลำ) จำอวดโบราณและเพลงทรงเครื่อง จำอวดหน้าม่าน มีการถ่ายทอดเป็นมุขปาฐะ เป็นวรรณกรรมเพื่อการแสดง และเป็นสื่อสร้างสรรค์เพื่ออนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม องค์ประกอบในการแสดง ได้แก่ เนื้อเรื่อง เพลงพื้นบ้าน การ แต่งกาย และฉาก ลักษณะสร้างสรรค์ใหม่ ได้แก่ โอกาสในการแสดง บทบาทผู้แสดง การแสดงภาพลักษณ์

จากการศึกษารวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสรรค์วรรณกรรมหรือเรื่องเล่าผ่านสื่อมีประเด็นต่างๆมากมาย ทั้งยังนำเอาทฤษฎี และแนวคิดต่างๆ มาใช้ในการศึกษาอย่างหลากหลาย การศึกษาตำนานและเรื่องเล่า ยังสะท้อนให้เห็นระบบความคิดความเชื่อของผู้คน มีการศึกษาตำนานและเรื่องเล่า ในเชิงโครงสร้างและเนื้อหาความสัมพันธ์กับพิธีกรรม วัฒนธรรม วิถีชีวิตมนุษย์ และได้ขยายขอบเขตเพิ่มมากขึ้น โดยมีการนำตำนานและเรื่องเล่านี้ มาใช้ในการจัดกลุ่มชนต่างๆ นอกจากการศึกษาตำนานและเรื่องเล่าในด้านต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้นยังมีผู้ศึกษาในด้านอื่นๆ ที่น่าสนใจอีกมากมาย

นอกจากนี้ จากการศึกษาเรื่องเล่าในลักษณะต่าง ๆ พบว่า มีเรื่องเล่าจำนวนมากที่นำเสนอโดยเน้นโครงสร้างและองค์ประกอบของเนื้อเรื่อง โตโดรอฟ นักทฤษฎีวรรณกรรมแนวโครงสร้างนิยมคนสำคัญได้แบ่งเรื่องเล่า ออกเป็นสองแบบเท่านั้น คือ เรื่องเล่าที่เน้นโครงเรื่อง และเรื่องเล่าที่เน้นตัว

ละคร หรือเรื่องเล่าเชิงจิตวิทยา เรื่องเล่าที่เน้นโครงเรื่องให้ความสำคัญแก่การกระทำหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่เรื่องเล่าที่เน้นตัวละครจะเน้นความคิด ความรู้สึกที่อยู่ภายใต้ตัวละครที่เผชิญเหตุการณ์ (สรณัฐ ไตลังคะ, 2560: 85) สำหรับการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องเล่านั้น ถือเป็นส่วนสำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เพราะการเล่าเรื่องเป็นส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดการสื่อสาร โดยการเล่าเรื่องหนองหาน สามารถศึกษาได้โดยวิเคราะห์ตามองค์ประกอบของเรื่องเล่า ดังที่ นพพร ประชากุล และชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์ (2542: 56) ได้อธิบายองค์ประกอบของเรื่องเล่าไว้ดังต่อไปนี้

1. โครงเรื่อง (Plot) คือ ลักษณะชุดของเหตุการณ์ทั้งหมดในเรื่องที่ร้อยเรียงกันและดำเนินไปตั้งแต่ต้นจนจบ โดยโครงเรื่องจะเป็นเนื้อเรื่องในลักษณะที่เป็นสาระสำคัญของเนื้อเรื่องซึ่งจะมีการลำดับเหตุการณ์ในการเล่าเรื่องไว้ 5 ขั้นตอน ดังนี้

1.1 การเริ่มเรื่อง (Exposition) การเริ่มเรื่องเป็นการชักจูงความสนใจให้ติดตามเรื่องราว มีการแนะนำตัวละคร แนะนำฉาก หรือสถานที่ อาจมีการเปิดประเด็นปัญหาหรือเผยปมขัดแย้งเพื่อให้เรื่องชวนติดตาม การเริ่มเรื่องไม่จำเป็นต้องเรียงตามลำดับเหตุการณ์ โดยอาจเริ่มเรื่องจากตอนกลางเรื่อง หรือเล่าย้อนจากตอนท้ายเรื่องไปหาต้นเรื่องก็ได้

1.2 การพัฒนาเหตุการณ์ (Rising Action) คือ การที่เรื่องราวดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและ สมเหตุสมผล ปมปัญหา หรือข้อขัดแย้งเริ่มทวีความเข้มข้นเรื่อย ๆ ตัวละครอาจมีสถานการณ์ที่อยู่ในช่วงยุ่งยากที่ต้องเผชิญ

1.3 ภาวะวิกฤติ (Climax) หรือจุดสุดยอด จะเกิดขึ้นเมื่อเรื่องราวกำลังถึงจุดแตกหักและตัวละครอยู่ในสถานการณ์ที่ต้องตัดสินใจ

1.4 ภาวะคลี่คลาย (Falling Action) คือสภาพหลังจากที่จุดวิกฤติได้ผ่านพ้นไปแล้วและประเด็นปัญหาได้รับการเปิดเผย หรือข้อขัดแย้งได้รับการขจัดออกไป

1.5 การยุติของเรื่องราว (Ending) คือการสิ้นสุดของเรื่องราวทั้งหมด การจบอาจหมายถึงความสูญเสีย อาจจบแบบมีความสุข หรือทิ้งท้ายไว้ให้ขบคิดก็ได้

2. แก่นความคิด (Theme) คือ ความคิดหลักในการดำเนินเรื่อง นับเป็นอีกหนึ่งองค์ประกอบที่มีความสำคัญต่อเรื่องเล่า โดยเฉพาะเมื่อต้องการวิเคราะห์ถึงใจความสำคัญของเรื่องจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจับใจความสำคัญของเรื่องไว้ให้ได้ มิเช่นนั้นแล้วจะไม่อาจรู้ถึงแนวคิดหลักที่ผู้เล่าต้องการถ่ายทอดให้ทราบ ซึ่งสามารถเข้าใจแก่นความคิดได้จากการสังเกตองค์ประกอบต่าง ๆ ในการเล่าเรื่อง อาทิ การสังเกตชื่อเรื่อง ชื่อตัวละคร สังเกตค่านิยม คำพูด หรือสัญลักษณ์พิเศษที่ปรากฏในเรื่อง

สำหรับแก่นความคิดที่ได้รับความนิยม และพบได้บ่อย ๆ มีอยู่ไม่มากนักโดยมากมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว และความรัก-ความเกลียดซึ่งแก่นความคิดยังสามารถแบ่งย่อยลงไปในรายละเอียดในการสนับสนุนความคิดหลัก โดยความคิดย่อยทั้งหมดจะมีลักษณะร่วมกันบาง

ประการ หรือเดินไปในทิศทางเดียวกันทั้งสิ้น ดังนั้น ในการพิจารณาแก่นความคิดใด ๆ การแยกย่อยความคิดปลีกย่อยจะทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องราวได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

3. ตัวละคร (Character) คือ บุคคลที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องราวในเรื่องเล่า องค์ประกอบซึ่งสำคัญอีกส่วนที่ขาดไม่ได้สำหรับการเล่าเรื่องทุกชนิด โดยส่วนประกอบของตัวละครจะต้องมีองค์ประกอบ 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่เป็นความคิด (Conception) และส่วนที่เป็นพฤติกรรม (Presentation) สำหรับความคิดของตัวละครนั้นโดยปกติจะเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงยากจนกว่าจะมีเหตุผลที่สำคัญเพียงพอสำหรับการเปลี่ยนแปลง ตัวละครที่ดีจะมีความคิดเป็นของตัวเอง ซึ่งสิ่งที่จะมากำหนดความคิด และจิตใจของตัวละครนั้นก็อยู่ที่ภูมิหลังของตัวละคร เช่น ชีวิตวัยเด็ก การศึกษา และสถานภาพทางสังคม เป็นต้น

4. ความขัดแย้ง (Conflict) เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของเรื่องที่สร้างปมปัญหาและนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ในเรื่อง การศึกษาความขัดแย้งจะทำให้เข้าใจเรื่องราวได้อย่างกระจ่างชัดยิ่งขึ้นสามารถแบ่งความขัดแย้งออกได้ 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

4.1 ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน คือ การที่ตัวละครสองฝ่ายไม่ลงรอยกัน แต่ละฝ่ายต่อต้านกัน หรือพยายามท้าลายล้างกัน เช่น การต่อสู้ระหว่างสองตระกูล เป็นต้น

4.2 ความขัดแย้งภายในจิตใจ เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในตัวละครเองที่มีความสับสนหรือยุ่งยากลำบากใจในการตัดสินใจเพื่อจะกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นความขัดแย้งภายในจิตใจที่ต้องเลือกกระทำในสิ่งที่ถูกต้องศีลธรรมกับสิ่งที่ปรารถนา เป็นต้น

4.3 ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับภายนอก เช่น ความขัดแย้งระหว่างคนกับธรรมชาติ หรือระหว่างคนกับสังคม

5. ฉาก (Setting) นับเป็นองค์ประกอบหนึ่งในเรื่องเล่าทุกประเภท เนื่องจากเรื่องเล่าคือ การถ่ายทอดเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องกัน และเพราะเหตุการณ์ต่าง ๆ จะเกิดขึ้นโดยมีสถานที่รองรับ ดังนั้น ฉากจึงมีความสำคัญเพราะทำให้มีสถานที่รองรับเหตุการณ์ต่าง ๆ นอกจากนี้ ฉากยังมีความสำคัญในแง่ที่สามารถบ่งบอกความหมายบางอย่างของเรื่อง และมีความสัมพันธ์กับบุคลิกของตัวละครด้วย ฉากจึงเป็นอีกองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งในภาพยนตร์ที่เป็นประโยชน์ต่อผู้ทำการศึกษาที่จะได้รับรู้สาระสำคัญของเรื่อง

6. สัญลักษณ์พิเศษ (Symbol) ลักษณะการเล่าเรื่องในภาพยนตร์มักจะมีการใช้สัญลักษณ์พิเศษ (Symbol) เพื่อสื่อความหมายอยู่เสมอ โดยเป็นสัญลักษณ์ที่มีความสำคัญในภาพยนตร์ อาจเป็นวัตถุ สถานที่ สิ่งมีชีวิตก็ได้ อย่างเช่น การลำดับภาพในภาพยนตร์ก็สามารถใช้ในการสื่อความหมายพิเศษได้เช่นเดียวกัน

7. มุมมองในการเล่าเรื่อง (Point of view) มุมมองในการเล่าเรื่อง คือ การมองเหตุการณ์ การเข้าใจพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องผ่านสายตาของตัวละครตัวใดตัวหนึ่ง หรือ

หมายถึงการที่ผู้เล่ามองเหตุการณ์จากวงใกล้ชิด หรือจากวงนอกในระยะห่าง ๆ ซึ่งแต่ละมุมมองก็จะมีความน่าเชื่อถือต่างกัน มุมมองในการเล่าเรื่อง มีความสำคัญต่อการเล่าเรื่องอย่างยิ่งเพราะมันจะส่งผลต่อความรู้สึกของผู้ชม และมีผลต่อการชักจูงอารมณ์ของผู้เสพเรื่องเล่าซึ่งจุดยืนพื้นฐานในการเล่าเรื่องของภาพยนตร์มี 4 ประเภท คือ

7.1 เล่าเรื่องจากมุมมองบุคคลที่หนึ่ง (The First–Person Narrator) คือการเล่าเรื่องที่ตัวละครที่เป็นตัวเอกของเรื่องเป็นผู้เล่าเรื่องเอง ข้อสังเกตก็คือภาพยนตร์ที่เล่าเรื่องด้วยมุมมองประเภทนี้ คือจะปรากฏคำว่า “ฉัน”หรือ “ผม” อยู่เสมอ ข้อดีของการเล่าเรื่องชนิดนี้ ความรู้สึกใกล้ชิดกับเหตุการณ์ ซึ่งจะพบการเล่าเรื่องชนิดนี้ พบบ่อยในภาพยนตร์นักสืบ และภาพยนตร์อัตชีวประวัติ

7.2 เล่าเรื่องจากมุมมองบุคคลที่สาม (The Third–Person Narrator) คือการที่ผู้เล่ากล่าวถึงตัวละครตัวอื่น เหตุการณ์อื่น ที่ตัวผู้เล่าพบเห็น หรือเกี่ยวพันด้วย

7.3 การเล่าเรื่องจากมุมมองที่เป็นกลาง (The Objective) เป็นมุมมองที่ผู้สร้างพยายามให้เกิดความเป็นกลาง ปราศจากอคติในการนำเสนอ ดังนั้น การเล่าเรื่องชนิดนี้ ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงตัวละครได้อย่างลึกซึ้ง เพราะเป็นการเล่าจากวงนอก เป็นการสังเกต หรือรายงานเหตุการณ์ โดยให้ผู้ชมตัดสินเรื่องราวเอง

7.4 การเล่าเรื่องแบบรู้รอบด้าน (The Omniscient) หรือการเล่าเรื่องแบบพหูสูต คือ การเล่าเรื่องที่ไม่มีข้อจำกัดสามารถหยั่งรู้จิตใจของตัวละครทุกตัว สามารถย้ายเหตุการณ์ สถานที่และข้ามพ้นข้อจำกัดด้านเวลา สามารถย้อนอดีต ก้าวไปในอนาคต และสามารถสำรวจความคิดฝันของตัวละครได้อย่างไร้ขอบเขต

ในบริบทสังคมโลกาภิวัตน์ เทคโนโลยี สื่อสมัยใหม่และข้อมูลข่าวสาร ความรู้ความสามารถในการใช้เทคโนโลยี ความสามารถในการอ่าน (Literacy) และการพัฒนาคนให้มีศักยภาพในสังคมแห่งการเรียนรู้จึงเป็นเรื่องสำคัญ ปัจจุบันการถ่ายทอดนิทาน (tale transmission) จึงไม่ได้ผ่านประเพณีบอกเล่าอีกต่อไป แต่ได้รับการถ่ายทอดและนำเสนอใหม่ด้วยสื่อลายลักษณ์ สื่อสิ่งพิมพ์หรือมัลติมีเดีย วรรณกรรมเป็นผลงานศิลปะที่แสดงออกด้วยการใช้ภาษา ตัววรรณกรรม มีความหมายครอบคลุมกว้างไปถึง นิทาน ตำนาน เรื่องเล่า เรื่องสั้น นวนิยาย บทเพลง ภาพยนตร์ เป็นต้น โดยวรรณกรรมจะมีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ เนื้อหาที่ผู้สร้างสรรค์ต้องการสื่อความหมายและต้องการถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ผ่านภาษา เพื่อสื่อสารไปยังผู้อ่านได้รับรู้และเข้าใจ รวมไปถึงการจดจำเพื่อที่จะสร้างสรรค์และสืบทอดต่อไป

ดังนั้น เมื่อพิจารณารูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าในลักษณะต่าง ๆ จึงทำให้เห็นว่า เรื่องเล่าได้จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ เรื่องเล่าตั้งเดิมที่ไม่ได้ผ่านการพัฒนาสร้างสรรค์ และเรื่องเล่าที่ถูกนำมาใช้เพื่อพัฒนาสร้างสรรค์ให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมปัจจุบัน ศิราพร ณ ถลาง (2560: 266)

ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องเล่าพื้นบ้านไทยในโลกที่เปลี่ยนแปลง ว่า “การสร้างสรรค์” ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 ได้ให้ความหมายของคำว่า การสร้างสรรค์ หากใช้เป็นคำวิเศษณ์จะแปลว่า มีลักษณะริเริ่มในทางดี เช่น ความคิดสร้างสรรค์ ศิลปะสร้างสรรค์ ซึ่งเป็นความหมายบวก

ในส่วนของลักษณะริเริ่มสร้างสรรค์ในทางที่ดีและมีองค์ประกอบอยู่อย่างน้อย 3 ประการ คือ การสร้างขึ้นจากอารมณ์สะเทือนใจ (Emotion) และจากจินตนาการ (Imagination) หรือจากการแสดงออก (Expression) จากการศึกษาเรื่องเล่าหนองหานซึ่งถือเป็นวรรณกรรมที่มีการสร้างสรรค์มาในรูปแบบต่าง ๆ ผ่านการเล่าเรื่อง ซึ่งเกิดจากจินตนาการและภูมิปัญญาถือว่าเป็นการแสดงออกในด้านของความคิด ความรู้และประสบการณ์ ซึ่งในการถ่ายทอดวรรณกรรมด้วยการเล่า แต่ละสำนวนก็จะขึ้นอยู่กับผู้เล่า หรือแม้แต่การถ่ายทอดด้วยลายลักษณ์ ผู้คัดลอกไม่เพียงแต่จะคัดลอกตามตัวอักษรเท่านั้น แต่ยังมีการแก้ไข เพิ่มเติม ลดทอน หรือการตีความเนื้อหาบางตอน ตามความเห็นของผู้คัดลอก สังเกตได้จากวรรณกรรมลายลักษณ์เรื่องเดียวกันแต่ต่างสำนวนตามท้องถิ่นต่าง ๆ นั่นเองสอดคล้องกับ ศิราพร ฐิตะฐาน (2523: 31) ได้สรุปลักษณะที่อาจเกิดขึ้นในการแพร่กระจายของนิทาน 6 ประการ คือ การละความ การเปลี่ยนรายละเอียด การขยายความ การผนวกเรื่อง การสลับเหตุการณ์ และการอนุรักษ์ตนเอง

ในประเพณีการถ่ายทอดนิทานเรื่องเล่า (oral transmission) ในลักษณะต่าง ๆ สำนวนของนิทานย่อมขึ้นอยู่กับผู้เล่า เช่นเดียวกับประเพณีการถ่ายทอดนิทานด้วยลายลักษณ์ (literary transmission) ที่ผู้คัดลอกเรื่องไม่เพียงแต่คัดลอกตามอักษรเท่านั้น แต่ยังมีการแก้สำนวนรวมถึงการตีความเนื้อหาบางตอน ตามความเห็นของผู้คัดลอกหรือผู้แปล ดังจะเห็นได้จากความแตกต่างของวรรณกรรมลายลักษณ์เรื่องเดียวกันแต่ต่างสำนวนกันในท้องถิ่นต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงหรือดัดแปลงเนื้อหาย่อมขึ้นอยู่กับตัวนักเล่าเรื่อง หรือผู้คัดลอก ซึ่งมีปัจจัยเกี่ยวข้องหลายปัจจัย เช่น เพศ อายุ ความทรงจำ ความรอบรู้ ความสนใจ และศิลปะในการเล่าเรื่อง เป็นต้น

การสืบทอดวรรณกรรมเรื่องเล่าเป็นกระบวนการของพลวัตทางวรรณกรรม เมื่อวรรณกรรมบางอย่างมีการสืบทอดส่งต่อภายในสังคมหนึ่ง ๆ จากรุ่นสู่รุ่นทำให้วรรณกรรมนั้นยังมีชีวิตอยู่หรือมีบทบาทในสังคมหรือวรรณกรรมบางอย่างที่เคยมีอยู่ในอดีตถูกรื้อฟื้นเลือกสรรขึ้นมาผลิตซ้ำหรือนำมาปฏิบัติใหม่โดยอาจปรับเปลี่ยนรูปแบบบ้างเพื่อให้สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายในปัจจุบัน หรืออาจมีการริเริ่มวิถีปฏิบัติใหม่ ๆ โดยนำสิ่งที่มีอยู่แล้วในวรรณกรรมหลักมาตีความใหม่ ทำให้เกิดการผลิตซ้ำและการสืบทอดวรรณกรรมบางอย่างในพื้นที่ใหม่ที่ไม่เคยมีวิถีปฏิบัติเช่นนั้นมาก่อน ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเหล่านี้เห็นได้จากการสืบทอดวรรณกรรมเรื่องเกี่ยวกับหนองหาน

นอกจากนี้ การเล่าเรื่องจากปากสู่ปาก ถ่ายทอดกันมาแบบมุขปาฐะและลายลักษณ์ เป็นวิธีการเล่าเรื่องที่มีมาแต่เดิม ทั้งการใช้ภาพจิตรกรรมฝาผนังถ่ายทอดเนื้อหา เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน มีการสร้างสรรค์ด้านรูปแบบและเนื้อหา ผ่านการเล่าเรื่อง จิตรกรรม

ศิลปกรรมรวมไปถึงประเพณีและพิธีกรรม และขยายลักษณะเป็นการสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ผ่านสื่อสมัยใหม่ เช่น ละคร บทเพลง หมอลำ การ์ตูน รวมถึงการ์ตูนแอนิเมชั่น การสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ก็มีความสัมพันธ์กับวิถีการเสพของคนในสังคมไทย เนื้อหาช่วยสร้างความเข้าใจร่วมกัน เป็นการผสมผสานรูปแบบการนำเสนอเพื่อการสื่อสารในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

จากการศึกษาแนวคิดองค์ประกอบเรื่องเล่าดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวทางในการศึกษาการสร้างสรรค์เรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อให้เกิดการศึกษาเรื่องท้องคานในเชิงคุณค่า สร้างความตระหนักรู้และความภาคภูมิใจให้กับชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งขยายผลไปสู่การพัฒนาในเชิงสร้างสรรค์ สอดคล้องกับ เอกกนก พนาดำรง (2559 : 196) ที่ได้สรุปเรื่องเล่าไว้ว่า การเขียนเรื่องเล่า ถ้ามีการวางโครงเรื่องที่ดี กำหนดองค์ประกอบชัดเจน จะเป็นตัวกำหนดทิศทางการเขียนไม่ให้หลงประเด็น เนื้อหาจะเรียงลำดับความสำคัญและเชื่อมโยงกัน อีกส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง คือ ต้องตอบตัวเองให้ได้ว่า เรื่องที่เขียนมีวัตถุประสงค์ในการเขียนเพื่ออะไร ซึ่งวัตถุประสงค์จะเป็นตัวกำหนดรูปแบบการนำเสนอ การใช้ภาษา และลักษณะของเนื้อหา โดยประโยชน์ที่ได้รับจากการเขียนเรื่องเล่า จะทำให้เราได้ผ่อนคลาย ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ไตร่ตรองความคิดที่ผ่านมาว่าเราคิดอย่างไรกับสิ่งที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดการเรียนรู้ไปอีกขั้น และเก็บไว้เป็นคลังความรู้ และเป็นตำนานแห่งความภาคภูมิใจ

จากการศึกษารวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสรรค์วรรณกรรมหรือเรื่องเล่าผ่านสื่อมีประเด็นต่าง ๆ มากมาย ทั้งยังนำเอาทฤษฎี และแนวคิดต่าง ๆ มาใช้ในการศึกษาอย่างหลากหลาย การศึกษาตำนานและเรื่องเล่า ยังสะท้อนให้เห็นระบบความคิดความเชื่อของผู้คน มีการศึกษาตำนานและเรื่องเล่าในเชิงโครงสร้างและเนื้อหาความสัมพันธ์กับพิธีกรรม วัฒนธรรม วิถีชีวิตมนุษย์ และได้ขยายขอบเขตเพิ่มมากขึ้น โดยมีการนำตำนานและเรื่องเล่านี้ มาใช้ในการจัดกลุ่มชนต่าง ๆ นอกจากการศึกษาตำนานและเรื่องเล่าในด้านต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีผู้ศึกษาในด้านอื่น ๆ ที่น่าสนใจ และสามารถพัฒนาเรื่องเล่าไปสู่ผลงานเชิงสร้างสรรค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเรื่องราวมีหลากหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับจะใช้เรื่องเล่ารูปแบบใด และจะใช้เรื่องเล่าเพื่อประโยชน์สร้างสรรค์อะไร การศึกษาเรื่องเล่าจึงมีความสัมพันธ์กับพลวัตทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

3. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

อภิลักษณ์ เกษมผลกูล (2552) กล่าวถึง ความหลากหลายของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ทั้งในมิติด้านเนื้อหาและกลวิธีการสร้างสรรค์ การศึกษาบทบาทของตำนานเรื่องเล่าหนองหานในสังคมไทยร่วมสมัย จะช่วยทำให้เห็นถึงความสำคัญของข้อมูลคติชนที่จะเน้นย้ำให้เห็นว่าสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของคนในสังคมในแง่มุมต่างๆ ที่อาจแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่นหรือสถานการณ์ สอดคล้องกับทฤษฎีบทบาทหน้าที่นิยมที่มองว่า วัฒนธรรมส่วนต่างๆ ในสังคมมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทั้งด้านปัจจัยพื้นฐาน ด้านความมั่นคงของสังคม และความมั่นคง

ทางด้านจิตใจ วัฒนธรรมในส่วนที่เป็นคติชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าประเภทต่างๆ เพลง การละเล่น การแสดง ความเชื่อ พิธีกรรม ล้วนมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านจิตใจและช่วยสร้างความเข้มแข็งและความมั่นคงทางวัฒนธรรมให้แต่ละสังคม

ดังนั้น การศึกษาบทบาทของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยในวิทยานิพนธ์นี้จึงจะนำแนวคิดทฤษฎีบทบาทหน้าที่นิยม (Functionalism) มาใช้เป็นกรอบความคิดหลักในการศึกษา

การศึกษาเรื่องของบทบาทหน้าที่ของข้อมูลทางคติชนเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการศึกษาวิจัยทางคติชนวิทยา ซึ่ง สุกัญญา สุจฉายา กล่าวว่า นักคติชนรับแนวคิดนี้มาจาก ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ของนักมานุษยวิทยา ทฤษฎีหน้าที่นิยมมีพื้นฐานมาจากวิทยาศาสตร์สาขาชีววิทยา ที่ศึกษาสิ่งมีชีวิตว่าเป็นระบบร่างกาย ระบบใหญ่ระบบหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยการทำงานอย่างสัมพันธ์กันของระบบย่อยต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของระบบย่อยและระบบใหญ่ทั้งหมด เมื่อเกิดความขาดแคลน หรือตึงเครียดขึ้นจะทำให้เกิด “ความต้องการ” ในช่วงเวลานั้นและทำให้ระบบใหญ่เสียสมดุล ต่อเมื่อความต้องการได้รับ “การตอบสนอง” ระบบทั้งหมดก็จะเข้าสู่สมดุลอีกครั้ง (กาญจนา แก้วเทพ, 2544: 133)

ต่อมานักสังคมวิทยาได้นำทฤษฎีนี้มาใช้กับการศึกษาระบบของสังคม ซึ่งมองว่า สังคมคือระบบใหญ่ อันประกอบไปด้วยระบบย่อยหลายระบบ โดยที่ระบบต่างๆ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและมีหน้าที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน หากเกิดบางอย่างขึ้นกับส่วนใดส่วนหนึ่งก็จะส่งผลกระทบต่อส่วนอื่นๆ ด้วย ทฤษฎีนี้จึงเป็นเครื่องมือในการตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกับองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นสังคม

ส่วนในทางมานุษยวิทยานั้น นักมานุษยวิทยาได้นำทฤษฎีหน้าที่นิยม มาใช้ศึกษาวัฒนธรรมโดยสนใจบทบาทหน้าที่ของระบบต่างๆ ในวัฒนธรรม ทั้งระบบความเชื่อและศาสนา ระบบครอบครัว ระบบการปกครอง ระบบการศึกษา ระบบนันทนาการ โดยมองว่าระบบต่างๆ เป็นกลไกทางวัฒนธรรมซึ่งต่างก็มีหน้าที่ของตนและช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้ นักมานุษยวิทยาผู้บุกเบิกทฤษฎีหน้าที่นิยมคนสำคัญ ได้แก่ มาลินอฟสกี้ ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาผู้บุกเบิกทฤษฎีหน้าที่นิยมโดยใช้ข้อมูลจากตำนานปรัมปราเป็นหลัก เขากล่าวไว้ใน Myth in Primitive Psychology ว่า หน้าที่ของตำนานปรัมปรา คือ ช่วยสร้างความเข้มแข็งและถ่ายทอดประเพณีของกลุ่มชน

ประเด็นในเรื่องความสำคัญของข้อมูลทางวัฒนธรรมประเภทตำนาน มาลินอฟสกี้ ได้แจกแจงบทบาทของตำนานในสังคมประเพณีไว้หลายด้าน โดย ศิราพร ณ ถลาง ได้สรุปข้อความดังกล่าวที่เป็นภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย ดังนี้

ตำนานปรัมปราเป็นส่วนที่ขาดไม่ได้ในสังคมดั้งเดิม เพราะตำนานปรัมปราบรรจุรหัสของความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งนำมาใช้ในการอธิบายพิธีกรรม กำหนดศีลธรรม กำหนดกฎเกณฑ์และแนวทางปฏิบัติ ให้สมาชิกในสังคม ตำนานปรัมปราไม่ได้เป็นเพียงเรื่องเล่าธรรมดา แต่เป็นเรื่องเล่าที่มีพลังไม่ใช่หน้าที่แค่อธิบาย แต่เป็นบทบัญญัติสำหรับความเชื่อศีลธรรม และภูมิปัญญาให้แก่สมาชิกในสังคมดั้งเดิม

...โดยสรุปหน้าที่ของตำนานปรัมปรา คือ ช่วยสร้างความเข้มแข็งและถ่ายทอดประเพณีของกลุ่มชนที่เป็นเช่นนี้ได้เพราะตำนานปรัมปราเป็นเรื่องราวของผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่กลุ่มชนเชื่อว่ามีอยู่จริงตั้งแต่สมัยบรรพกาลและได้ให้คุณค่าอย่างสูงส่งกับเรื่องราวของผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น

จากคำกล่าวข้างต้น ทำให้เห็นว่า ตำนานมิได้เป็นเพียง “เรื่องเล่าธรรมดา” แต่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติของกลุ่มชนนั้นๆ อีกทั้งตำนานยังเป็นเรื่องเล่าที่สร้างโลกทัศน์เกี่ยวกับจักรวาล สังคม และบอกสถานภาพของตัวตนของบุคคลในสังคม ตำนานเป็นเรื่องเล่าที่สังคมใช้สร้างมาตรฐานทางศีลธรรม และสร้างคำอธิบายและเหตุผลในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ในกลุ่มชนนั้นๆ

คติชนที่ดำรงอยู่ในสังคมต่างๆ เห็นชัดเจนถึงความสำคัญของคติชนที่มีบทบาทหน้าที่อยู่ในสังคมในฐานะที่เป็นข้อมูลทางวัฒนธรรม โดยจะนำเสนอบทบาทหน้าที่ของคติชนเป็น 3 ประการใหญ่ๆ ที่สำคัญ ดังนี้

1. บทบาทคติชนในการอธิบายกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม
2. บทบาทคติชนในการให้การศึกษาอบรมระเบียบสังคมและรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม
3. บทบาทคติชนในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

นอกจากนี้ยังมีผู้ที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องบทบาทหน้าที่ของตำนานและเรื่องเล่าไว้อย่างหลากหลายอันประกอบไปด้วย

อนุชา พิมศักดิ์ (2550) ได้ศึกษาเรื่อง **ตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ : โครงสร้างเนื้อหาและบทบาทในสังคมไทย** โดยเน้นวิเคราะห์หาแบบเรื่องของตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ รวมถึงบทบาทของตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ที่มีต่อสังคมไทย วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมตำนานพระเจ้าห้าพระองค์สำนวนต่างๆ ที่มีอยู่ในสังคมไทย และวิเคราะห์บทบาทของตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ที่มีในสังคมไทย โดยผู้วิจัยรวบรวมตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ได้ 33 สำนวนจากภาคต่างๆ

ในประเทศไทย ผลการศึกษาพบว่า ตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ทั้ง 33 สำนวนสามารถจัดได้เป็น 3 แบบเรื่อง คือ แบบเรื่องกาเผือก แบบเรื่องพระเจ้าห้าพระองค์ และแบบเรื่องกาเผือก-พระเจ้าห้าพระองค์ ที่เป็นการนำแบบเรื่องกาเผือกและแบบเรื่องพระเจ้าห้าพระองค์มากล่าวรวมกัน พบว่าในตำนานแต่ละสำนวนมีรายละเอียดในอนุภาคที่แตกต่างกัน และบทบาทของตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ในสังคมไทยพบว่ามีด้าน บทบาททางด้านประเพณีพิธีกรรม คือใช้ในการอธิบายที่มาของประเพณียี่เป็ง ประเพณีลอยกระทง ประเพณีไหลเรือไฟ ประเพณีไต้ประทีป และประเพณีทานตุง, บทบาททางด้านไสยศาสตร์ มีการใช้คาถาพระเจ้าห้าพระองค์เป็นคาถาสำคัญในการปลุกเสกและผูกเป็นคาถาอื่นๆ หรือยันต์ต่างๆ รวมถึงมีอิทธิพลต่อการสร้างเครื่องรางของขลัง บทบาททางด้านศิลปกรรม ซึ่งพบว่าทั้งจิตรกรรมฝาผนัง พระพุทธรูป และสถาปัตยกรรมสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน และบทบาททางด้านการเมืองการปกครองในอดีตมีการอ้างตัวเป็นพระศรีอาริย์ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐ

ภานุพงศ์ อุดมศิลป์ (2538) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง **วรรณกรรมไทพวน : ความสัมพันธ์กับสังคม** ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์วรรณกรรมนิทานไทพวนในอำเภอปากพลี จังหวัดนครนายก โดยได้ศึกษาเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมไทพวนกับสังคม ผลการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมนิทานไทพวนทั้ง 101 เรื่อง แบ่งเป็น วรรณกรรมนิทานลายลักษณ์ 3 เรื่อง และวรรณกรรมนิทานมุขปาฐะ 98 เรื่องพบว่า ลักษณะโครงสร้างของวรรณกรรมนิทานไทพวนมีโครงเรื่องไม่ซับซ้อนและโครงเรื่องซับซ้อนตามประเภทของนิทานและความยาวของเนื้อเรื่อง วรรณกรรมนิทานลายลักษณ์ มีกลวิธีในการเปิดเรื่องและปิดเรื่องคล้ายวรรณกรรมลายลักษณ์โดยทั่วไป ส่วนวรรณกรรมนิทานมุขปาฐะได้ปรับเปลี่ยนกลวิธีการเปิดเรื่องและปิดเรื่องอย่างง่าย ๆ ตามจุดประสงค์ในการเล่าและกลวิธีของผู้เล่า วรรณกรรมนิทานไทพวนส่วนใหญ่เสนอแนวคิดเกี่ยวกับบุรพกรรมการบำเพ็ญทานบารมี ความรัก ชนชั้นและคุณธรรม โดยสะท้อนจากพฤติกรรมของตัวละครเป็นสำคัญ วรรณกรรมนิทานไทพวนมีบทบาทและหน้าที่ที่สัมพันธ์อย่างมากกับสังคมไทพวน ดังจะเห็นได้จากการนำวรรณกรรมนิทานลายลักษณ์มาใช้อ่านในงานประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ส่วนวรรณกรรมนิทานมุขปาฐะมักนิยมนำมาเล่าในโอกาสต่างๆ วรรณกรรมนิทานไทพวนมีบทบาทหน้าที่ให้ความบันเทิงแก่ผู้ฟังโดยเฉพาะมุขตลกต่างๆ นับเป็นวิธีหนึ่งที่จะช่วยให้ผู้ฟังได้ระบายความเก็บกดและความคับข้องใจที่เกิดจากความเคร่งครัดในขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องมือให้การศึกษาและอบรมกล่อมเกลาจิตใจและปลูกฝังค่านิยมทัศนคติ ตลอดจนเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคม นอกจากนี้ยังช่วยเสริมวัฒนธรรมให้สมบูรณ์และเข้มแข็งยิ่งขึ้นช่วยรักษาแบบแผนของสังคม และช่วยสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันเพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตของชาวไทพวนตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน

สุพิชชา วิมลโสภารัตน์ (2556) ได้ศึกษาเรื่อง **บทบาทของวรรณกรรมที่มีต่อตัวละครเอกในนวนิยายและภาพยนตร์** ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษาและวิเคราะห์ถึงบทบาทของวรรณกรรมที่มีต่อตัวละครเอกซึ่งมีชีวิตอยู่ในเรื่องเล่าทั้งในนวนิยายและภาพยนตร์ ผลการวิจัยพบว่า ด้านบทบาทของวรรณกรรมที่มีต่อตัวละครเอกในนวนิยายและภาพยนตร์นั้น คือ ความสามารถในการสร้างความรื่นรมย์และจินตนาการ, ก่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจากความไม่รู้เป็นความรู้ และเป็นจุดเริ่มต้นในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร สำหรับการเล่าเรื่องในนวนิยายและภาพยนตร์สามารถแบ่งตามลักษณะของการเล่าเรื่องได้ 3 ประเภท ดังนี้ 1.วรรณกรรมเป็นจุดเริ่มต้นทำให้เกิดเรื่อง 2.วรรณกรรมมีส่วนในการดำเนินเรื่อง โดยวรรณกรรมเปรียบเสมือนตัวละครตัวหนึ่งที่ฉุดดึงและเชื่อมร้อยเหตุการณ์ตลอดทั้งเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ 3.วรรณกรรมเป็นส่วนหนึ่งของเรื่อง ซึ่งปรากฏภาพของการอ่านและคลุกคลีกับหนังสือของตัวละครเอก แต่วรรณกรรมไม่ได้เข้าไปมีอิทธิพลต่อตัวเรื่องโดยตรง ส่วนการดัดแปลงภาพยนตร์จากนวนิยาย ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน 2 ลักษณะทั้งในตัวเรื่องและตัวละคร โดยในตัวเรื่องพบว่ามีการขยายความ ตัดทอน และปรับเปลี่ยน ภายในองค์ประกอบของเรื่องเล่า อย่างไรก็ตามองค์ประกอบด้านแก่นเรื่องเป็นส่วนที่คงเดิมไว้ในตัวบทปลายทาง โดยเทคนิคที่ภาพยนตร์นิยมนำมาใช้คือการตัดสลับเหตุการณ์ใหม่ให้สอดคล้องกับเรื่องราวที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน ส่วนตัวละครมีการเพิ่มมิติและบทบาทให้กับตัวละครประกอบ โดยเฉพาะตัวละครที่เป็นผู้ช่วยเหลือตัวละครเอก

ชนัญชิดา บุญเหาะ (2560) ได้ศึกษาเรื่อง **ความรักชาติในนิราศที่แต่งระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล** งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์นิราศ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับความรักชาติที่แต่งขึ้นระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล จำนวน 8 เรื่อง ได้แก่ นิราศเป็นทหาร นิราศเลิกไพ่ นิราศมหาวารีปิมะเส็ง นิราศมะเหลเถไถ นิราศถ้ำจอมพล นิราศสุโขทัย นิราศธัญญะบุรี และนิราศน้ำท่วมกรุงเทพฯ พ.ศ.2485 ผลการวิจัยพบว่า นิราศกลุ่มที่เลือกมาศึกษามีเนื้อหาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชาติบ้านเมืองขณะนั้น และมีลักษณะที่กระตุ้นให้คนในสังคมตระหนักถึงปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อชาติสะท้อนให้เห็น “บทบาทของวรรณกรรม” และการปรับใช้ขนบวรรณกรรมให้สอดคล้องกับสภาพสังคมได้อย่างชัดเจน ผลการวิจัยยังแสดงให้เห็นว่า นิราศกลุ่มที่เลือกมาศึกษามุ่งเสนอให้คนในชาติมีความสามัคคีรักใคร่กลมเกลียวกัน มีความร่วมมือร่วมใจกันเสียสละแรงกายและทรัพย์สิน นิราศกลุ่มนี้จึงเสนอให้คนในชาติเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม และร่วมใจกันประสานประโยชน์ของทุกฝ่ายให้เป็นหนึ่งเดียวกัน ผู้แต่งมีกลวิธีการประพันธ์ที่ทำให้ผู้อ่านตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชาติและโน้มน้าวใจให้ผู้อ่านคิดแก้ไขปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อชาติบ้านเมือง โดยการปรับใช้ลักษณะเด่นของขนบนิราศการเล่าตำนานเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ผ่านสถานที่ที่เดินทางผ่านเพื่อให้คนในชาติตระหนักถึงคุณค่า

ของทรัพยากรธรรมชาติ สร้างความภาคภูมิใจในชาติและมรดกวัฒนธรรมของชาติ ผลการศึกษาเหล่านี้แสดงให้เห็นพัฒนาการของนิราศรักชาติว่าเป็นผลงานที่ผู้แต่งมุ่งสื่อความให้ผู้อ่านร่วมมือกันแก้ไขปัญหาเพื่อชาติ รวมทั้งแสดงให้เห็นว่า นิราศมิใช่เพียงวรรณกรรมที่แต่งเพื่อถ่ายทอดกระบวนอารมณ์ของผู้แต่งและให้สุนทรียรสแก่ผู้อ่านเท่านั้น แต่นิราศยังเป็นวรรณกรรมที่สื่อความหมายเพื่อสังคมส่วนรวม ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นบทบาทของวรรณกรรมและการปรับใช้ขนบวรรณกรรมให้สอดคล้องกับสภาพสังคมได้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์ของ พัชลินจ์ จีนนุ่น (2555) ได้ศึกษา **ลักษณะเด่นและบทบาทางสังคมของวรรณกรรมคำสอนภาคใต้ “ฉบับพิมพ์เล่มเล็ก”** โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ลักษณะเด่นในด้านต่างๆ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้สร้างกับผู้เสพที่มีความเชื่อและรสนิยมทางวรรณคดีเหมือนกันและวิเคราะห์บทบาทของวรรณคดีคำสอนที่มีต่อสังคม โดยใช้ข้อมูลวรรณกรรมคำสอนภาคใต้ “ฉบับพิมพ์เล่มเล็ก” ที่พบบริเวณจังหวัดนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุงเป็นสำคัญ จากการศึกษาวรรณกรรมคำสอนภาคใต้ “ฉบับพิมพ์เล่มเล็ก” มีบทบาทางสังคมที่เข้มข้นกว่าวรรณกรรมคำสอนภาคใต้สมัยโบราณเพราะเพิ่มรายละเอียดเกี่ยวกับสังคมภาคใต้ไว้เด่นชัด โดยเฉพาะสภาพและปัญหาสังคมภาคใต้ เกิดจากผู้แต่งต้องการให้ชาวใต้ร่วมใจกันแก้ปัญหาของชุมชน โดยคำสอนเหล่านี้แทรกซึมอยู่ในวิถีของชาวใต้ได้ง่ายและมีประสิทธิภาพ เพราะสอนควบคู่ไปกับการให้ความบันเทิง เช่น สอนผ่านการสวดหนังสือ หรือสอนผ่านการขับร้องที่ใช้ทำนองหนังตะลุง

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านบทบาทหน้าที่ดังกล่าวมานี้ แสดงถึงความคิด ความเชื่อ ของตัววรรณกรรมที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมไทย การนำมาเป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานจะเป็นการสร้างความเข้าใจในสังคมวัฒนธรรมได้ในประการหนึ่งอีกด้วย

การศึกษาเรื่องเล่าทำให้พบว่ามีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์การดำรงอยู่ของคติชนท้องถิ่น เมื่อศึกษาเรื่องเล่าก็ย่อมที่จะต้องศึกษาเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่า นักคติชนวิทยาในสำนักคิดที่เรียกว่า ทฤษฎีบทบาทหน้าที่นิยม (Func-tionalism) ซึ่งมองว่า วัฒนธรรมส่วนต่าง ๆ ในสังคมมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทั้งทางด้านปัจจัยพื้นฐาน ด้านความมั่นคงของสังคมและความมั่นคงทางด้านจิตใจ วัฒนธรรมในส่วนที่เป็นคติชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าประเภทต่าง ๆ เพลง การละเล่น การแสดง ความเชื่อ พิธีกรรม ล้วนมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านจิตใจและช่วยสร้างความเข้มแข็งและความมั่นคงทางวัฒนธรรมให้แต่ละสังคม ดังนั้นการศึกษาวัฒนธรรมที่เป็นคติชนจึงควรศึกษาในบริบททางสังคมนั้น ๆ เพื่อให้เห็นความสำคัญของข้อมูลประเภทคติชนที่ช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง

นักวิชาการคนสำคัญในสำนักคิดนี้ คือ มาลินอฟสกี้ (Bronislaw Malinowski) ผู้กล่าวประโยคสำคัญที่สะท้อนแนวคิด ในสำนักนี้คือ ตัวบท (ของเรื่องเล่า) ก็เป็นสิ่งสำคัญอย่างมากถ้าปราศจากบริบท ตัวบทนั้นก็จะดูเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตและอีกหนึ่งประโยคที่ว่า เรื่องเล่าทั้งหลาย “มีชีวิต

อยู่” ในสังคมของชาวบ้าน ไม่ได้มีชีวิตอยู่บนกระดาษ มาลินอฟสกี้ ยกตัวอย่างให้เห็นว่า เรื่องเล่าประเภทต่าง ๆ ในสังคมชาวเกาะโทรเบรียนด์มีบทบาทต่างกันและใช้เล่าในกาลเทศะที่ต่างกัน เช่น จะเล่านิทานมหัศจรรย์ตอนเก็บเกี่ยวพืชผล (เพื่อเฉลิมฉลองความสำเร็จของพืชผล) และตอนจับปลา (เพื่อหวังว่าเวทมนต์คาถาในนิทานจะช่วยให้เกิดเหตุอัศจรรย์จับปลาได้) ส่วน “ตำนานปรัมปรา” ใช้เล่าเมื่อมีการประกอบพิธีกรรมเพราะถือว่าเป็นเรื่องเล่าที่ศักดิ์สิทธิ์ อธิบายที่มาของการประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ หรือใช้ประกอบการแสดงในพิธีกรรม ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของวิลเลียม บาสคอม (William Bascom) ผู้เขียนบทความเรื่อง “Four Functions of Folklore” (1965: 281-298) ชี้ให้เห็นว่า เราควรสนใจบริบททางสังคมของคติชน (social context of folklore) บาสคอม เห็นด้วยกับมาลินอฟกี้ ที่บอกว่าเราควรสนใจว่าเรื่องเล่าแต่ละประเภท ในแต่ละสังคมใช้เล่าเมื่อไร ที่ใด และในโอกาสใด บาสคอมยังได้ชี้แนะต่อไปว่า เราควรสนใจด้วยว่าใครเป็นผู้เล่า เวลาเล่ามีกลวิธีในการเล่าอย่างไร ใช้สีหน้าอย่างไร ใช้มือไม้ประกอบอย่างไร ผู้ฟังนิทานเป็นใคร มีส่วนร่วมอย่างไร ระหว่างที่ฟังนักเล่านิทาน ผู้ฟังหัวเราะบ้างหรือไม่ หัวเราะตอนไหนของเรื่อง ปรบมือตอนไหน ลุกขึ้นมาร้องเพลงหรือเต้นรำประกอบการเล่าตำนานของชนเผ่าหรือไม่ อย่างไร ทัศนคติที่ผู้ฟังมีต่อเรื่องเล่าแต่ละประเภทเป็นอย่างไรเหล่านี้ล้วนเป็นคำถามที่สะท้อนความสนใจเกี่ยวกับการศึกษาบริบททางสังคมของเรื่องเล่าหรือของการเล่านิทานในสังคมต่าง ๆ

คติชนแต่ละประเภทอาจมีบทบาทต่างกันและคติชนบางประเภทอาจมีบทบาทหลายประการ ในบทความ “Four Functions of Folklore” บาสคอมได้จำแนกบทบาทหน้าที่ของคติชนในภาพรวมไว้ 4 ประการ คือ ประการแรก ใช้อธิบายที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม ประการที่ 2 ทำหน้าที่ให้การศึกษาในสังคมที่ใช้ประเพณีบอกเล่า ประการที่ 3 รักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนของสังคม และประการที่ 4 ให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล ศิราพร ฐิตะฐาน (2552: 362) ได้เขียนหัวข้อ “บทบาทหน้าที่และความสำคัญของคติชนในสังคมไทย” ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น การศึกษาคติชนในบริบททางสังคมไทย (2537: 12-42) โดยอาศัยบทบาทหน้าที่ของคติชนทั้ง 4 ประการที่บาสคอมเขียนไว้เป็นแนวทาง แต่ได้ปรับความคิดและประเด็นในการนำเสนอไว้เป็น 4 หัวข้อ ดังนี้

1) คติชนกับการเป็นทางออกสำหรับความขัดแย้งและกฎเกณฑ์ทางสังคม
2) คติชนกับการให้การศึกษาและอบรมระเบียบสังคม
3) คติชนกับการถ่ายทอดความเชื่อและพิธีกรรม
4) คติชนกับการสร้างเอกลักษณ์และประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น

แม้จะมีการปรับความคิดและประเด็นในการนำเสนอ แต่ก็ยังใช้เค้าโครงความคิดเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของคติชนคล้าย ๆ ที่เขียนไว้เดิมแต่เป็นการเขียนใหม่ทั้งหมด ลำดับการนำเสนอหัวข้อใหม่ และได้เพิ่มเนื้อหา ประเด็น และตัวอย่างให้ครอบคลุมหลากหลาย ไม่เฉพาะแต่คติ

ชนของไทยเท่านั้น นอกจากนี้ ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์ (2540: 201-223) ได้เขียนบทความเรื่อง บทบาทหน้าที่ของวรรณกรรมนิทานไทพวนต่อสังคมไทพวน ในวารสารภาษาและวรรณคดี โดยอาศัยบทบาทหน้าที่ของคติชน 4 ประการที่ วิลเลี่ยม บาสคอม เขียนไว้เป็นแนวทางเช่นกัน และได้นำเสนอบทบาทหน้าที่ของวรรณกรรมนิทานไทพวน ไว้เป็น 5 หัวข้อดังนี้

1) วรรณกรรมนิทานไทพวนให้ความบันเทิงแก่กลุ่มชนไทพวน

2) วรรณกรรมนิทานไทพวนช่วยให้วัฒนธรรมสมบูรณ์และเข้มแข็งขึ้น

3) วรรณกรรมนิทานไทพวนเป็นเครื่องมือให้การศึกษาแก่กลุ่มชนไทพวน

4) วรรณกรรมนิทานไทพวนเป็นเครื่องมือควบคุมและรักษาแบบแผนของสังคม

5) วรรณกรรมนิทานไทพวนมีบทบาทในการสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของชุมชน

ดังนั้น บทบาทหน้าที่สำคัญของเรื่องเล่า จึงแสดงให้เห็นการดำรงอยู่ของคติชน เพราะถ้าหากไม่มีเรื่องเล่าก็จะทำให้การดำรงอยู่ของคติชนเสื่อมสลายไปอย่างง่ายดายเพียงชั่วช่วงอายุคน การที่คติชนได้ดำรงอยู่มาอย่างยาวนานและสืบทอดมาจนถึงปัจจุบันสะท้อนให้เห็นบทบาทสำคัญของเรื่องเล่าที่ทำให้เกิดการดำรงอยู่ของคติชน และสามารถบูรณาการคติชนไปสู่การสร้างสรรค์ให้สอดคล้องกับบริบทสังคมยุคปัจจุบัน

บทบาทหน้าที่ของสังคมในปัจจุบันส่วนหนึ่งเป็นผลพวงมาจากเรื่องเล่าสร้างสรรค์สังคม ทั้งเรื่องเล่าที่มีอยู่ประจำท้องถิ่นและเรื่องเล่าของชนชาติ ซึ่งในเรื่องเล่าก็จะมีการบ่งบอกลักษณะของบทบาทหน้าที่ของแต่ละคนที่มีต่อตนเอง ครอบครัว สังคม สอดคล้องกับแนวคิดของ ประคอง นิมมานเหมินท์ (2541: 28) ที่ได้กล่าวว่า ตำนานปรัมปรา คือการอธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล โครงสร้าง และระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อำนาจเหนือธรรมชาติ ความเป็นมาของชนชั้นผู้ปกครอง หรือผู้นำลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ตลอดจนประเพณีและพิธีกรรมและการประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ โดยเรื่องเล่าพื้นบ้าน นอกจากจะเห็นเรื่องราวที่ปรากฏในเรื่องเล่าแล้ว ยังมีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ด้วย โดยเรื่องเล่าจะบอกถึงตัวละคร พฤติกรรมของตัวละคร และการแสดงบทบาทของตัวละคร เมื่อวิเคราะห์เรื่องเล่า และจับประเด็นสำคัญเรื่องบทบาทของมนุษย์ ก็จะทำให้เห็นว่าทุกเรื่องเล่าได้สอดแทรกการกำหนดบทบาทของมนุษย์ไว้ด้วย ถึงแม้จะมีความจงใจหรือไม่จงใจกำหนดบทบาทตัวละครของผู้เล่าก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของชาวบ้าน สามี ภรรยา ลูก พ่อ แม่ ครูอาจารย์ บทบาทของผู้นำ บทบาทของกษัตริย์ หรือแม้กระทั่งบทบาทของท้องถิ่นที่มีต่อกันกำหนดพฤติกรรมของคนในชุมชน ทำให้เรื่องเล่ามีส่วนสำคัญในการกำหนดบทบาทหน้าที่ของคนในสังคมและพฤติกรรมของคนในสังคม

เนื่องจากเรื่องเล่ามีหลากหลายรูปแบบ ได้มีเรื่องเล่าจำนวนมากที่ทำหน้าที่ในการควบคุมกิจกรรมทางสังคมของมนุษย์ ทั้งกิจกรรมที่มนุษย์ร่วมกันสร้างขึ้นด้วยความตระหนักถึงคุณค่าและประโยชน์ร่วมกัน และกิจกรรมของมนุษย์ที่เกิดจากความเชื่อ กิ่งแก้ว อัตถากร (2520) ได้กล่าวถึงเทวปกรณ์ว่าเป็นเรื่องที่อธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล และระบบของจักรวาล มนุษย์และสัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ลม ฝน กลางวัน กลางคืน ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า ลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ตลอดจนพิธีกรรมการประพฤติต่าง ๆ ดังนั้น จากความเชื่อของมนุษย์จึงทำให้เกิดการสร้างพิธีกรรมขึ้นมารองรับเพื่อเป็นการบูชาเซ่นสรวง สิ่งที่ตัวเองเคารพบูชาหรือสิ่งที่มนุษย์คิดว่ามีอำนาจเหนือตนเอง เมื่อมนุษย์มีความเชื่อที่มีลักษณะคล้ายกันจึงทำให้มีกิจกรรมทางสังคมร่วมกันทั้งในรูปของการร่วมประกอบพิธีกรรม เช่น เมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลคนอีสานก็จะร่วมมือกันแห่นางแมวเพื่อขอฝน หรือร่วมกันทำบุญบั้งไฟเพื่อจุดขึ้นไปบนท้องฟ้าบอกกล่าวให้เทพเทวาได้รับทราบแล้วประทานฝนมาให้ จนทำให้เห็นว่าเรื่องเล่าจำนวนมาก ได้สะท้อนให้เห็นบทบาทหน้าที่ของมนุษย์และควบคุมกิจกรรมทางสังคมของมนุษย์ เรื่องเล่าจึงมีบทบาทในการสร้างสรรค์กิจกรรมทางสังคมด้วย

เรื่องเล่าแสดงให้เห็นการสร้างสรรค์ภูมิปัญญา เมื่อกล่าวถึงตำนานในการรับรู้ของผู้คนในชุมชนสองฝั่งโขง พบว่า มีผู้คนจำนวนไม่น้อย ที่รู้จักเรื่องเล่าหรือตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาช้านาน เรื่องเล่าที่เล่าขานกันในลำน้ำโขงนั้น ก่อเกิดเป็นตำนานที่ผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คนสองฝั่งโขงทั้งชาวไทยและชาวลาวตลอดมา เช่น ตำนานอุรังคธาตุ ตำนานพระพุทธรูปใต้น้ำ ตำนานพญานาคสร้างเมือง และเรื่องราวของเมืองศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นตำนานที่บอกเล่ากล่าวขานกันมาในวิถีชีวิตของผู้คนทั้งสองฝั่งโขงมาช้านาน โดยเฉพาะเรื่องราวของการสร้างการศึกษาตำนานเมืองหนองหาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในอดีต โดยเฉพาะด้านการใช้ภาษาในการสร้างสรรค์วรรณกรรมเพื่อให้วรรณกรรมทำหน้าที่ในการบันทึกสังคมและบอกเล่าเรื่องราวในอดีตได้อย่างละเอียดและซาบซึ้งในรสของบท (มานิตย์ โศกค้อ, 2556) โดยในการสร้างสรรค์วรรณกรรม นอกจากจะทำหน้าที่ในการบันทึกทางสังคมและบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของผู้วางโครงเรื่องและผู้เล่าเรื่องราวสืบต่อกันมา แม่รูปแบบเรื่องเล่าจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย แต่ก็ทำให้เห็นบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าที่บันทึกพัฒนาการทางด้านภูมิปัญญาของมนุษย์

บทที่ 2
รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เป็นตำนานเรื่องเล่าของชาวอีสานที่ได้สืบต่อกันมาเป็นระยะเวลายาวนานจนถึงปัจจุบัน ทำให้รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้แปรเปลี่ยนไปตามบริบทของสังคมแต่ละยุคสมัย และได้มีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าขึ้นมาเพื่อรองรับสถานการณ์ทางสังคมและเพื่อให้สามารถสื่อสารเรื่องเล่ากับคนร่วมสมัย จึงทำให้รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีลักษณะเป็นพลวัตสอดคล้องกับบริบททางสังคม

ในการศึกษาในบทนี้ ผู้วิจัยจะมุ่งศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับรูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อศึกษาว่ารูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 3 ประเด็นหลัก ดังนี้

2.1 รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

2.2 เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

2.3 องค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

2.1 รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

การศึกษารูปแบบของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน โดยจะเน้นการศึกษารูปแบบเรื่องเล่าที่มีความเกี่ยวข้องกับหนองหานครอบคลุมในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งได้ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ดังนี้ 1) ต้นฉบับเอกสารเรื่องเล่า 2) สื่อสารสนเทศ ประกอบด้วย (1) รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ (2) รูปแบบสื่อออนไลน์ 5 รูปแบบ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1.1 ต้นฉบับเอกสารเรื่องเล่า

เอกสารเรื่องเล่าตำนานหนองหานหลวงและหนองหานน้อยเป็นดินแดนที่มหัศจรรย์ของชาวอีสาน ผู้รู้ท้องถิ่นพยายามที่จะอธิบายการกำเนิดหนองน้ำอันกว้างใหญ่ ตามจิตสำนึกในการยอมรับสิ่งลึกลับที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติและเล่าสืบต่อกันมาปากต่อปากผ่านคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งโดยไม่ขาดสาย เป็นนิทานปรัมปรา ภายหลังได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและบันทึกรวมอยู่ในเรื่องอุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) ซึ่งถือว่าเป็นตำนานศักดิ์สิทธิ์ของชาวอีสานอีกเรื่องหนึ่ง ตำนานหนองหานนี้ภายหลังมีการประพันธ์เป็นวรรณกรรมเรื่อง “ท้าวผาแดงนางไอ่” แต่เนื้อหาบางส่วนมีความแตกต่างกัน ตามแต่ผู้เขียนจะแต่งเติม เรื่องเล่า ฉาก และตัวละคร เพื่อสร้างอรรถรสให้กับผู้อ่านและสามารถสื่อสารให้กับผู้ฟังให้เข้าถึงแก่นแท้ของเรื่องเล่าได้ โดยตำนานหนองหานเป็นเรื่องเล่าที่มี

ผู้เขียนหลายท่านที่นำเสนอในลักษณะเป็นกวีนิพนธ์ มีการร้อยเรียงเนื้อหาและนำเสนอในรูปแบบของกวีนิพนธ์

ต้นฉบับของเรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับหนองหานเนื้อหาส่วนหนึ่งอิงพระพุทธศาสนาด้วย โดยเฉพาะตำนานอุรังคธาตุ สมัยพุทธกาลในรัชกาลของพระยาติโคตรบูรผู้ครองแคว้นศรีโคตรบูร พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดสัตว์ทรงกำหนดให้พระกัสสปนำพระอุรังคธาตุมาบรรจุ ณ ภูกำพร้า หลังจากพระองค์ปรินิพพานแล้ว ครั้งพระมหากัสสปนำพระอุรังคธาตุมาบรรจุนั้น พระยาติโคตรบูรสิ้นพระชนม์ไปแล้ว พระยานันทเสนราชอนุชาขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แทนศรีโคตรบูร ได้ทรงร่วมกับพระยาสุวรรณภิงคารแห่งแคว้นหนองหานน้อย พระยาอินทปัฐแห่งแคว้นอินทปัฐนคร และพระยาจุลมณีพรหมทัตแห่งแคว้นจุลมณี หลังจากก่อพระองค์พระอุรังคธาตุ สร้างเสริมตกแต่งพระธาตุให้งดงาม ทำรูปกษัตริย์ทั้งหลายจากแคว้นต่าง ๆ ที่มีส่วนร่วมในการก่อพระธาตุ ทรงช้างทรงม้าพร้อมทั้งลวดลายประดับไว้บนผนังรอบ ๆ องค์พระธาตุทั้ง 4 ทิศ ต่อมาบรรดากษัตริย์ทั้งหลายที่ร่วมกันก่อพระธาตุสิ้นพระชนม์ไปแล้ว จึงได้ไปจุติใหม่ในวงศ์กษัตริย์ของแคว้นต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ในที่สุดพระยาศรีโคตรบูรก็ได้เสวยพระชาติเป็นพระยาสุมิตตธรรม ครองเมืองมรุกขนคร แห่งแคว้นศรีโคตรบูร ส่วนกษัตริย์อื่น ๆ ได้บวชเรียนจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ทรงมาพบกันอีกทีและทรงร่วมกันบูรณก่อสร้างพระธาตุพนม ครั้งที่ 2 ขึ้น ต่อจากรัชกาลพระยาสุมิตตธรรมแห่งมรุกขนครแล้ว แคว้นโคตรบูรก็เสื่อมลง ความสำคัญของบ้านเมืองได้ย้ายไปอยู่ที่นครหลวงเวียงจันทร์ อันมีพระยาจันทรบุรีอ้วยล้วย เป็นต้นวงศ์กษัตริย์ ได้ทรงอุปถัมภ์พระธาตุพนมต่อมา (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2548: 59) เรื่องเล่ายังได้เชื่อมโยงไปถึงสมัยพุทธกาลว่า พระอานนท์และพระสงฆ์ทูลถามเหตุการณ์เกิดแห่งพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ พระพุทธเจ้าทรงเทศนาเรื่องนิทานกาเผือก เล่าว่า พระโพธิสัตว์ 5 พระองค์เป็นพี่น้องกัน เสวยชาติเป็นลูกกาเผือกตามหามารดาแต่ไม่พบ จึงสมาทานรักษาศีลสร้างสมบารมี เมื่อพี่น้องได้พบกันที่เกาะไก่บริเวณหนองหารหลวง จึงได้ปฏิญาณต่อกันว่า ผู้ใดตรัสรู้เป็นสัพพัญญูก่อนให้มาเหยียบรอยพระบาทไว้ ณ ที่นั้น ต่อมาจึงเสด็จไปดอยสิงคุตระริมฝั่งแม่น้ำคงคากระทำภาวนา ในที่สุดได้พบท้าวพกามหาพรหมผู้เป็นมารดา ภายหลังพระโพธิสัตว์ทั้ง 5 พระองค์ ต่างได้ตรัสรู้เป็นสัพพัญญูในภัทธกัปป์ทุกพระองค์ จึงได้เสด็จไปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทเบื้องขวาไว้ที่เกาะไก่บริเวณหนองหารหลวง และไปประดิษฐานเครื่องบริขารไว้ที่ดอยสิงคุตระตามที่ปฏิญาณไว้ แล้วจึงเสด็จปรินิพพาน เจ้าเมืองหนองหารหลวง จึงได้สร้างพระธาตุครอบรอยพระพุทธบาทไว้เรียกว่า “พระธาตุเชิงชุม” จึงทำให้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีความเชื่อมโยงไปถึงสมัยพุทธกาลแล้วย้อนเรื่องราวกลับมาสู่ยุคสร้างบ้านแปลงเมืองและมีการสร้างพระธาตุขึ้น ซึ่งเป็นรูปแบบของเรื่องเล่าที่เชื่อมโยงกับความเชื่อและอุดมคติทางพระพุทธศาสนา คติการสร้างพระธาตุพนมการสร้างพระธาตุเชิงชุม และการเชื่อมโยงสู่การบอกเล่าเนื้อหาในเชิงพื้นที่ ซึ่งมีทั้งหนองหารน้อยและหนองหารหลวง รวมทั้ง

เหตุการณ์สำคัญที่ทำให้เกิดหนองหานขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นรูปแบบการเล่าเรื่องเกี่ยวกับหนองหานที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางพุทธศาสนา

2.1.2 สื่อสารสนเทศ

1. รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเรื่องผาแดงนางไอ่ ฉบับพระอริยานุวัตร เขมะจารี นำเสนอในรูปแบบของบทกวีนิพนธ์สำนวนอีสาน (ผญา) ทำให้มีความสัมผัสคล้องจอง ยกตัวอย่างช่วงที่พญานาคสุทโธยกพลมาถล่มเมือง ความว่า

นาคก็พันธะนังเกี้ยว กุมกันขบคาบ
เอาหางฟาดแม่น้ำ นะทีข้อนขาดวัง
น้ำทั่งเท้า โคกใหญ่ไหลนอง
หนองกะแสหลวง ขุ่นปานคนเขี้ยว
ปูปลาบ้อน ตายกองเดียรดาด
หินหาดก้อน ผาล้านเกื่อนทะลัง
ยั่งยั่งน้ำ นองเลือดแดงฝาง
ในทะทีหลวงแดง คลั่งเขเป็นฮ้าย
มรณาเมี้ยน ตายไปเป็นเม่า เจ้าเฮย

(พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 33)

ปกรณ์ สุวานิช (2554) ได้ศึกษาเรื่องตำนานผาแดง-นางไอ่กับการอธิบายการเกิดหนองหานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในทางธรณีวิทยา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการเปรียบเทียบตำนานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องผาแดง-นางไอ่ และท้าวภังคีในภาคอีสานหรือในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงกับลักษณะกระบวนการทางด้านธรณีวิทยาและโครงสร้างทางธรณีวิทยา วิธีการศึกษาคือการนำเอาตำนานความเชื่อที่มีการบอกเล่าต่อ ๆ กันมานาน โดยเฉพาะการเกิดแอ่งน้ำขนาดใหญ่หลายแอ่ง เช่น หนองหานหลวงและหนองหานน้อยกุมภวาปี นำมาศึกษาเปรียบเทียบกับธรณีวิทยาการเกิดและการเปลี่ยนแปลงของแร่เกลือหินในหมวดหินมหาสารคามที่พบอยู่เป็นจำนานมาก

หนองหานมีองค์ประกอบทางธรรมชาติที่มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ “หนองหาร” เป็นหลักฐานสำคัญทางธรณีวิทยาที่แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของเปลือกโลก ตั้งแต่ยุคที่เป็นทะเลและยกตัวขึ้นมาเป็นแผ่นดิน จนเกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “หลุมยุบ” (Sinkhole) และความหลากหลายทางชีวภาพในรูปแบบของทรัพยากรประมงน้ำจืด ซึ่งเป็นแหล่งอาหารหล่อเลี้ยงชุมชนรอบข้างมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จวบจนถึงยุคปัจจุบัน จึงมำให้เรื่องราวการกำเนิดหนองหานในภาพลักษณ์

ของนิยายอมตะแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่ตื่นเต้น เร้าใจ เล่าขานได้ชั่วลูกชั่วหลาน เรื่องของ “ท้าวผาแดงและนางไอ่คำ” ที่ผสมผสานระหว่างศาสนาความเชื่อ และการชิงรักหักสวาทระหว่างมนุษย์ธรรมดากับพญานาคผู้ทรงอิทธิฤทธิ์จนทำให้แผ่นดินล่มสายกลายเป็นทะเลสาปหนองหารหลวง ขณะเดียวกันก็ยังมีนิยายทำนองเดียวกันแต่เป็นอีกเวอร์ชั่นคือเรื่อง “พญาสุระอุทก” กับพญานาคธนมูลและฟานด่อนที่สะท้อนยุคขอมเรืองอำนาจ หลักฐานทางโบราณคดีที่ยืนยันว่าที่นี่มีการตั้งถิ่นฐานของบรรพชนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ภายใต้ชื่อของ “วัฒนธรรมบ้านเชียง” ที่ทั่วโลกรู้จักดีในนามของมรดกโลกแสดงว่าดินแดนแห่งนี้เป็นที่ต้องตาต้องใจของผู้คนมาไม่น้อยกว่าห้าพันปีจากการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 89)

การศึกษาเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานจึงมีการกล่าวถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ด้วยทำให้สามารถจินตนาการเห็นภูมิประเทศในยุคสมัยนั้น ว่ามีสภาพทางสังคม ลักษณะของการล่มสลายของเมือง พื้นที่กว้างใหญ่จนกลายเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่ จึงทำให้เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน ได้พัฒนาเนื้อหาตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพพื้นที่ ซึ่งต่อมาได้มีนักวิทยาศาสตร์ได้ศึกษาและสำรวจจึงทำให้พบว่า บริเวณที่เป็นหนองหาน มีลักษณะทางธรณีวิทยาที่แตกต่างจากพื้นที่อื่น เนื่องจากมีผงเกลือที่อยู่ใต้ดินเป็นจำนวนมาก เมื่อเกลือละลายจึงทำให้เป็นโพรงดิน จึงทำให้เป็นไปได้ว่าการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน ส่วนหนึ่งมาจากการหลอมละลายของเกลือในผืนดิน ทำให้พื้นดินมีโพรงขนาดใหญ่ เมื่อได้รับการกระทบกระเทือนจึงเกิดการถล่มลงไปจนกลายเป็นหนองหาน

อมฤต หมวดทอง และ สุพิชชา โตวิวิชญ์ (2558: 176) ได้เขียนบทความเรื่อง ภูมินาม การให้ความหมายของพื้นที่: กรณีศึกษาชุมชนรอบหนองหาน กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่ เพื่อถอดความหมาย “ภูมินาม” เกี่ยวกับชื่อสถานที่รอบหนองหานที่สัมพันธ์กับตำนานผาแดงนางไอ่ ผ่านทฤษฎีโครงสร้างตำนานของ โคลด เลวี่-สเตรา ผลการศึกษาภูมินาม ผ่านทฤษฎีโครงสร้างตำนานของ โคลด เลวี่- สเตราส์ ได้แก่ การจัดชุดข้อมูลจากตำนาน นิทานเรื่องเล่า ด้วยระบบคิดแบบทวิลักษณ์ (Binary system) หรือคู่ตรงข้าม ทำให้ได้ใจความหลักของเรื่องคือ ความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับนาค พบว่า สถานที่กับเนื้อเรื่องนั้นกระจายตัวเกาะกลุ่มอยู่รอบหนองหาน แสดงให้เห็นความผูกพันของผู้คนในท้องถิ่นที่ใช้ตำนานยึดโยงสถานที่ต่าง ๆ ไว้ แต่มีข้อสังเกตที่น่าสนใจในการศึกษาครั้งนี้ คือ การอธิบายการเกิดของหนองหานหนองน้ำขนาดใหญ่นั้นสามารถนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้านธรณีวิทยามาอธิบาย โดยอิงทฤษฎีการยุบตัวของโดมเกลือและชี้ว่าตำนานพื้นบ้านนั้นมีโอกาสเป็นการเล่าประวัติศาสตร์ทางธรณีวิทยาแบบชาวบ้านโดยใช้สัญลักษณ์และตัวแทนต่าง ๆ

นัฐวุฒิ สิงห์กุล (2550) เสนอว่า ผาแดง นางไอ่ นั้นมีความผูกพันแนบแน่นกับผู้คนและสถานที่ต่าง ๆ ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยแสดงให้เห็นจากกรณีที่ชุมชนหยิบยกตำนานมาเป็นเครื่องมือในการคัดค้านการก่อสร้างโรงงานโปรแทช โดยการใช้สัญลักษณ์ของกระรอกแทนเกลือ

ในการต่อรองกับภาครัฐ ปกรณ์ สุวานิช (2552) เสนอเกี่ยวกับปัจจัยทางธรณีวิทยาเรื่องการยุบตัวของโดมเกลือ ซึ่งเป็นที่มาของการเกิดหนองหานและมีความเป็นได้ที่ผู้คนในบริเวณหนองหานอาจอยู่ร่วมทันเหตุการณ์และผูกเรื่องราวจนเป็นตำนานผ่านการบอกเล่าสืบต่อกันมา ซึ่งได้มีการเชื่อมโยงกับลักษณะทางภูมินามกับพื้นที่โดยรอบและเมืองหรือพื้นที่ชุมชนที่มีสัมพันธ์กับหนองหาน ซึ่งมีหลายแห่งที่สามารถสืบค้นได้ในปัจจุบัน

นอกจากนี้ เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีการผลิตซ้ำแนวคิดลักษณะเดียวกันอยู่หลายเรื่อง และมีลักษณะตัวละคร โครงเรื่อง และบริบทพื้นที่คล้ายกัน จึงมีลักษณะเป็นการผลิตซ้ำทางความคิดและความเชื่อ เพื่อสร้างเรื่องเล่าที่มีลักษณะคล้ายกัน ศิราพร ณ ถลาง (2552) กล่าวไว้ว่าทางภาคอีสานมีตำนานหนองหารหลวง หรือตำนานผาแดง-นางไอ่ ที่เล่าถึงชาวเมืองที่กินเนื้อกระรอกเผือก ซึ่งคือพญานาคภังคีปลอมมาเป็นกระรอก แล้วทำให้เมืองล่มทั้งเมืองกลายเป็นทะเลสาบใหญ่หนองหานในจังหวัดสกลนคร อนุภาคการกินสัตว์เผือกแล้วทำให้เกิดเมืองล่มจากตำนานเก่า 2-3 เรื่องนี้ ถูกนำไป “ผลิตซ้ำ” เพื่ออธิบายสภาพหนองน้ำในอีกหลายพื้นที่ทางภาคอีสาน มีข้อมูลจากสารานุกรมวัฒนธรรมภาคอีสาน ซึ่งอธิบายภูมินามหนองหล่ม อำเภอเมือง จังหวัดเลย ว่า ชาวบ้านนำเนื้อเก้งเผือกมากินจึงเกิดฝนตกหนัก น้ำท่วม ทำให้หมู่บ้านจมทั้งหมู่บ้าน จะเห็นได้ว่าอนุภาคการกินสัตว์สีเผือกแล้ว ทำให้เกิดอาเพศจนเมืองล่มในตำนานโบราณ เป็นสิ่งที่อยู่ในใจของผู้เล่านิทานและอยู่ในการรับรู้ของชาวบ้าน ทำให้ถูกนำมา “แปลงสาร” เป็นการกินเก้งเผือก กวางเผือก หรือ “ผลิตซ้ำ” เป็นปลาดุกเผือก ในการอธิบายสภาพหนองน้ำแห่งอื่น ๆ ในแต่ละท้องถิ่น

ตำนานเหล่านี้เลือกใช้อนุภาคสัตว์สีเผือกหรือนาคจำแลงที่เปรียบเสมือนสัญญะของการทำลายและนำไปสู่การล่มสลายของบ้านเมืองในอดีต ทั้งตำนานยังมีโครงเรื่องและการลำดับเหตุการณ์สอดคล้องกัน ซึ่งแสดงถึงแนวความคิดของบรรพชนในอดีตที่มีร่วมกัน แม้จะอยู่ต่างพื้นที่และมีความแตกต่าง ทางด้านวัฒนธรรม แต่ตำนานล้วนแสดงให้เห็นชัดว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคอีสานหรืออนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีลักษณะร่วมทางด้านความคิด ความเชื่อ และด้านอื่น ๆ เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ตำนานที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการล่มสลายของชุมชนในอดีตเป็นเรื่องเล่าที่มีอิทธิพลต่อสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ โดยตำนานเหล่านี้มิใช่เพียงวรรณกรรมมุขปาฐะ ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรับใช้สังคมเท่านั้น แต่ตำนานเหล่านี้ยังถูกยกบทบาทขึ้นจากตำนานท้องถิ่นธรรมดาพัฒนาและผูกโยงให้ตำนานมีความศักดิ์สิทธิ์ และทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม ทั้งตำนานยังอธิบายการเกิดขึ้นของบ้านเมือง สันดอน และพื้นที่ต่าง ๆ ที่อยู่รอบอาณาบริเวณที่ตำนานอ้างถึง (อนันต์ ลากุล และอุมารินทร์ ตุลารักษ์, 2560: 40)

2. รูปแบบสื่อออนไลน์ 5 รูปแบบ

1) สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้ถูกนำมาใช้เป็นบทละคร นำเสนอผ่านสื่อโทรทัศน์หลายตอน ยกตัวอย่างเช่น ละครเรื่องผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2530 ทางสถานีโทรทัศน์ช่อง 3 มีเนื้อหาเกี่ยวกับท้าวผาแดงกับนางไอ่เป็นตัวละครหลัก โดยมีการดำเนินเรื่องตามเค้าโครงที่ปรากฏตามเอกสารต้นฉบับ แต่ได้มีการเสริมเติมแต่งเพื่อให้เนื้อหากระชับมากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่าเนื้อหาส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ผาแดงกับนางไอ่ แต่ในบทละครก็แสดงให้เห็นบริบทของสังคมในยุคสมัยนั้น เชื่อมโยงมาถึงคติความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีการทำบุญบั้งไฟ โดยได้มีการนำฉากที่สำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาใช้ เช่น ฉากการพบกันของท้าวผาแดงกับนางไอ่ ฉากลูกพญานาคแปลงกายเป็นภังคี (กระรอกเผือก) ฉากนายพรานตามไล่ล่ากระรอกเผือก จากการแข่งขันบุญบั้งไฟ ฉากการตายของกระรอกเผือก ฉากการแบ่งเนื้อกระรอกเผือกให้คนทั้งเมืองได้กิน โดยมีฉากที่สำคัญที่เน้นเป็นพิเศษ คือ ฉากหนองหานล่ม ซึ่งเกิดจากพญานาคยกไพร่พลมาถล่มเมือง โดยท้าวผาแดงกับนางไอ่ได้ขี่ม้าหนี แต่นางไอ่พลัดตกลงไปทำให้ถูกกลืนลงไปพร้อมกับเมืองล่ม ทำให้ท้าวผาแดงรู้สึกโศกเศร้าเสียใจเป็นอย่างมาก โดยละครเรื่องนี้จะเน้นฉากนี้เป็นสำคัญ ซึ่งผู้จัดทำบทละครพยายามสื่อความรู้สึกกับผู้ดูให้เข้าใจความรู้สึกสูญเสียของเท้าผาแดง ทำให้เกิดความรู้สึกคล้อยตามและกระตุ้นให้คนเดินทางไปเที่ยวชมหนองหานมากขึ้น (โทรทัศน์ช่อง 3, 2530)

2) การ์ตูนแอนิเมชั่น

ในส่วนของการ์ตูนแอนิเมชั่น ในงานวิจัยนี้ได้ศึกษา 4 เรื่อง ได้แก่

(1) การ์ตูนแอนิเมชั่นอีสาน เรื่อง ผาแดง ของ เกรทมีเดีย มหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2552 โดยเนื้อหาในส่วนนี้จะเน้นไปที่บทบาทของท้าวผาแดงเป็นหลัก ส่วนบทบาท เด่นของตัวละครอื่นประกอบด้วยบทบาทของนางไอ่ ซึ่งเป็นตัวละครหลักในการดำเนินเรื่อง ในท้ายเรื่องก็มีการสร้างบทบาทของพญานาคที่มีลักษณะโหดร้ายมาทำให้เมืองหล่ม

(2) การ์ตูนแอนิเมชั่น เรื่องผาแดงนางไอ่ ของบริษัท SIPA และ E-Saan Software Park เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2553 รูปแบบการนำเสนอการ์ตูนที่เน้นรูปภาพสวยงาม ร้อยเรียงเรื่องราวเฉพาะฉากที่สำคัญ เชื่อมโยงไปสู่เรื่องความรักระหว่างผาแดงกับนางไอ่และโศกนาฏกรรมที่เกิดจากความรักไม่สมหวัง รวมถึงการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน ทำให้เกิดความน่าสนใจและสามารถสื่อสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานกับเยาวชนได้ดี

(3) การ์ตูนแอนิเมชั่น 2 มิติ สื่อการเรียนการสอนวรรณกรรมพื้นบ้าน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ ของ วีรพงษ์ ทัดมาลา และ ศิรินญา แดงนาเพียง เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2556 เนื่องจากเป็นการ์ตูน 2 มิติ จึงมีการเคลื่อนไหวของตัวละครไม่ค่อยสมจริง แต่จะมีความโดดเด่น 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการนำเสนอเรื่องเล่าผ่านรูปวาดที่มีความสวยงาม ใช้สีสดใสสวยงาม ส่วนที่ 2

เป็นการนำเสนอเรื่องเล่าได้ตามลำดับเนื้อหา เริ่มตั้งแต่เมืองเอกชะทีตา ปกครองโดยพระยาขอม พระปิดาของนางไอ่ พรรณนาถึงความสวยของนางไอ่ จนเป็นที่ต้องการของพระราชบุตรเมืองต่าง ๆ จนท้าวผาแดงและลูกพญานาคแปลงกายเป็นภังคีมาดูโฉมนางไอ่จนตกหลุมรัก ประเพณีแข่งบั้งไฟ การพนัน นายพรานล่าภังคี ภังคีถูกยิงตายและการแบ่งเนื้อกันกิน แล้วตัดภาพไปถึงพญานาคที่ทราบข่าวการตายของลูกจึงยกไพร่พลนาคมาถล่มเมือง ท้าวผาแดงพานางไอ่หนีไปไม่พ้นจนถูกจับไปไว้ที่เมืองพญานาค จนท้าวผาแดงตรอมใจตายไปเป็นหัวหน้าผีไปสู้กับพญานาคจนพระอินทร์มาห้ามทัพ สังเกตได้ว่า การ์ตูนในเรื่องนี้จะมีการดัดแปลงพาหนะจากม้ามาเป็นรถมอเตอร์ไซค์แทน จึงทำให้เรื่องเล่ามีความย้อนแย้งกับกับข้อเท็จจริง

(4) การ์ตูนแอนิเมชั่น 3 มิติ เรื่อง วรรณกรรมพื้นบ้านผาแดงนางไอ่ ของ คมสันต์ ป่าผือ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 โดยมีการนำเสนอในรูปแบบการเล่าเรื่องผ่านตัวละครการ์ตูน ที่เน้นภาพและสีสวยงาม การเคลื่อนไหวมีความสมจริง แต่มีการนำเสนอเฉพาะตัวละครหลักเท่านั้น และนำเสนอเฉพาะเหตุการณ์สำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน แต่มีการลำดับเรื่องเล่าที่น่าสนใจ และทำให้เข้าใจเนื้อเรื่องได้ง่ายขึ้น

3) รายการใน YouTube

สำหรับรายการที่นำเสนอผ่าน YouTube ที่ได้นำเสนอเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ในงานวิจัยนี้ได้ศึกษาจำนวน 8 รายการ โดยนำเสนอในภาพรวมดังต่อไปนี้

(1) ตำนานสกลนคร ของ ศูนย์อนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหทัยภูพานสกลนคร บรรยายโดย อำรุง เกาไศยนันท์ จัดทำปี 2539 เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2556 ซึ่งได้มีการนำเสนอเริ่มต้นจากการกล่าวถึงตำนานเมืองสกลนคร และคำขวัญของเมืองสกลนคร จากนั้นจึงมีการกล่าวถึงตำนานเรื่องเล่าอุรังคนิทานเชื่อมโยงมาถึงคดีความเชื่อเกี่ยวกับหนองหาน เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการเกิดขึ้นของหนองหาน และเมืองหนองหารหลวงที่ตั้งอยู่ริมน้ำหนองหาน โดยมีรูปแบบของการนำเสนอภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหวโดยการบรรยายเสียงประกอบ

(2) รายการพินิจนคร ตอน สกลนคร แอ่งอารยธรรมของโบราณ ช่อง Thai PBS เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2556 โดยมีการนำเสนอในรูปแบบของพิธีกร เป็นผู้ดำเนินเรื่อง ซึ่งมีดาราดังอย่างนายนิธิ สมุทรโคจร เป็นพิธีกร นำเสนอที่เน้นข้อมูลเชิงประจักษ์ และข้อมูลเชิงโครงสร้างภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ เชื่อมโยงไปถึงการเกิดขึ้นของหนองหารหลวง ในจังหวัดสกลนครและหนองหารน้อย ในจังหวัดอุดรธานี เนื้อหาส่วนหนึ่งได้กล่าวถึงตำนานการสร้างพระธาตุ ทั้งพระธาตุนารายณ์เจงเวง พระธาตุภูเพ็ก พระธาตุเชิงชุม แต่เหตุการณ์ที่ได้นำเสนอเกี่ยวกับการล้มของเมือง จนกลายเป็นหนองหานนั้น ไม่ใช่เกิดจากความโกรธแค้นของพญานาคที่ลูกชายแปลงกายเป็นกระรอกเผือกและถูกนายพรานยิงตาย แต่เกิดมาจากพญาสุรอุทก ซึ่งเป็นเจ้าเมืองในสมัยนั้นสั่งให้ไพล่พลออกล่าฝูงฟานด่อน (เก้งเผือก) ที่พญานาคแปลงกายมา ทำให้พญานาคโกรธแค้นจึงถล่มเมือง

จนล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ โดยรูปแบบการเล่าเรื่องพิธีกรได้ดำเนินเรื่องโดยมีนักวิชาการมานำเสนอมุมมองในทางวิทยาศาสตร์ ทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ประกอบกับความเชื่อตำนานเรื่องเล่า สรุปช่วงสุดท้ายได้กล่าวถึงประเพณีการบูชาน้ำ และการบูชาพญานาคของชาวสกลนครด้วยการแข่งเรือและการลอยประทีป เชื่อมโยงมาสู่ความศรัทธาต่อพระอริยสงฆ์จังหวัดสกลนคร ทิ้งท้ายด้วยประโยคที่ว่า “ตำนานอธิบายสถานที่และเรื่องราวในอดีต”

(3) ตำนานพญานาคอินทปัตนคร ถล่มเมืองหนองหารหลวง ของ ดูยัง แชนแนล เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 รูปแบบการเสนอเรื่องนี้ ได้นำเนื้อหามาจากหนังสือตำนานพญานาค ซึ่งเขียนโดยเฒ่าวายุ คันเคียว รูปแบบการนำเสนอเป็นภาพนิ่ง ประกอบการเล่าเรื่อง เกี่ยวกับตำนานความเชื่อเรื่องตำนานพญานาคหนองประแสที่มีพญานาคสองตนเกิดทะเลาะกัน จึงได้แยกกันอยู่ โดยมีพญานาคตนหนึ่งได้มาอยู่เมืองอินทปัตนคร โดยทำสัญญากับเจ้าเมืองมนุษย์ว่าจะไม่ก้าวล้ำก้ำเกินพื้นที่ของกันและกัน แต่ต่อมาเมื่อมาถึงยุคพระยาสุรอุทกได้ครองเมืองและไปตรวจตราบ้านเมืองแถวเขตเมืองหนองหานหลวง จึงอยากได้พื้นที่นั้นมาครอบครองและชักดาบชูขึ้นฟ้าขู่ให้พญานาคยกเมืองให้ ทำให้พญานาคไม่พอใจจึงเกิดการต่อสู้กัน เมื่อต่างฝ่ายต่างมีพละกำลังมากเอาชนะกันไม่ได้ พระยาสุรอุทกจึงได้ยกไพร่พลกลับเมือง แต่เราพญานาคได้แปลงเป็นฝูงเก้งเผือกวิ่งเข้ามาในเมืองทำให้พระยาสุรอุทกอยากได้เก้งเผือกจึงได้สั่งไพร่พลให้จับเก้งเผือก พญานาคจึงสั่งไพร่พลขุดดินใต้เมืองจนล่มสลาย แล้วจับพระยาสุรอุทกรากไปจนตาย ต่อมาล่องลอยที่พญานาคลากพระยาสุรอุทกไป กลายเป็นแม่น้ำโขง จากรูปแบบการนำเสนอดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ได้กล่าวถึงลักษณะภูมินามเชื่อมโยงกับตำนานและประวัติศาสตร์ แต่จะเน้นความขัดแย้งระหว่างพญานาคกับมนุษย์ ซึ่งในเรื่องนี้ไม่มีการกล่าวถึงผาแดงนางไอ่ แต่จะมุ่งเน้นทำให้คนเข้าใจการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน

(4) รายการกฎแห่งกรรมและเรื่องเล่าชาวบ้าน ของอาจารย์ยอด (ปรีชา เรืองเดช) เรื่อง ตำนานหนองหาร ผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2560 โดยรูปแบบการนำเสนอเรื่องเหล่านี้ จะเป็นการเล่าสไตล์อาจารย์ยอด โดยมีภาพนิ่งประกอบ ซึ่งใช้เทคนิคการเล่าเร้าอารมณ์ผู้ฟังใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย เพื่อสื่อสารกับคนร่วมสมัย ส่วนเนื้อหาของเรื่องเริ่มจากเมืองของพญาขอมซึ่งมีพระธิดาชื่อนางไอ่ โดยมีท้าวผาแดงที่เป็นเจ้าชายต่างเมืองมาชอบ ต่อมาลูกพญานาค ได้แปลงกลายเป็นภังคีหรือกระรอกเผือก เข้ายลโฉมนางไอ่ เมื่อนางไอ่มองเห็นจึงเกิดความชอบแล้วสั่งให้นายพรานไล่จับกระรอกให้ แต่ในพาลพลั้งมือยิงกระรอกตาย ต่อมาเมื่อกระรอกตายแล้วเนื้อขยายออกเป็นจำนวนมาก ชาวเมืองจึงได้แบ่งให้กินเกือบทั้งเมือง หลังจากท้าวภังคีตายแล้ววิญญาณจึงไปบอกพญานาค ทำให้พญานาคโกรธแค้นจึงได้นำไพร่พลมาถล่มเมือง ในระหว่างที่กำลังเผาเมืองอยู่นั้นท้าวผาแดงก็เสด็จมาถึงและเข้าไปช่วยนางไอ่แล้วพานี้ แต่ไปไม่รอดเมื่อนางไอ่ถูกพญานาคดึงลงไปในเมืองบาดาล ทำให้ท้าวผาแดงเกิดความเศร้าโศกเสียใจเป็นจำนวนเป็นอย่างมาก ในเรื่องนี้ไม่ได้

กล่าวถึงว่าท้าวผาแดงตาย แต่ผู้ที่ตรอมใจตายกลับเป็นนางไอ่ และเมืองที่ล่มสลายก็ได้กลายมาเป็นหนองหารในปัจจุบัน

(5) เล่าเรื่องประกอบภาพ เรื่อง ตำนานนิทานไทย ผาแดง-นางไอ่ ของช่อง Thai long time เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561 ในเรื่องนี้จะมีรูปแบบการเล่าเรื่องประกอบภาพ โดยเน้นความสวยงามของภาพประกอบ ซึ่งเรื่องเล่า จะมีเนื้อหาที่เน้นไปทางด้าน ตัวละครเอก คือ ผาแดงกับนางไอ่ และมีตัวละครแทรกซึ่งมีลักษณะเป็นรักสามเศร้า คือ ลูกพญานาคที่แปลงกลายเป็นกระรอกเผือก ซึ่งมีความรักนางไอ่ เมื่อกระรอกเผือกถูกนายพรานยิงตาย และชาวเมืองได้แบ่งเนื้อกันกิน ทำให้พ่อซึ่งเป็นพญานาคเกิดความโกรธแค้น จึงได้มาถล่มเมืองให้ล่มจมกลายเป็นหนองหารในปัจจุบัน โดยรูปแบบการเล่าเรื่องจะมีดนตรีประกอบด้วย

(6) ตำนานพญานาคถล่มเมือง จนกลายเป็นหนองหาร จ.สกลนคร ของ You Do you know about this เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2561 รูปแบบการนำเสนอประกอบด้วยการใช้ดนตรีโปงลางนำ มีภาพประกอบ โดยมีภาพวาดที่สวยงามที่วาดในลักษณะศิลปะไทยภาคกลางแต่ละฉากของเรื่องเล่า แต่ละฉากจะมีรายละเอียดในเรื่องเล่าที่น่าสนใจ เช่น องค์ประกอบของภาพที่แสดงให้เห็นเหตุการณ์สำคัญ ทำให้เกิดความน่าสนใจ ส่วนเนื้อหาในเรื่องเล่าขึ้นต้นด้วยตัวอักษรที่นำเสนอว่า “เรื่องนี้เป็นตำนานเรื่องเล่าที่ไม่พาดพิงบุคคลหรือจูงใจให้หลงเชื่อซึ่งเป็นความเชื่อเฉพาะถิ่น ให้ใช้วิจารณญาณในการรับชม ตำนานนี้เป็นตำนานรักผาแดงนางไอ่ หนึ่งหญิงสองชาย ความตายกลายเป็นศึกสงครามครั้งใหญ่ จนกลายเป็นหนองน้ำใหญ่” แล้วจึงเข้าสู่เนื้อหาเรื่องเล่าเริ่มจากกล่าวถึงในอดีตชาติของผาแดง นางไอ่ และภังคี เชื่อมโยงมาถึงผลในปัจจุบัน เพื่อให้เห็นว่าการเกิดในปัจจุบันเพราะผลกรรมส่งผลให้มันเกิด และแสดงให้เห็นว่าความไม่สมหวังของท้าวภังคี เป็นผลพวงมาจาก การเกิดเป็นคนใบ้และยากจน เศรษฐีมีความสงสารจึงได้นำมาดูแล แต่เมื่อได้เห็นว่ามีความขยันจึงได้ยกลูกสาวให้ ต่อมาได้พาภรรยากลับไปเยี่ยมบ้านเกิด ในระหว่างทางให้ภรรยาเป็นคนถือเสบียง แต่ตนเองเดินตัวเปล่าโดยไม่ได้สนใจภรรยา เมื่ออาหารหมดจึงขึ้นไปกินมะเดื่อบนต้น เมื่ออิ่มแล้วจึงลงมาโดยไม่นำมะเดื่อมาให้ภรรยา ทำให้ภรรยาต้องขึ้นไปหาลูกมะเดื่อกินเอง แต่เมื่อลงจากต้นมะเดื่อแล้วไม่เห็นสามีจึงได้ออกติดตามหาแต่ก็ไม่เจอ ทำให้เกิดความโกรธแค้นจึงได้สาปแช่งว่า ชาติต่อไปขอให้สามีได้ตายอยู่บนต้นมะเดื่อ ผลกรรมดังกล่าวจึงทำให้ชาติต่อมาสามีได้เกิดมาเป็นลูกพญานาค แล้วแปลงกายเป็นภังคี เมื่อถูกนายพรานไล่ล่าจึงวิ่งไปบนต้นมะเดื่อ เมื่อเห็นลูกมะเดื่อสุกเต็มต้นจึงมัวแต่กินลูกมะเดื่อ ทำให้นายพานยิงตาย และชาวเมืองก็แบ่งเนื้อกันกิน สุดท้ายพญานาคจึงได้ยกให้พลมาถล่มเมืองให้จมลงกลายเป็นหนองหาน

(7) พญานาคถล่มเมือง ตำนานหนองหานหลวงสกลนคร ของ channel ที่นี่มีเรื่องเล่า เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2561 รูปแบบการนำเสนอเป็นการเล่าเรื่องโดยใช้เสียงบรรยายประกอบกับรูปภาพ และมีภาพนิ่งสลับกับภาพเคลื่อนไหว ส่วนเนื้อหาก็นำเสนอเรื่องราว

ตามลำดับ แต่จะเน้นหนักไปในเรื่องความรักของผาแดงกับนางไอ่ และความแค้นของพญานาคจนนำไปสู่การถล่มเมือง

(8) รายการ Me-สาระ เรื่อง เปิดตำนาน “เมืองหนองหาร” ของ channel ปาฏิหาริย์ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2562 รูปแบบนำเสนอมีพิธีกรกล่าวนำเข้าสู่เนื้อหา โดยมีการกล่าวถึงมูลเหตุให้เกิดกนองหาน วิธีการใช้เสียงบรรยายประกอบภาพวาดสลับกับภาพพื้นที่หนองหานในปัจจุบัน ส่วนเนื้อหากล่าวถึงเมืองพญาขอม มีธิดาชื่อนางไอ่ ที่มีสิริโฉมงดงาม ต่อมาท้าวผาแดงจากเมืองผาโพงเข้ามาปฏิสัมพันธ์จนเกิดความรักกัน แต่มีลูกพญานาคที่อดีตชาติเคยเป็นสามีของนางไอ่ แต่ด้วยสามีปล่อยภรรยาทิ้งไว้กลางป่า ทำให้ภรรยาอาฆาตแค้นปรารถนาให้ชาติหน้าขอให้สามีตายบนต้นไม้ ปัจจุบันสามีเกิดเป็นลูกพญานาค เกิดความรักต่อนางไอ่ จึงแปลงร่างเป็นภังคีเพื่อจะได้เข้าใกล้นางไอ่ นางไอ่จึงให้นายพรานตามจับ แต่นายพรานใช้หน้าไม้ยิงภังคี ก่อนตายจึงอธิษฐานให้เนื้ออร่อยและมีมากพอให้บริโภคได้ทั้งเมือง ผู้ใดกินเนื้อขอให้ล่มจม เมื่อพญานาครู้ข่าวจึงนำกองทัพมาถล่มเมืองในเวลากลางคืน (ช่วงนี้มีการบรรยายถึงบรรยากาศและเหตุการเมืองถล่มให้เห็นภาพ ทั้งความวุ่นวาย การหนีตาย และลักษณะของเมืองล่ม) แม้ผาแดงพานางไอ่ออกจากเมือง แต่เนื้อหาช่วงนี้กล่าวว่าท้าวผาแดงกับนางไอ่และม้าก็จมลงไปกับเมือง สุดท้ายบรรยายถึงบรรยากาศตอนเช้าว่าจากภาพเมืองที่สวยงามก็หายไปหมดปรากฏเป็นหนองน้ำใหญ่สุดสายตา เหลือเพียงแต่บ้านแม่ม้าย 3-4 แห่ง เท่านั้น ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็นดอนอยู่กลางหนองหาน

4) เพลง เลือกศึกษาข้อมูลบทเพลงที่ปรากฏในสื่อสมัยใหม่ จำนวน 28 เพลง ดังนี้

(1) เพลงผาแดงแย่งรัก ขับร้องโดย พรศักดิ์ ส่องแสง อัลบั้ม พ่อหม้ายใจมาร รูปแบบการนำเสนอเป็นคาราโอเกะเพลง จังหวะสนุกสนาน มีตัวแสดงสมบทบาท เนื้อหานำเสนออดีตชาติของท้าวภังคี ส่งผลให้ชาติปัจจุบันอยากเห็นหน้านางไอ่ แต่นางไอ่สั่งเสนาไล่จับและยิงภังคีตาย เนื้อเพลงช่วงนี้มีการแหล่ภาษาอีสานบรรยายความรู้สึกภังคีก่อนตายที่มีความเสียใจที่คนรักสั่งยิงตนแล้วสาปแช่งให้ผู้กินเนื้อตนล่มจม ซึ่งเนื้อหาจะเน้นเมืองล่มฉากแสดงเมืองล่มจนตาย เมื่อตายแล้วผาแดงก็เป็นหัวหน้าผีไปทำสงครามกับพญานาค จนร้อนถึงพระอินทร์ลงมาห้ามทัพ และตัดสินว่าคนเป็นคู่ของนางไอ่คือภังคีไม่ใช่ท้าวผาแดง จึงเป็นที่มาของชื่อเพลงผาแดงแย่งรัก

(2) เพลงมนต์รักสกลนคร ขับร้องโดย แดง จิตกร รูปแบบเรื่องเล่าผ่านบทเพลงช้าและเศร้าตามแบบของนักร้อง โดยมีเนื้อหาหลักกล่าวถึงภาพรวมของจังหวัดสกลนคร เริ่มจากเนื้อเพลงกล่าวถึงภูพาน ภูพานราชนิเวศน์ แล้วจึงโยงมาหาฝั่งหนองหานสู่ตำนานความรักของผาแดงนางไอ่ พระธาตุเชิงชุมสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่เมือง สาวภูไทมีความสวยงาม ความเอื้ออารีของคนสกลนคร เทศกาลออกพรรษา เพื่อทำให้คนคิดถึงเมืองสกลนคร ส่วนเรื่องราวที่เกี่ยวกับผาแดงนางไอ่ไม่ได้ลงรายละเอียด แต่ก็ทำให้เห็นว่าเรื่องเล่าตำนานผาแดงนางไอ่มีความสำคัญกับจังหวัดสกลนคร จนถูกนำมากล่าวถึงในเนื้อเพลง เมื่อได้ฟังทำให้อยากเดินทางไปเที่ยวหนองหาน

(3) เพลงตำนานหนองหาน ขับร้องโดย ยุ้ย ทองใบ ดนตรีสมัยใหม่เร้าใจ ไม่มีนักแสดง แต่ใช้ภาพนิ่งประกอบวาดฉากต่าง ๆ แล้วมีภาพหนองหานปัจจุบันประกอบด้วย เนื้องเพลงกล่าวถึงตำนานเมืองชะคีตนคร ความงามของนางไอ่คำ การตัดสินด้วยการแข่งขันบั้งไฟเพื่อครอบครองนางไอ่ ท้าวผาแดงแพ้การแข่งขัน กระรอกแอบเข้าวังหานางไอ่ นายพรานไล่ล่ายิงกระรอกตาย ศรีสุทโธแค้นจึงสาปให้เมืองถล่ม เผยแพร่เมื่อปี 2561 ช่วงท้ายสรุปว่าเป็นตำนานที่เล่าขานจากเมืองชะคีตา ส่วนการร้อยเรียงเนื้อหาไม่ค่อยต่อเนื่อง เนื้อหามีลักษณะกระโดดข้ามไปข้ามมา

(4) เพลงตำนานรักหนองหาน ขับร้องโดย เอก รุ่งสุวรรณ ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing การสร้างสรรค์เนื้อหาเพลงจะเน้นไปที่ความรักของผาแดงกับนางไอ่เพื่อเป็นตัวแทนของคนมีความรักมั่นคง

(5) เพลง หนุ่มผาพงหลงสาวคีตา ขับร้องโดย คะนองนา กาฬสินธุ์, สุดา ศรีลำดวน ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing รูปแบบนำเสนอเพลงประกอบคาราโอเกะโดยมีผู้แสดงหยอกเย้ากันระหว่างตัวละครผาแดงกับนางไอ่ หนุ่มสาวเป็นตัวแทนเชื่อมสัมพันธ์ 2 เมือง เนื้อเพลงกล่าวถึงผาแดงขี่ม้าบักสามมาจากเมืองผาพงมาพบนางไอ่ที่ความสวยงามจึงเข้ามาจีบ ต่อมาก็เป็นการพูดหยอกเย้ากันไปมาโดยนางไอ่สงวนท่าทีรักนวลสงวนตัว ทำให้ผาแดงแสร้งถามว่าหรือว่ามีภังคีอยู่ในใจแล้ว ทำให้นางไอ่รีบปฏิเสธบอกว่าถ้าไม่เชื่อให้ไปถามพญาขอมผู้เป็นพ่อดูก็ได้ ผาแดงจึงขอมั่นไว้ก่อน ส่วนงานไอ่ก็บอกว่าถ้าจะมามั่นขอให้มาหลังจากบุญบั้งไฟ โดยเป็นการสร้างสรรค์บทเพลงผ่านตัวละครหลักสองตัวคือ ผาแดงซึ่งเป็นตัวแทนของเมืองผาพง ไปซึ่งเป็นตัวแทนของสาวเมืองคีตา แม้จะไม่ได้กล่าวถึง ตำนานเรื่องเล่าหนองหาน แต่มาเน้นฉาก การพบปะ หยอกเย้า ตามประสาชายหนุ่มหญิงสาวที่มีความรักต่อกัน ทำให้เพลงได้นำเสนอมุมมองของความรัก จากตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน

(6) เพลงตะวันรอนที่หนองหาน ขับร้องโดย สายัณห์ สัญญา รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงช้า เศร้า เนื้อเพลง ผู้สาวภูไทสกลนคร เที่ยวงานพระธาตุเชิงชุมเหมือนเคยร่วมบุญแต่ชาติปางก่อน อัสดงที่หนองหานบรรยากาศเหมือนเสียงสาบานหนองหานเป็นสักขี ท้าวผาแดงเจอกันกับนางไอ่ที่นี้ ขอให้รักมั่นคงเหมือนผาแดงนางไอ่ หวนรำลึกความหลังของคนรักที่มาเที่ยวด้วยกันที่หนองหาน เพลงนี้สร้างสรรค์ภูมิสถานหนองหานให้เป็นสังขีพยานของความรักมั่น

(7) เพลงหนองหานวิมานร้าง ขับร้องโดย หยาด นภาลัย รูปแบบสร้างสรรค์ภาพประกอบ มีการเผยแพร่หลายเวอร์ชั่น เพลงเน้นความไพเราะจูงใจให้คนอยากมาดูความงามของหนองหาน เนื้อเพลงกล่าวถึงหความงามของหนองหาน งานแข่งเรือ บั้งไฟ ชายหนุ่มรำพึงถึงความรักกับแฟนสาวที่หนีตามชายเข้ากรุงเทพ รำพึงรำพันอยากให้กลับมาพบกันที่หนองหาน สรุปได้ว่าเพลงนี้เสนอมุมมองความรักผ่านหนองหานเป็นภูมิสถานสร้างสรรค์ตำนานรักในมุมที่ไม่สมหวัง

(8) เพลงสายน้ำแห่งตำนาน ขับร้องโดย แน็ท ศิริพงษ์ รูปแบบการสร้างสรรค์โดยมีเสียงแคนนำ ผสมกับกีต้าโปร่งของนักร้องและภาพของหนองน้ำ นำเสนอในมุมลึกซึ้ง เนื้อเพลงกล่าวถึงหนองหานที่เปลี่ยนไป รณรงค์ขอความร่วมมือมารักษาน้ำ แต่ได้นำเสนอในมุมหนองหานว่าเป็นตำนานเมืองผาแดง โดยไม่ได้กล่าวถึงนางไอ่ แต่สร้างสรรค์ในรูปของการรณรงค์ให้เห็นคุณค่าของทรัพยากรหนองหานว่าเป็นสายน้ำที่มีตำนานเรื่องเล่า

(9) เพลงสกลนครล้ะเบ่อ ร้องโดย นิ้วก้อย กรรณิการ์, โอ๊ต เมืองพล, กระถิน ศิริรัตน์ รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงสนุกสนาน ดนตรีเชิญชวนมาเที่ยวสกลนครที่มีสถานที่ท่องเที่ยวหลากหลาย งานลือเลื่องหนองหาน ตำนานหนองหาน ผาแดงนางไอ่ เพลงนี้ไม่ได้ลงรายละเอียดเกี่ยวกับหนองหาน เพียงแต่กล่าวถึงในฐานะตำนานที่มีความสำคัญ โดยเสนอการเที่ยวหนองหานในรูปของการท่องเที่ยว

(10) เพลงท้าวภังคี ขับร้องโดย รุ่งนคร นครพนม รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงดนตรีสมัยใหม่สอดแทรกภาษาอีสาน เนื้อเพลง เริ่มจากการกล่าวถึงว่าจะกี่ภพสักกี่ชาติก็ไม่ขาดกัน หากว่าเคยร่วมฝันด้วยกันไม่ว่าชาติไหน แม้อยู่ไกลถึงเมืองบาดาล ก็ยังมีบุญหนุนนำ เหมือนกับเท้าภังคีกับนางไอ่คำ พอมาถึงชาติที่สองต้องนองน้ำตาสิ้นลาจากกัน จนกลายเป็นหนองหานบึงอันกว้างใหญ่ ชีวิตผู้คนล้มตายเกิดเพศภัยที่ไม่คาดฝัน ทำให้ภังคีต้องจบชีวิตเพราะรักนางไอ่ ท้าวภังคีที่มีหัวใจเฝ้าหลงรักนางไอ่ไม่เคยหายขาด ไม่ว่ากี่ภพหรือว่ากี่ชาติก็ขาดกันไม่ได้ แต่มาชาตินี้ได้แต่แอบดูนางไอ่กับพระแดงสมหวังกัน เพราะคนกับนาครักกันไม่ได้ ขอไปตามทาง จะจบชาตินี้หรือจะมีอีกชาติต่อไปก็ขออธิษฐานไว้ด้วยหัวใจให้เจออีกครั้ง ชาตินี้ยอมเสียสละให้เท่าผาแดงได้คู่กับนางไอ่คำเพื่อชดใช้บาปกรรมที่ได้ทำไว้ในชาติปางก่อน โดยการสร้างสรรค์เพลงนี้ในมุมของท้าวภังคีที่มีความรักต่อนางไอ่แต่ไม่สมหวังจนต้องมาจบชีวิตลงเพราะความรัก ยอมรับบาปกรรมที่ตนเคยทำกับนางไอ่ไว้ และมีความหวังกับภาพใหม่ว่าจะได้สมหวังกับความรัก สื่ออารมณ์ทั้งความรัก ความเศร้า ความเสียสละ ความเชื่อ และความหวัง ทำให้คนฟังเห็นใจภังคีในฐานะผู้บูชาความรัก

(11) เพลงภังคี ขับร้องโดย เบียร์ นฤชัย รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงดนตรีสมัยใหม่นำเสนอผ่านสำเนียงร้องภาษาอีสาน นำเสนอในมุมของความเศร้าของคนที่ด้อยกว่าคนอื่นด้านความรัก เนื้อเพลง รู้ทั้งรู้ว่าเราสู้เขาไม่ได้ ต่อให้พยายามปานใดสาวก็ไม่มีทางเหลียวแล เขาหล่อเขารวยเขาทำให้เจ้าสบาย แต่ความรักจนจนของ ผู้ชายคนนี้มันกินไม่ได้ เปรียบเสมือนภังคีเฝ้ารักนางไอ่ แม้จะทุ่มปานใด นางไอ่ก็เลือกผาแดง ได้แต่เฝ้าหวังว่าวันใดที่นางไอ่ผิดหวังให้กลับคืนหนองหาน เขายังรออยู่ ภังคีไม่เคยหยุดรักนางไอ่ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในบทเพลงนี้ จึงเป็นการเปรียบเทียบความรักตนเองที่ไม่สมหวังในปัจจุบันกับความรักในตำนานของภังคีที่ไม่สมหวังเหมือนกัน ซึ่งเป็นการนำเสนอในมุมมองของผู้ไม่สมหวังในความรัก

(12) เพลงถามใจไอ่คำ ขับร้องโดย เกล้า กนกพรรณ รูปแบบของเพลง ใช้ดนตรีร่วมสมัย นักร้องสาวเสียงดี ถ่ายทอดอารมณ์และความรู้สึกของนางไอ่ เนื้อเพลงกล่าวถึงความรู้สึกของผู้หญิงที่ไม่รู้ทำไมถึงมีความเกลียดผู้ชายบางคนเหมือนกับเป็นเวรกรรมกันมาแต่อดีตชาติ แต่อีกอารมณ์หนึ่งก็มีความรักความผูกพันอยู่ การสร้างสรรค์เพลงนี้เน้นสื่ออารมณ์ความรู้สึกของนางไอ่ที่มีต่อภังคี มีทั้งเกลียดและอารมณ์โหยหาปนอยู่ในนั้นด้วย

(13) เพลงกะฮอกด่อน ขับร้องโดย ชายเบล แข็งเบิดคืน รูปแบบการนำเสนอเป็นเพลงที่มีเนื้อหากล่าวถึงความรู้สึกของกระฮอกด่อน (กระรอกเผือก) ความรักในมุมของกระรอกเผือก ความรักของคนที่ไม่สมหวัง ถูกกระทำให้พลัดพลากจากความรักเหมือนกระรอกเผือก การสร้างสรรค์ในบทเพลงนี้เสนอในมุมของกระรอกเผือกที่ผิดหวังในความรักจนต้องถูกฆ่าตาย

(14) เพลงหัวใจภังคี ขับร้องโดย ครูน้ำต้น ชิติภัทร รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงโดยมีการทำมิวสิกวีดีโอประกอบ ทั้งบอกเล่าเรื่องราวในปัจจุบันสลับกับเรื่องภาวของภังคีในอดีต ซึ่งนำเสนอในมุมของยุคปัจจุบันของชายคนหนึ่งที่หลงรักสาวโดยไม่รู้ว่าเธอเป็นใคร สลับภาพไปถึงชาติที่เกิดเป็นนาคหลงรักนางไอ่จนแปลงกายเป็นภังคีเพื่อจะได้เข้าใกล้ แต่มาช้าไปเพราะเธอมีแฟนอยู่แล้วแต่ตัดใจไม่ได้ แอบรักโดยนางไอ่ไม่รู้ตัว เพราะกรรมอะไรจึงไม่เหลียวแลจึงพลีกายให้เป็นทาน เพราะรักมั่นคือหัวใจภังคี นำเสนอความเสียสละต่อความรักในมุมของภังคีผู้มีใจรักมั่นคง การสร้างสรรค์เพลงในช่วงท้ายก่อนจบเพลงได้มีการขึ้นตัวหนังสือบรรยายตำนานหนองหานโดยนำเค้าโครงมาจากตำนานหนองหานสกลนคร

(15) เพลงภังคีพ่ายฮัก ขับร้องโดย โชน วาริชภูมิ รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงประกอบเสียงแคนและกีต้าโปร่ง ผ่านการร้องเป็นภาษาอีสาน การนำเสนอชะตากรรมของคนแอบรักที่มีลักษณะเหมือนภังคีที่พ่ายรัก แอบหลงรักนางไอ่ภักดีทั้งชีวิต แต่สุดท้ายก็ต้องตายและยังถูกนำเนื้อไปกิน แอบรักสาวอยู่นานแต่มีชายอื่นมาตัดหน้าเอาสาวไปเป็นแฟน เปรียบเหมือนชีวิตของภังคี ท้าวผาแดงไม่รู้มาจากไหนแต่ขี่ม้ามาพาหนีไป ได้แต่แอบดูเขามีความสุข เหยียบย่ำหัวใจภังคีจนตายโดยไม่รู้ตัว โดยการสร้างสรรค์บทเพลงนี้ได้นำเสนอดนตรีร่วมสมัย โดยใช้ภาษาอีสานสื่อสารเนื้อหาที่มีการบอกเล่าเรื่องราวของชายที่แอบรักผู้หญิงคนหนึ่งแต่สุดท้ายก็มีผู้ชายคนอื่นมาแย่งเอาเธอไปครอง เปรียบเหมือนภังคีที่แอบรักนางไอ่มาตั้งนาน สุดท้ายก็ต้องสูญเสียให้กับผาแดง ซึ่งเป็นชะตากรรมของคนแอบรักแต่มักไม่สมหวัง

(16) เพลงผาแดงถล่มบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการจ้างสรรค์บทเพลง ได้กล่าวถึงตำนานผาแดงนางไอ่ ความรักของพระแดงนางไอ่ที่ถูกพลัดพรากไปโดยฝีมือของพญานาค ทำให้ผาแดงมีความโกรธแค้นที่ถูกพรากคนรักไป จึงยกไพร่พลไปถล่มเมืองบาดาล การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากหนองหานในบทเพลงนี้นำเสนอมุมของแรงรักแรงแค้น ที่มีเค้าโครงมาจากเรื่องเล่าในตำนานผาแดงนางไอ่ โดยมีการนำเสนอเน้นไปที่ฉากสุดท้ายของเนื้อเรื่อง

(17) เพลงผาแดงนางไอ่ ชาติปางก่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าโดยใช้เพลงเล่าเรื่องของผาแดงกับนางไอ่ เน้นเรื่องเล่าในประเด็นความรักความผูกพัน ความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมที่ทำให้ไม่สมหวังในความรัก การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากเพลงนี้เน้นความไพเราะและจูงใจให้เกิดความรู้สึกสะเทือนใจจากการไม่สมหวังในความรัก และทำให้อยากรู้ที่มาของตำนานผาแดงนางไอ่

(18) เพลงซากฮักหนองหาน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงแหล่อีสานดนตรีสนุกสนาน ประกอบภาพวาดเรื่องราวผาแดงนางไอ่ เนื้อหาเล่าถึงเรื่องราวของผลกรรมที่ทำให้เกิดมามีเวรกรรมต่อกัน โดยท้าวเวสสุวรรณบอกกล่าวเรื่องราวของกรรมของผาแดงกับนาคที่ทำร้ายกันเพราะผลกรรมในอดีตชาติ จึงขอให้อโหสิกรรมต่อกัน ตั้งมั่นในการรักษาศีล ใช้ขันติธรรม ทำความดี และสรุปว่าเมืองล่มตำนานหนองหานเป็นผลมาจากกิเลสตัณหา ซึ่งบทเพลงสร้างสรรค์ในรูปของการแหล่คำกลอนสอนใจ เพื่อให้ผู้ฟัง เข้าใจถึงบาปบุญคุณโทษ และเห็นคุณค่าของชีวิต

(19) เพลงผัวใบ้ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการสร้างสรรค์บทเพลงที่มีเนื้อหากล่าวถึงความทุกข์ของนางไอ่ชาติที่เกิดเป็นลูกเศรษฐี แต่พ่อยกให้เป็นเมียคนใบ้ แต่คนใบ้ไม่มีความรับผิดชอบและปล่อยเมียทิ้งกลางป่า ทำให้เกิดความโกรธแค้นและสาปแช่งผัวให้เกิดชาติหน้าตายบนต้นไม้ โดยมุ่งนำเสนอเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในชาติก่อนที่จะเกิดในยุคที่เกิดเหตุการณ์เมืองล่ม

(20) เพลงบุญบั้งไฟ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม (21) เพลงเมืองบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม (22) เพลงธิดาพญาขอม ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม (23) เพลงกระฮอกด่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม ซึ่งมีผู้ร้องคนเดียวกัน รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านบทเพลงที่มีเนื้อหาเน้นหนักไปที่ประเพณีบุญบั้งไฟ เมืองบาดาลของพญานาค ความงามของนางไอ่ลูกพญาขอมและลูกพญานาคหลงรักนางไอ่จึงแปลงกายเป็นกระรอกเผือก ซึ่งมีเนื้อหาเชื่อมโยงกันที่กล่าวถึงบุญประเพณีบุญบั้งไฟ ความรัก ความผิดหวัง ความแค้น และความสูญเสีย จนเป็นที่มาของเมืองล่มกลายเป็นหนองหาน ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านบทเพลงที่มีเนื้อหาต่อเนื่องกัน

(24) เพลงผาแดง-นางไอ่ ขับร้องโดย พร ภิรดี, วัฒน์ ศิวดล คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง เพลงของคณะหมอลำที่สร้างสรรค์ในรูปของเพลงคู่ นักร้องชายกับหญิงร้องเป็นตัวแทนของฝ่ายผาแดงกับนางไอ่ ฟ้าดินกีดกั้นความรัก บาปกรรมทำให้พลัดพลาดยังรักเหมือนเดิม จดจำความรักตำนานรักอันแสนเศร้าทำให้ได้แยกทางกัน สร้างสรรค์ออกเป็น 3 ช่วง ช่วงแรกเป็นนำเสนอในแบบความเศร้า ช่วงที่สองนำเสนอดนตรีที่สนุกสนานขึ้น มีเนื้อหาที่สร้างความหวังร่วมกันในความรักในภพชาติใหม่ ช่วงที่สามนำเสนอที่มาของความพลัดพรากมาจากการฆ่ากระรอกด่อนด้วยท่วงทำนองช้าลง

เป็นการให้คำมั่นสัญญาว่าจะขอรักกันทุกชาติไป เพลงนี้สร้างสรรค์นักร้องชายหญิงเป็นตัวแทนของผาแดงกับนางไอ่เพื่อให้ผู้ฟังเข้าถึงความรู้สึกของตำนานเรื่องเล่าผาแดง-นางไอ่

(25) เพลงสุดนำแนน ขับร้องโดย แมน จักรพันธ์, แต้ว สุกัญญา, นก พงศธร คณะระเบียบวาทศิลป์ สร้างสรรค์ลงในยูทูปในรูปของการแสดงสดบนเวที ประกอบแสง สี เสียง โดยมีนักร้องสามคน เป็นนักร้องชายสองคนและหญิงหนึ่งคน กล่าวถึงสายสัมพันธ์ของความรักสามเศร้า นักร้องแสดงเป็นตัวละครผาแดง นาคแปลงกายเป็นภังคี และนางไอ่ เนื้อเพลงเล่าเรื่องโศกนาฏกรรมความรักเป็นเหตุให้เมืองล่ม รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านการแสดงสดบนเวทีแล้วนำ บันทึกการแสดงสดบนเวทีมาเผยแพร่ลงในยูทูป

(26) เพลงน้ำตาภังคี ขับร้องโดย แต้มสี อนุทัย คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง มีการเผยแพร่ในยูทูปหลายเวอชั่น ทั้งการแสดงสดบนเวที และเสียร้องประกอบภาพนิ่ง เนื้อหานำเสนอความรู้สึกของภังคีที่ถูกยิงตาย โดยเนื้อหามีการตั้งคำถามว่าพังคีผิดอะไรถึงต้องถูกยุบยิงตาย ทั้งที่มีความซื่อสัตย์ต่อความรัก ไม่รู้เหตุผลของคนงามอย่างนางไอ่ที่สั่งให้คนดิ้งตัวเอง ลงท้ายด้วยคำสาปแช่งว่านางไอ่เกิดชาติใดเมื่อมีความรักก็ขอให้ตายจากกัน รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ผ่านการแสดงในท่วงทำนองของเพลงประกอบภาพ และการแสดงสดบนเวที ถูกนำมาเผยแพร่ในยูทูป ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับความเจ็บปวดใจจากความผิดหวังจากความรักของภังคี

(27) รักสะท้านหนองหานล่ม ขับร้องโดย ดวง มรกต เป็นบทเพลงที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นในทำนองดนตรีที่มีความสนุกสนาน เนื้อหาของเพลงได้กล่าวถึงท้าวผาแดงที่มีความรักกับนางไอ่ แต่ลูกพญานาคแปลงกลายเป็นภังคี เพื่อให้นางไอ่หลงรักและอยากได้ นางจึงสั่งให้นายพานไล่จับ นายพานพลั้งมือยิงภังคีตาย และการตายของภังคีทำให้พญานาคเกิดความโกรธแค้น จึงทำให้เมืองล่มสลายกลายเป็นหนองหาน ทำนองของเพลงช่วงท้ายจะนำเสนอในรูปแบบของเพลงแหล่ภาคอีสาน กล่าวถึงการทำบุญบั้งไฟบวงสรวงพญาแถน เพื่อขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล จึงเป็นการสร้างสรรค์ในรูปของบทเพลงผ่านเรื่องเล่าประกอบดนตรีที่สนุกสนาน นำเสนอเรื่องราวตำนานผาแดงนางไอ่ และประเพณีการทำบุญบั้งไฟบูชาพญาแถนเพื่อให้ประทานความอุดมสมบูรณ์มาให้

(28) เพลง ผาแดงนางไอ่ อัลบั้มสงสารน้องเมีย ขับร้องโดย เฉลิมพล มาลาคำ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์บทเพลง จากเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ โดยมีดนตรีที่สนุกสนาน ตามความถนัดของนักร้อง เนื้อเพลงกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เท้าผ้าแดง ภาพนางไอ่หลบหนีจากการล่มสลายของเมือง และความโศกเศร้าของเท้าผาแดง เมื่อนางไอ่ถูกพญานาคดึงลงสู่เมืองบาดาล โดยบทเองมีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าในช่วงที่มีเหตุการณ์ระทึกขวัญ และการโศกเศร้าจากการสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก แต่ได้นำเสน ผ่านดนตรีและเสียงร้องที่สนุกสนาน ซึ่งนักร้องได้นำเสนอเรื่องเล่าที่มีความเศร้าในมุมของความสนุกสนานจากดนตรีและท่าทีของนักร้องที่มีความครึกครื้น

5) หมอลำ

-ประเภทลำกลอน

(1) ลำกลอนประวัติหนองหารสกลนคร (หนองหานฟานด่อน) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำประกอบเสียงแคน มีเนื้อหาต่อเนื่องกันจำแนกออกเป็น 5 กลอน ลำเกริ่นนำความสำคัญของตำนานหนองหาน เริ่มตั้งแต่การเกิดของเมืองนาค ลูกนาคแอบขึ้นไปหานาไอ่ ฟานถูกยิงแล้วสาปแช่งให้ล่มจมจนถึงการถล่มเมืองจนเป็นหนองหาน กรรมเวรเมืองพยาขอมล่มจมเพราะกินเนื้อฟานดอนเหลือแต่บ้านแม่หม้าย คนที่เหลือมาตั้งเมืองใหม่ทางทิศใต้ของหนองหานต่อมาเป็นเมืองสกลนคร การสร้างสรรค์เรื่องเล่าของลำกลอนนี้เน้นเนื้อหาเกี่ยวกับฟานดอนหลงรักนางไอ่แล้วถูกยิงตาย ทำให้พญานาคผู้เป็นพ่อขึ้นมาถล่มเมือง คนที่ไม่ได้กินเนื้อเหลือรอดจากความตายแล้วมาตั้งเมืองใหม่กลายเป็นสกลนครในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงตำนานเรื่องเล่ากับความเป็นมาของจังหวัดสกลนคร

(2) ลำกลอนประวัติ หนองหานกุมภวาปี (ผาแดง-นางไอ่) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำทำนองช้าและเสร้า เกริ่นนำกลอนลำจากการเชิญชวนคนรับฟังตำนานหนองหาร วันเดือนปีที่เมืองล่มไม่มีบันทึก พ.ศ.ไว้ เนื้อเรื่องจำแนกเป็น 2 ส่วน คือ 1) หนองหารจังหวัดอุดรเมืองเอกชะชีตา มีลูกสาวเป็นนางไอ่ที่มีความสวยงาม และกล่าวถึงเมืองพญานาค ความงามเลื่องลือถึงเมืองบาดาล ท้าวภังคีจึงขึ้นมาหานางไอ่ในช่วงบุญบั้งไฟ นางไอ่เกิดความชื่นชอบจึงให้พรานตามจับ บรรยายถึงเหตุการณ์ไล่ล่าภังคีไปตามสถานที่ต่าง ๆ ต่อมาเรียกชื่อตามลักษณะภูมินาม จนถูกยิงตายแล้วสาปแช่งให้คนกินเนื้อล่มจม 2) เวรกรรมของคนกินเนื้อกระรอกเผือก แล้วตัดตอนกล่าวถึงผาแดงขี่ม้าหมักสามมาหานางไอ่ นางไอ่หาอาหารที่ทำจากเนื้อกระรอกเผือกมาให้ผาแดงกิน สัตว์ป่าเข้าบ้านผาแดงไม่กล้ากินเพราะมันจะทำให้เกิดภัยพิบัติ จากนั้นจึงเกิดเมืองถล่ม จึงจะพานางไอ่หนีไปเมืองผาผง ทิ้งฆ้องห้วยฆ้อง ทิ้งกลองเป็นห้วยกลอง ทิ้งแหวนเป็นหนองแหวน ห้วยสามพาดก้าวพลาด ตรงที่ถูกดึงตกลงไปเรียกว่าห้วยลักนาง การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากบทกลอนนี้ ส่วนแรกจะ เน้นหนักไปที่ภังคีแอบมาหานางไอ่ เหตุการณ์ไล่ล่าภังคีจนถึงการถูกยิงตายและการสาปแช่ง ส่วนช่วงที่สองแต่เน้นหนักไปที่เหตุการณ์หนีตายของผาแดงและนางไอ่ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นชื่อเรียกสถานที่ต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน ส่วนนี้ได้ผูกโยงชื่อสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์หนีเอาตัวรอดของผาแดงและนางไอ่ เช่น เมื่อทิ้งกลองลงไปก็กลายเป็นห้วยกลอง เมื่อทิ้งฆ้องลงไปก็กลายเป็นห้วยฆ้อง ตรงที่ม้าบักสามกระโดดพลาดเรียกว่าห้วยสามพาด

(3) ลำกลอนตำนานหนองหานกุมภวาปี ของ หมอลำบุญช่วง เด่นดวง รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำที่มีลักษณะกระชับ เริ่มจากการยกย่องความสวยงามของหนองหาน แต่ก่อนเป็นพื้นที่เมืองเอกชะชีตาล่มเพราะนางไอ่ บรรยายถึงความสงยงามของเมืองและความงามของนางไอ่ พญาขอมจึงประกาศให้มีการแข่งบั้งไฟแสนผู้ชนะจะได้นางไอ่เป็นรางวัล และจึงตัดเนื้อหาไปที่

เหตุการณ์ไล่จับกระรอกด่อนกลายเป็นหมู่บ้าน ดอน เป็นต้น เมื่อกระรอกถูกยิงตายจึงทำให้เมืองล่ม การหนีเอาตัวรอดทำให้เกิดชื่อสถานที่ต่าง ๆ เชื่อมโยงกับเหตุการณ์เมืองล่ม ชื่อหมู่บ้านใกล้หนองหาน ชื่อห้วย หนอง การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากบทกลอน ลำดังกล่าว เป็นกลอนลำที่มีท่วงทำนองกระชับ รวดเร็ว การจ่ายบทกลอนที่ทำให้ผู้ฟังรู้สึกครึกครื้นอยากฟ้อนลำตามจังหวะลำ เนื้อหาจากบทกลอนจำแนกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกจะเน้นหนักไปทางด้าน เหตุการณ์สำคัญในการไล่จับกระรอกและเมืองล่ม ส่วนที่สองจะเป็นการกล่าวถึงลักษณะทางภูมินามที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ไล่ล่ากระรอกและการหนีเอาตัวรอดของผาแดงกับนางไอ่ เมื่อผ่านสถานที่ต่าง ๆ ก็กลายเป็นที่เรียกขานตามลักษณะภูมินามมาจนถึงปัจจุบัน

(4) ลำกลอนผาแดง (ทำนองกาฬสินธุ์) ของ มิดฟิลด์ ฮอยฮักกระฮอกด่อน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำนี้ มีเพียงแขน เป็นดนตรีประกอบ จังหวัดในการรับช้า เนื้อหาเน้นไปที่การแข่งบั้งไฟ ผาแดงอธิษฐานขอให้บั้งไฟขึ้นสูงเพื่อจะได้รางวัลเป็นการครอบครองนางไอ่ พรรณนาความงามของนางไอ่ บุญวาสนาที่ได้มาพบกัน แค่ได้เห็นหน้าก็มีความสุขแล้ว การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในกลอนลำนี้ จะมุ่งเน้นไปที่การพรรณนาถึงรูปลักษณ์ความสวยงามของนางไอ่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความงามของหญิงในอุดมคติ

(5) ลำกลอนประวัติเมืองสกล ของ หมอลำอรพิณ วีดิทัศน์การลำของหมอลำหญิงกับหมอแคนที่เลือกสถานที่ถ่ายทำที่หนองหาน ความเป็นมาของสกลนคร ธาตุเชิงชุม ตำหนักภูพานราชนิเวศน์ หนองหานชื่นบานหัวใจ ความงามของหนองหาน เห็นภาพประกอบพื้นที่หนองหาน ดอนแม่หม้าย ความทุกข์ยากของแม่หม้ายที่ไม่มีมีดไปเฉือนเนื้อกระรอกมากิน ส่วนผาแดงพานางไอ่หนี ชาวเมืองที่กินเนื้อล้มตายหมด เหลือแต่แม่ม้ายมาตั้งเมืองใหม่จนเป็นเมืองแม่ม้าย กว่าจะเป็นเมืองต้องทุกข์ยากลำบาก ให้รักชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ การสร้างสรรค์บทกลอนนี้ เลือกสถานที่ถ่ายทำเป็นหนองหาน ทำให้เห็นบริบทของหนองหานในสภาพปัจจุบันที่ปรากฏไปด้วยดอนต่าง ๆ ที่เชื่อว่าเป็นดอนแม่หม้าย ส่วนกลอนลำก็จะตัดตอนมาเฉพาะการกินเนื้อกระรอกและเมืองล่มสลาย แต่ในช่วงสุดท้ายของกลอนลำก็จะปลูกฝังให้รู้จักคุณค่าของบรรพบุรุษที่ได้สร้างบ้านแปลงเมือง คนไทยจึงควรรักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

(6) ลำกลอนตำนานหนองหานหลวง สกลนคร (ฟานด่อนเมืองสกลนคร) ประพันธ์โดยสวาท กวีพจน์ ลำโดย หนูทอง นนพละ, อวยพร เถื่อนแก้ว ผลิตโดย ชัยอนันต์ สตูดิโอ การสร้างสรรค์กลอนลำคู่ที่มีเนื้อหากล่าวถึงการเกิดขึ้นของหนองหานจังหวัดสกลนคร เหตุการณ์เมืองล่ม โดยเน้นเนื้อหาเกี่ยวกับฟานด่อนถูกยิงตาย บรรยายความรู้สึกของฟานด่อนก่อนตาย บรรยายถึงเมืองล่มจนกลายเป็นหนองหานปัจจุบัน การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากกลอนลำนี้บอกเล่าถึงความเป็นมาของหนองหาน

-ประเภทลำเรื่องต่อกลอน

(1) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะฟ้าสีคราม การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบลำเรื่องต่อกลอนยาว ๆ ใช้เวลาประมาณ 4 ชั่วโมง หมอลำรับบทเป็นตัวละครสำคัญในเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ นำเสนอเป็นฉาก ๆ เริ่มจากการเล่าเรื่องเมืองพยาขอม เหตุการณ์พญาขอมจัดบุญบั้งไฟ ตัวละครสลับกันลำเป็นตัวละครต่าง ๆ ลำดับเนื้อหาตามเหตุการณ์ในเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากเราก่อนนี้ ทำให้เข้าใจเรื่องราวตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงจบ ทำให้ได้อรรถรสในการฟัง เข้าใจอารมณ์ตัวละครหลัก แต่จะใช้ระยะเวลาในการรับชมเป็นเวลานาน

(2) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะเพชรอุบล รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่า เกริ่นถึงความเป็นมาของหนองหาน โดยมีหมอลำแสดงเป็นตัวละครหลัก ได้แก่ พญาขอม ผาแดง นางไอ่ ภังคี พญานาค สลับกันลำตามเนื้อหาในเรื่องผาแดงนางไอ่ แต่ละตัวแสดงก็ทำหน้าที่ในการบอกเล่าเรื่องราว บรรยายความรู้สึก เป็นตัวแทนของ ตัวละครหลักที่ปรากฏในเรื่องผาแดงนางไอ่ โดยใช้เวลาในการรำ 1 ชั่วโมง 5 นาที สามารถสื่อความหมายและความเข้าใจได้ง่าย แต่เนื้อหาอาจจะไม่ครอบคลุม เพราะได้ตัดตอนมาเฉพาะฉากที่เป็นเหตุการณ์สำคัญ แต่ส่วนท้ายของการสร้างสรรเรื่องเหล่านี้จะเพิ่มจังหวะดนตรีที่กระชับสนุกสนานมากขึ้น เพื่อเป็นการสรุปเรื่องราวสั้น ๆ

-ประเภทลำเพลิน

(1) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะทองมี มาลัย การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากลำเพลินเรื่องผาแดงนางไอ่ ดนตรีกระชับเน้นความสนุกสนานเพื่อบอกเล่าเรื่องราวของผาแดงนางไอ่ โดยมีหมอลำชายกับหญิง 2 คน สลับกันลำเป็นตัวละครหลัก มีทั้งหมด 10 ตอน แต่ละตอนก็จะมีเนื้อหาเชื่อมโยงถึงกัน โดยตอนที่หนึ่งถึงตอนที่หกก็จะมีเนื้อหาบอกเล่าเรื่องราวตั้งแต่ต้นจนถึงจบ ส่วนตอนที่เจ็ดจะเป็นลำเพลินชวนชู้ ตอนที่แปดลำเพลินชมจันทร์ ตอนที่เก้าลำเพลินชมไพร และตอนที่สิบลำเพลินรักขนาดหนัก ซึ่งเป็นการเติมเรื่องราวที่เกี่ยวกับความรักในมุมมองของผู้ประพันธ์บทกลอนรำที่เน้นความสนุกสนานเพลิดเพลิน

(2) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดย ป.ฉลาดน้อย ส่งเสริม, อังคนางค์ คุณไชย การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในรูปลำเพลินนี้ใช้ดนตรีประยุกต์จังหวะสนุกสนาน เริ่มจากการกล่าวถึงเมืองฟ้าแดดและเมืองสงยาง ที่เป็นหลานชายของพระยาขอมได้มาร่วมทำบุญบั้งไฟ การแห่บั้งไฟท้าวผาแดงก็เข้ามาร่วม ในการทำบุญปล่องไฟเกิดความรักกับนางไอ่ การแข่งขันบั้งไปของผาแดงและพญาขอมแพ้เมืองอื่น ต่อมานาคได้แปลงร่างเป็นกระรอกเผือก นางไอ่จึงให้คนตามจับแต่นายพานยิงลูกดอกใส่กระรอกเผือกจนตายแล้วนำเนื้อมาแบ่งกันรับประทาน พวกคนที่กินเนื้อล่มจมลงในพื้นดินเหลือแต่แม่หม้ายที่ไม่มีผัว ส่วนผาแดงได้พานางไอ่หนีไป เนื้อหาของกลอนลำตัดจบลงตรงนี้ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากลำเพลินดังกล่าว เน้นความสนุกสนานและดำเนินเรื่องบอกเล่าเหตุการณ์การทำบุญบั้งไฟการแข่งขันบั้งไฟ และการไล่ล่ากระรอกเผือกจนถึงเมืองล่มจม และตัดภาพจบลงที่ผาแดง

พานางไอ่หลบหนี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้มีการสร้างสรรค์ที่เน้นความสนุกสนานในการบอกเล่าเรื่องราว จึงไม่ได้นำเสนออารมณ์ความพลัดพรากระหว่างผาแดงกับนางไอ่

(3) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงลานางไอ่ โดย ฝ้าย นิลุบล แสงจันทร์ รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านลำเพลินผาแดงนางไอ่ โดยใช้ดนตรีสนุกสนานเดินเรื่องลำโดยใช้เรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ เนื้อหาความรักของผาดงกับนางไอ่ ความผิดหวังของภังคี เหตุการณ์เมืองล่ม และฉากผาแดงสั่งลานางไอ่ โดยมีการนำเสนอเรื่องเศร้าผ่านดนตรีและการลำที่มีความสนุกสนานตามแบบของลำเพลิน ทำให้สามารถสร้างสรรค์เรื่องเล่าในรูปของความสนุกสนานบันเทิง และทำให้เข้าใจเนื้อหาของเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่

การนำเสนอเรื่องเล่าโดยเนื้อหาจะมีการบอกเล่า เรื่องราวที่เกิดขึ้นในตำนานที่สอดคล้องกับประวัติศาสตร์ และมีหลักฐานเชื่อมโยงปรากฏอยู่ในปัจจุบันหลายแห่ง เช่น บ้านหนองหานมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมบ้านเชียง เนื่องจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงเป็นแหล่งโบราณคดีที่อยู่ในอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ซึ่งทำเราได้รับรู้ถึงการดำรงชีวิตของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ย้อนหลังไปกว่า 4,300 ปี ร่องรอยของมนุษย์ในประเทศไทยสมัยดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่มีพัฒนาการแล้วในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านความรู้ความสามารถหรือภูมิปัญญา อันเป็นเครื่องมือสำหรับช่วยให้ผู้คนเหล่านั้นสามารถดำรงชีวิต และสร้างสังคมวัฒนธรรมของมนุษย์ได้สืบเนื่องต่อกันมาเป็นระยะเวลายาวนาน วัฒนธรรมบ้านเชียง ได้ครอบคลุมถึงแหล่งโบราณคดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกกว่าร้อยแห่งเป็นบริเวณพื้นที่ที่มีมนุษย์อยู่อาศัยหนาแน่นมาตั้งแต่หลายพันปีแล้ว ด้วยเหตุนี้เององค์การยูเนสโกของสหประชาชาติจึงได้ยอมรับขึ้นบัญชีแหล่งวัฒนธรรมบ้านเชียงไว้เป็นแห่งหนึ่งในบรรดามรดกโลก (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 85) นอกจากนี้ยังพบว่า เรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหาน มีความสัมพันธ์เชิงประวัติศาสตร์กับพื้นที่ และได้บอกเล่าเรื่องราวในแต่ละเหตุการณ์ สถานที่ บุคคลสำคัญซึ่งเป็นตัวละคร ซึ่งต่อมาสามารถขุดค้นพบข้อมูลในเชิงประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกัน แม้จะยังไม่เป็นที่ยืนยันชัดเจนว่า เรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาใด แต่ก็สามารถศึกษาประวัติศาสตร์ในรูปของการศึกษาภูมินาม ซึ่งปรากฏในเชิงธรณีวิทยาและโบราณคดี ซึ่งมีการเชื่อมโยงโบราณสถาน สิ่งก่อสร้าง สิ่งของเครื่องใช้ และร่องรอยการทำกิจกรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นข้อมูลในเชิงประวัติศาสตร์

ดังนั้น รูปแบบวรรณกรรมท้องถิ่นสานเรื่องผาแดงนางไอ่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองหาน ทั้งในส่วนของเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งในวัฒนธรรมสื่อสมัยใหม่ ซึ่งมีรูปแบบที่หลากหลาย ดังนี้ ผาแดงนางไอ่ในบทละครโทรทัศน์ ละครขนาดสั้นในรายการเกมโชว์ บทโฆษณา บทเพลง การ์ตูนสามมิติ การ์ตูนแอนนิเมชั่น การแสดงละครเวที แสง สี เสียง เป็นต้น (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 391) แต่เมื่อวิเคราะห์รูปแบบการนำเสนอในภาพรวมพบว่า มีทั้งการนำเสนอในรูปแบบเรื่องเล่ากวีนิพนธ์ รูปแบบเรื่องเล่าเชิงประวัติศาสตร์ รูปแบบเรื่องเล่าตำนานอิง

พระพุทธศาสนา รูปแบบเรื่องเล่าอิงภูมิศาสตร์ รูปแบบเรื่องเล่าเชื่อมโยงภูมินาม และรูปแบบเรื่องเล่าผลิตซ้ำ ในขณะเดียวกันรูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานยังมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องตามยุคสมัย ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารูปแบบเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานมีพลวัตไปตามบริบททางสังคม สิ่งแวดล้อม และเจตนารมณ์ของผู้เล่าว่าจะนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานในแง่มุมใด หรือมีวัตถุประสงค์ในการนำเสนอเพื่ออะไร ซึ่งจะก่อให้การผลิต ซ้ำทางความคิด ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์คุณค่าของเรื่องเล่าในรูปแบบที่แตกต่างออกไป

2.2 เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

จากการศึกษาพบว่า เนื้อหาของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน ประกอบด้วยเนื้อหาสำคัญหลายส่วน ซึ่งผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษาเชิงวิเคราะห์และจำแนกประเด็นเนื้อหาของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ เนื้อหาที่หัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot) และการเดินเรื่อง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.2.1 หัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot)

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งเป็นตำนานของโบราณสถาน โดยใช้วรรณกรรมนิทานเรื่องผาแดงนางไอ่มาเชื่อมโยงในเหตุการณ์การเกิดหนองหาน ว่า นายพรานยิงกระรอกเผือกจนตาย แต่ก่อนตายท้าวภังคีได้สาปแช่งว่า ด้วยเหตุที่ตนถูกฆ่าตายโดยไม่มีความผิดขอให้เนื้อกระรอกจงขยายใหญ่ให้เพียงพอให้ชาวเมืองนี้บริโภค ขอให้เนื้อกระรอกมีกลิ่นหอมยั่วยวนใจให้ทุกคนอยากบริโภค เมื่อบริโภคแล้วขอให้เมืองจงถล่ม กลายเป็นหนองหารประชาชนตายหมด แม้กระทั่งผาแดง นางไอ่เหลือแต่แม่หม้าย ซึ่งไม่ได้บริโภคเนื้อกระรอก (พรทิพย์ ซังธาดา, 2539) ปณิตา 219-220 เรื่องราวโดยย่อของหนองหานเป็นเรื่องราวระหว่างหนึ่งหญิงสองชาย ชายหนึ่งเป็นมนุษย์ที่ชื่อท้าวผาแดง กับอีกชายหนึ่งเป็นพญานาค ชื่อท้าวภังคี ส่วนหญิงชื่อนางไอ่ ซึ่งเป็นหญิงรูปงาม เมื่อฝ่ายหนึ่งซึ่งเป็นพญานาคแปลงกายเป็นกระรอกถูกทำร้ายจนตาย และถูกนำเนื้อไปเป็นอาหารจนกลายเป็นความแค้นห้องพญานาคสุทโธ ผู้เป็นพ่อ จึงได้ยกกำลังพลมาทำลายล้างส่งผลให้บ้านเมืองถล่มทลายกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ เว้นที่ไว้บางพื้นที่ที่ไม่ถล่มเหลือไว้เป็นเกาะกลางน้ำใหญ่เพราะไม่ได้กินเนื้อกระรอก (ปกรณ์ สุวา, 2011: 68)

เมื่อพิจารณาเนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน พบว่า เนื้อหาส่วนใหญ่นำเสนอเนื้อเรื่องตามแบบฉบับเดิม ยกเว้นในรายการชิงร้อยชิงล้าน มีการนำเรื่องผาแดงนางไอ่มาปรับเปลี่ยนเนื้อเรื่อง ให้สั้นและกระชับ โดยเนื้อเรื่องที่นำเสนอแตกต่างจากต้นฉบับเรื่องผาแดงนางไอ่อย่างสิ้นเชิง โดยมีการสร้างเรื่องให้มีนางไอ่คำ 2 คน คือ นางไอ่ภาคพื้นดิน และนางไอ่ภาค

บาดาล ตอนจบของเรื่องเป็นการจบเรื่องแบบสมหวัง คือ ท้าวภังคีครองรักกับนางไอ่ภาคพื้นดิน ส่วนท้าวผาแดงครองรักกับนางไอ่ภาคบาดาล (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 391-392)

โดยหัวใจสำคัญของเรื่องที่เกี่ยวกับหนองหานจะสะท้อนให้เห็นสังคมในยุคสมัยนั้น ว่ามีกิจกรรมการเล่นมีการใช้ชีวิตที่ผูกพันอยู่กับสายน้ำ มีประเพณีและวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการจุดบั้งไฟเพื่อขอฝนจากพญาแถน ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงกำเล่นการพนันขันต่อในประเพณีบุญบั้งไฟด้วย ซึ่งได้มีการนำลูกสาวพระยาขอมชื่อว่านางไอ่มาเป็นรางวัลให้กับผู้ชนะ ซึ่งผาแดงและนางไอ่เป็นคู่รักกันอยู่แล้ว ต่อมาเมื่อมีการแข่งขันจริงทำบั้งไฟของพญาขอมและถ้าผาแดงก็ไม่ขึ้น จึงเป็นฝ่ายแพ้ทั้งคู่ แต่พญาขอมก็ไม่ยอมประทานนางไอ่เป็นรางวัลให้กับผู้ชนะ ในอีกมุมหนึ่งก็แสดงให้เห็นว่า นางไอ่เป็นผู้ที่มีสิริโฉมงดงาม ข่าวลือของความงามขจรกระจายไปถึงเมืองพญานาคหนุ่มชื่อภังคี ทำให้ภังคีซึ่งเป็นลูกชายของพญานาคชื่อพญาสุทโธ เกิดความสนใจอยากจะยลโฉมของนางไอ่ จึงได้แปลงกายเป็นกระรอกเผือก เพื่อเข้ามาดูโฉมนางไอ่ใกล้ ๆ เมื่อนางไอ่เห็นกระรอกเผือกจึงมีความอยากได้ จึงสั่งให้นายพานออกไล่ล่าเพื่อตามจับกระรอกเผือก แต่นายพรานให้หน้าไม่ยิงกระรอกเผือก และก่อนตายกระรอกเผือกจึงอธิษฐานให้เนื้อของตนขยายจนสามารถบริโภคได้ทั้งเมือง ผู้ใดบริโภคก็ขอให้ล่มสลายจมลงในพื้นดิน เมื่อกระรอกเผือกตายแล้วลูกน้องจึงกลับไปรายงานพญานาคสุทโธ ทำให้พยานาคสุทโธมีความโกรธแค้นเป็นอย่างมาก จึงได้ยกไพร่พลนาคทั้งหลายมาถล่มเมืองจนล่มสลายกลายเป็นหนองหานในปัจจุบัน ส่วนท้าวผาแดงและนางไอ่ก็พลัดพลากจากกันไป นางไอ่จมลงในหนองหาน ส่วนท้าวผาแดงหนีไปได้แต่ก็ตรอมใจตายในที่สุด ซึ่งแสดงให้เห็นถึงโศกนาฏกรรมความรัก ส่วนถ้าหากเป็นรายละเอียดของเรื่องก็จะให้ความสำคัญกับการขยายความเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ เช่น เหตุการณ์เกี่ยวกับการทำบุญบั้งไฟ การไล่ล่ากระรอกเผือก การหนีเอาตัวรอดในช่วงเวลาที่แผ่นดินกำลังถล่ม ซึ่งจะมีความตื่นเต้นเร้าใจของเรื่องเล่าในฉากนี้

จากการศึกษาเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน โดยมีทั้งส่วนที่เป็นโครงเรื่องหลัก โครงเรื่องรองและการดำเนินเรื่องตามโครงเรื่องที่กำหนดเอาไว้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ปณิตา น้อยหลุบเลา (2560: 67) ซึ่งได้จำแนกโครงเรื่องของเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้

1. โครงเรื่องหลัก

โครงเรื่องหลักของวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นเรื่องโศกนาฏกรรมของความรักระหว่างท้าวภังคีและนางไอ่ โดยเริ่มตั้งแต่เมื่อท้าวภังคีเป็นชายใบ้และนางไอ่เป็นลูกสาวเศรษฐี ชายใบ้ได้ทอดทิ้งภรรยาไว้กลางป่าทำให้ภรรยาโกรธแค้น จนฆ่าตัวตายและผูกอาฆาตจองเวรมาถึงชาติใหม่ เมื่อลูกสาวเศรษฐีมาเกิดเป็นนางไอ่ก็ได้สั่งให้ฆ่าสามีของตนที่เกิดมาเป็นท้าวภังคีในร่างกระรอกเผือกตายตกไปตามกัน ดังคำอาฆาตที่ให้ไว้ในชาติก่อน

2. โครงเรื่องรอง

ในวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีเรื่องเล่ารอง 2 โครงเรื่อง ดังนี้

1) เรื่องความขัดแย้งระหว่างสุวรรณนาคราชกับสุทโธนาคราชเป็นโครงเรื่องที่กวีนำเสนอเพื่อเป็นการปูพื้นฐานความเป็นมาของเรื่อง เป็นการบอกถึงที่มาของสุทโธนาคราช และท้าวภังคี ซึ่งจะมีบทบาทในโครงเรื่องหลักต่อไป ในขณะเดียวกันก็เป็นการย้ำให้เห็นโทษของการทะเลาะวิวาท ซึ่งเป็นแนวคิดที่ช่วยสนับสนุนเรื่องความอาฆาตพยาบาทในโครงเรื่องหลักให้มีน้ำหนักสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2) เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างนางไอ่และท้าวผาแดง เป็นโครงเรื่องที่กวีเสริมเข้ามาเพื่อเน้นน้ำหนักของผลเสียของความผูกอาฆาตพยาบาทเป็นอำนาจแห่งความชั่วร้าย ซึ่งสามารถจะทำลายให้ทุกสิ่งทุกอย่างพังพินาศย่อยยับลงไปได้ แม้แต่อำนาจแห่งความรักระหว่างท้าวผาแดงและนางไอ่ก็ไม่อาจต้านทานพลังแห่งความชั่วร้ายนี้ได้

3. การลำดับเรื่อง

วรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นวรรณกรรมที่มีโครงเรื่องค่อนข้างซับซ้อน เนื่องจากเป็นเรื่องที่เกิดจากการนำเรื่องราวหรือตำนานพื้นบ้าน 3 เรื่องมาประสานเข้ากันเป็นเรื่องเดียว คือ เรื่องการตั้งถิ่นฐานของคนไทยในอาณาจักรน่านเจ้า จนอพยพลงมาตั้งถิ่นฐานในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน เรื่องประเพณีบุญบั้งไฟของอาณาจักรขอม การล่มสลายของเมืองขอม ในขณะเดียวกันก็ต้องให้เกิดความสนุกได้รสในการอ่านด้วยนั้น กวีต้องอาศัยกลวิธีในการดำเนินเรื่องที่มีประสิทธิภาพแต่ก่อนที่จะกล่าวถึงการดำเนินเรื่องของกวี เพื่อป้องกันความสับสนในการวิเคราะห์และให้เกิดความกระจ่างในการพิจารณา

สรุปโครงเรื่องของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน จำแนกโครงเรื่องออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นโครงเรื่องหลัก ซึ่งก็จะเล่าถึงเนื้อหาหลักของเรื่อง ส่วนตัวมาเป็นโครงเรื่องรอง ซึ่งได้พรรณาถึงรายละเอียดของเนื้อเรื่อง ตัวละครสำคัญ เหตุการณ์สำคัญ และความสัมพันธ์ของตัวละครหลัก ส่วนที่สาม เป็นการลำดับเรื่องราว เพื่อให้สอดคล้องหรือเป็นไปตามเค้าโครงเรื่อง ซึ่งจะทำให้เห็นลำดับเรื่องราวเหตุการณ์สำคัญ ๆ และการขยายรายละเอียดของเนื้อเรื่องให้ดึงดูดความสนใจ

2.2.2 การเดินเรื่อง

เนื้อหาที่ปรากฏในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีขั้นตอนการเดินเรื่อง ตำแหน่งออกเป็นส่วนหลักในการเดินเรื่อง 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการเกริ่นนำปูพื้นเรื่องราวเพื่อให้เข้าใจบริบทของเรื่อง ส่วนที่สองเป็นการเดินเรื่อง ซึ่งมีการระดับเรื่องราวเหตุการณ์ต่าง ๆ พร้อมทั้งตัวละครและบรรยายให้เห็นบรรยากาศ ที่เกิดขึ้นในแต่ละเหตุการณ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. เกริ่นนำปูพื้นเรื่องราว

เริ่มต้นจากการกล่าวถึงบริบทของอาณาจักรขอม เพื่อเป็นการฉายภาพให้ผู้อ่านเห็นบริบทในเชิงพื้นที่ของอาณาจักรขอม ซึ่งจะทำให้ซึมซับบรรยากาศ วิถีชีวิต ประเพณีและวัฒนธรรม รวมไปถึงลักษณะทางสังคมในสมัยอาณาจักรขอม ในขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในฐานะเป็นตัวละครหลัก

2. การเดินเรื่อง

ตำนานการเกิดขึ้นของหนองหาน มีความสัมพันธ์กับ เรื่องผาแดงนางไอ่ จากการศึกษาพบว่า ตำนานเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นเรื่องราวต้นเหตุที่ทำให้เกิดหนองหาน ปณิตา น้อยหลุบเลา (2560 : 68-71) ได้กล่าวถึงลำดับเรื่องราว ซึ่งผู้วิจัยได้สังเคราะห์ข้อมูลเรื่องราวที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1) อาณาจักรขอมเป็นนครหลวง คือ ธีตานคร มีพญาขอมเป็นกษัตริย์ พญาขอมมีพระมเหสีชื่อ นางจันทร์ มีธิดารูปงามชื่อนางไอ่ เมื่อจำเริญวัยทรงให้ครองเมืองสุวรรณโคมคำ

2) บรรยายคงความใหญ่โตของเมืองขอม มีความยิ่งใหญ่ มีปราสาทราชวังงดงาม มีข้าทาสบริพารมากมายคอยรับใช้

3) พญาขอมส่งญาติไปครองเมืองต่าง ๆ คือ เมืองศรีแก้ว เชียงเหียน ฟ้าแดดสงยาง เมืองหงส์ เมืองทอง โดยแบ่งปันทหารและข้าทาสบริพารได้ตามสมควร

4) พระประยูรญาติร่วมกันสร้างพระปรางค์

5) นางไอ่จำเริญวัย ความงามของนางระบือไปถึงเมืองผาโพง ทำให้ท้าวผาแดงผู้เป็นกษัตริย์ต้องการเห็นนาง

6) ท้าวผาแดง และคนสนิทเดินทางมาเมืองขอม เมื่อได้พบนางไอ่ ท้าวผาแดงและนางไอ่ลักลอบได้เสียกัน หลังจากนั้นท้าวผาแดงเดินทางกลับเมืองผาโพง

7) กล่าวถึงอาณาจักรน่านเจ้า

(1) บรรยายสภาพของเมืองหนองแส ซึ่งเป็นนครหลวงว่า เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ เพราะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ

(2) มีกษัตริย์ซึ่งเป็นเพื่อรักกันปกครองอยู่ 2 พระองค์ คือ สุวรรณนาคราชกับสุทโธนาคราช ทั้งสองอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขเรื่อยมา

(3) กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ทำให้ทั้งสองวิวาทกันว่า เมื่อสุทโธนาคราชหาช้างมาได้ ก็แบ่งปันให้เพื่อนเท่า ๆ กับตน ทั้งสองได้เนื้อช้างมากมาย เมื่อสุวรรณนาคราชหาเม่นมาได้ ก็แบ่งเนื้อเท่ากันเช่นเดิม แต่เมื่อได้เนื้อน้อยมาก สุทโธนาคราชจึงไม่พอใจ ทั้งสองปรับความเข้าใจกันไม่ได้ จึงทำสงครามกัน

(4) พระอินทร์สั่งให้เทวบุตรลงมาไก่ลเกลี่ย เทวบุตรสั่งสอนศีลธรรมแก่ทั้งสอง แล้วสั่งให้ทิ้งเมืองไปหาที่สร้างเมืองใหม่ โดยให้สุวรรณนาตราชไปตามลำน้ำน่าน และสุทโธนาคราชไปตามลำน้ำโขง

(5) ทั้งสองพาบริวารอพยพผ่านสถานที่ต่าง ๆ กวีได้พูดถึงที่มาของชื่อสถานที่นั้นๆ สุทโธนาคราชสร้างบ้านเมืองเสร็จก่อน

(6) กล่าวถึงอาณาจักรของสุทโธนาคราชว่าชื่อ “ศรีสัตตะนาคคะนาหุต” มีโอรสรูปงามชื่อ ท้าวภังคี เมื่อท้าวภังคีจำเริญวัยก็ปรารถนาที่จะมีคู่ครอง

8) พญาขอมเตรียมบุญบั้งไฟ

(1) กล่าวถึงพญาขอมว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่เคร่งครัดในศาสนา ทรงทำบุญบริจาคทานอยู่เป็นนิจ

(2) พญาขอมทรงดำริที่จะทำบุญบั้งไฟ ทรงบอกบุญไปยังเมืองบริวาร

(3) ชาวเมืองขอมช่วยกันเตรียมงาน เช่น เตรียมอาหาร สถานที่ จัดหาบั้งไฟ แบ่งหน้าที่การต้อนรับแขกเมือง

9) ท้าวผาแดงร่วมงานบั้งไฟพญาขอม

(1) ท้าวผาแดงทราบข่าวพญาขอมสร้างบุญบั้งไฟ ทรงปรารถนาจะสร้างบุญบั้งไฟร่วมกับนางไอ่

(2) ท้าวผาแดงสั่งไพร่พลสร้างบั้งไฟแสน และจัดเตรียมข้าวของและอาหารไปช่วยงาน

10) บุรพกรรมของท้าวภังคี

(1) ข่าวบุญบั้งไฟและความงามของนางไอ่ระบือถึงเมืองนาค ทำให้ท้าวภังคีปรารถนาจะเห็นนางไอ่

(2) กล่าวย้อนเรื่องเมื่อชาติปางก่อนว่า ท้าวภังคีได้ทำกรรมต่อนางไอ่ไว้ กรรมเวรจึงผูกพันมาถึงชาตินี้ เรื่องมีว่าในชาติก่อนท้าวภังคีเกิดเป็นชายใช้ฐานะยากจน เที่ยวขอทานไปตามเมืองต่างๆ ได้มาขออาศัยอยู่บ้านเศรษฐี ช่วยทำงานอย่างขยันขันแข็งจนเศรษฐีรักใคร่ยกลูกสาวให้เป็นภรรยา ต่อมาท้าวภังคีไม่เหลียวแลภรรยา เมื่อเดินทางกลับบ้านเมืองตน จึงได้นำภรรยากลับไปด้วย ระหว่างเดินทางได้ทอดทิ้งภรรยาไว้กลางป่า ภรรยาแค้นใจจนฆ่าตัวตาย และอธิษฐานขอติดตามจองเวรมาในชาติหน้า

(3) กล่าวถึงการกลับชาติของตัวละครว่า ชายใช้ไปเกิดเป็นท้าวภังคี และลูกสาวเศรษฐีไปเกิดเป็นนางไอ่

(4) บอกใบ้ถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตว่า ท้าวภังคีจะถูกนางไอ่ฆ่าตายบนต้นไม้ตามอำนาจกรรมเก่าที่ติดตามมา

11) พญาขอมสร้างบุญบั้งไฟ

(1) กล่าวถึงขั้นตอนการทำบั้งไฟ

(2) กล่าวถึงกรรมเก่าของพญาขอมว่า ได้ติดตามาถึงชาตินี้ทำให้ความตั้งใจของพระองค์ในการจัดงานบั้งไฟ จึงต้องพบอุปสรรคบ้าง

(3) กล่าวถึงการประดับตกแต่งบั้งไฟที่ทำเสร็จแล้ว

(4) กล่าวถึงหัวเมืองต่าง ๆ ส่งบั้งไฟและเครื่องราชบรรณาการมาร่วมงานแห่และร่วมนำบั้งไฟมาแข่ง

(5) ท้าวผาแดงนำขบวนบั้งไฟมาถึงเมืองขอม

(6) พญาขอมต้อนรับท้าวผาแดง

(7) พญาขอมชักชวนพระประยูรญาติและท้าวผาแดงให้เข้าร่วมพนันการแข่งขันบั้งไฟ

(8) ท้าวภังคีกราบลาพระราชบิดามาร่วมงานบั้งไฟ

(9) ท้าวภังคีและบริวารปลอมตัวเข้ามาใกล้ตำหนักนางไอ่

(8) การแข่งขันบั้งไฟพญาขอมและท้าวผาแดงแพ้พนัน

(9) พญาขอมผิดสัญญาไม่ยอมพระราชทานรางวัลแก่ผู้ชนะ ทำให้พระประยูรญาติเดินทางกลับเมืองของตนด้วยความไม่พอใจ

(10) ท้าวผาแดงเดินทางกลับเมืองผาโพง

12) ท้าวภังคีเดินทางมาหานางไอ่ ท้าวภังคีกราบลาพระราชบิดาเดินทางมาหานางไอ่ พระราชบิดาทรงทัดทาน แต่ท้าวภังคีไม่ยอมเชื่อ ท้าวภังคีและบริวารเดินทางมาถึงเมืองขอม ท้าวภังคีแปลงกายเป็นกระรอกเผือก ส่วนบริวารแปลงกายเป็นนกนานาชนิด ทั้งหมดก็ขึ้นไปอยู่บนต้นไม้ข้างตำหนักนางไอ่ ส่งเสียงจอแจดังไปทั่ว

13) นางไอ่ได้ยินเสียงกระดิ่งทองจึงออกจากตำหนักมาพบกระรอกเผือก นางไอ่อยากได้กระรอกเผือก สั่งให้นายพรานจับกระรอกเผือก

14) นายพรานยิงกระรอกเผือก เมื่อนางไอ่ได้สั่งให้นายพรานจับกระรอกเผือก เมื่อจับเป็นไม่ได้ในพานจึงใช้วิธีการยิงกระรอกเผือก

15) ก่อนตายท้าวภังคีในร่างกระรอกเผือกได้อธิฐานให้เนื้อของตนสามารถแบ่งปันให้ชาวเมืองได้อย่างทั่วถึง และอโหสิกรรมแก่นางไอ่ก่อนสิ้นจะชีวิต

16) เมื่อกระรอกเผือกตายแล้วนายพานจึงนำเนื้อมาให้ชาวเมืองขอมแบ่งปันเนื้อกระรอกเพื่อทำเป็นอาหารบริโภค ซึ่งเนื้อกระรอกมีเป็นจำนวนมากจนสามารถแบ่งปันให้เกือบทั่วทั้งเมือง มีเพียง แม่ม่ายเท่านั้นที่ไม่ได้รับเนื้อเหมือนคนอื่น

17) เมื่อท้าวภังคีในร่างกระรอกเผือกตายแล้ว บริวารนาคเดินทางกลับเมือง เพื่อแจ้งข่าวการตายให้กับสุทโธนาคาราชผู้เป็นบิดาได้รับทราบ

18) ท้าวผาแดงเดินทางมาหานางไอ่ นางไอ่นำเนื้อกระรอกเผือกมาถวาย ท้าวผาแดงสั่งให้นางไอ่เอาเนื้อกระรอกไปทิ้ง และทรงวิตกต่ออันตรายที่จะตามมา

19) สุทโธนาคราชโกรธแค้นชาวเมืองขอมที่ฆ่าลูกชายของตน และนำเนื้อไปบริโภคจึงจัดกองทัพนาคเพื่อมาบุกทลายเมืองขอม

20) กองทัพนาคบุกทลายเมืองขอมจนล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ ท้าวผาแดงจึงพานางไอ่ขึ้นม้าหนีไป แต่พญานาคตามทันจึงฉุดนางไอ่ลงไปใต้ดินทำให้นางไอ่เสียชีวิต

21) ท้าวผาแดงเดินทางกลับเมืองผาโพง ทรงโศกเศร้าต่อการจากไปของนางไอ่จนไม่ยอมเสวยอาหารจนตรอมพระทัย

22) ท้าวผาแดงสิ้นพระชนม์เป็นผี จึงได้นำบริวารผีบุกเมืองนาค เพื่อแก้แค้นให้นางไอ่

23) กองทัพของท้าวผาแดงและกองทัพของสุทโธนาคราชต่อสู้กัน บริวารของทั้งสองฝ่ายล้มตายลงไปจำนานมาก แต่ยังไม่มีใครแพ้หรือชนะ

24) พระอินทร์เสด็จลงมาห้ามทัพ ทรงตัดสินให้ทั้งสองฝ่ายรอจนถึงยุคพระศรีอาริย์เพื่อจะได้ชำระเรื่องราวระหว่างนางไอ่และท้าวภังคี

สุดท้ายของการเดินเรื่องจะมีบทสรุปเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน หนังจากที่ท้าวผาแดงตายแล้วไปเกิดเป็นหัวหน้าผี แล้วยกไพร่พลผีทั้งหลายไปรบกับพญาศรีสุทโธ ทำให้เกิดสงครามครั้งใหญ่ระหว่างผีกับนาค เมื่อต่างฝ่ายต่างล้มตายจำนวนมากแต่ก็ยังไม่ยอมแพ้กัน ทำให้พระอินทร์ลงมาห้ามศึก ดังสำนวนของ เตชวโรภิกขุ ที่กว่าวไว้เป็นสำนวนอีสานว่า ก็จึงฮ้อนฮอดเจ้าเทวะราชอินตา เสด็จมาขัดขวางกล่าวทวงขอห้าม ตามประเพณีเจ้าพระอินทาลงมาโปรด ขอให้ละเลิกล้างทางสู้ต่อกัน ผาแดงนั้นก็กลับสู่เมืองผี หนีคืนไปพร่ำกันเหมิดสิ้น องค์พระอินทร์มาห้ามสงครามเลยเลิก อันว่าไปทางหน้าศรีอาริย์โลกใหม่จักแมนไผสิได้ครองตุ้มไอ่คำ แล้วแต่กรรมของเจ้าสิจำไปได้ฮ่วมความที่ไปข้างหน้าจักไผสิเป็นคู่นาง ตามบุญสร้างกุศลนำยู้ซอย (เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์), 2545: 74) จากข้อความดังกล่าวเป็นบทสรุปของเนื้อเรื่อง เมื่อพระอินทร์ลงมาห้ามศึกแล้ว ขอให้เลิกแล้วต่อกัน เมื่อไปเกิดในยุคสมัยพระศรีอาริย์แล้วก็ขึ้นอยู่กับบุญกรรมของของใครที่จะได้เป็นคู่กับนางไอ่

2.3 องค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานหลายฉบับ พบว่ามีทั้งส่วนที่มีเนื้อหาคล้ายกันและมีบางส่วนที่แตกต่างกัน แต่มีโครงเรื่องเหมือนกัน มีเพียงรายละเอียดปลีกย่อยที่มีการบรรยายต่างกัน เมื่อศึกษาวิเคราะห์ในส่วนที่เป็นองค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ผู้วิจัยพบว่า สามารถ

จำแนกออกเป็น 2 ส่วน ประกอบด้วย ตัวละครหรือบุคคล (Character) ฉากหรือสถานที่ (Setting) ดังรายละเอียดที่จะได้กล่าถึงต่อไปนี้

2.3.1 ตัวละคร หรือบุคคล (Character)

ตัวละครที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นตัวละครที่ปรากฏในเรื่องผาแดงนางไอ่ มีทั้งตัวละครหลักและตัวละครประกอบ โดยในงานวิจัยนี้ได้จำแนกตัวละครหลักซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญของเนื้อเรื่อง 10 ตัวละคร ดังต่อไปนี้

1) พญาขอม

พญาขอมเป็นกษัตริย์เอกชะธีตานคร ลักษณะเด่นของพญาขอม คือ เป็นผู้ที่ชอบทำบุญและสร้างเจดีย์ เสนาสนะ และบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นตัวละครต้นเรื่องที่เป็นผลพวงทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ จนถึงการล่มสลายของเมือง

2) นางจันทร์

นางจันทร์เป็นพระมเหสีของพญาขอม บทบาทของตัวละครอาจจะไม่โดดเด่นนัก เพราะส่วนใหญ่เป็นผู้ตามพญาขอม

3) นางไอ่

นางไอ่เป็นธิดาของพญาขอมและนางจันทร์ ลักษณะเด่นของนางไอ่คือเป็นผู้ที่มีรูปร่างหน้าตาสวยงาม การบรรยายตัวละครตัวนี้จะทำให้เห็นถึงผู้หญิงที่มีความสวยงามในอุดมคติ ซึ่งมีทั้งรูปร่างหน้าตา ทรวดทรง ผิวพรรณสวยงาม มีกิริยามารยาทงดงาม ทำให้เป็นที่ต้องตาต้องใจของผู้ที่ได้พบเห็น แต่จะมีจุดที่ถูกตำหนิในเชิงจริยธรรม คือ การแอบได้เสียกับท้าวผาแดง ซึ่งนางไอ่เป็นตัวละครเอกของเรื่องที่มีความโดดเด่น

4) ท้าวผาแดง

ท้าวผาแดงเป็นตัวละครเอกคู่กับนางไอ่ ซึ่งเหมือนกับเป็นพระเอกกับนางเอกเป็นตัวเดินเรื่องและเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในเกือบทุกเหตุการณ์ ลักษณะเด่นของผ้าแดงคือเป็นผู้ที่มีรูปร่างหล่อเหลากำยำ และเป็นผู้ที่มีรักเดียวใจเดียว เป็นผู้ที่บูชาความรักเป็นอย่างยิ่ง เมื่อได้หลงรักนางไอ่แล้วท้าวผาแดงก็ปักใจรักมั่นคง ถึงแม้ว่าช่วงสุดท้ายนางไอ่จะพลัดพรากจากไป แต่ถ้าผาแดงก็ยัง คิดถึงอยู่เสมอจนถึงขนาดตรอมใจตาย เมื่อตายแล้วก็ยังไปเกิดเป็นผี และยกไพร่พลไปทำสงครามกับพญานาคศรีสุทโธ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการที่ท้าวผาแดงเป็นผู้ที่มีความรักมั่นคง แม้จะตายไปแล้วก็ยังมีความยึดมั่นถือมั่นในความรัก จึงเป็นตัวละครที่ถูกประดิษฐ์สร้างขึ้นมาเพื่อให้เป็นตัวแทนของผู้ที่มีความรักเดียวใจเดียว ในปัจจุบันได้มีการตั้งศาลท้าวผาแดงขึ้นมา ซึ่งทำให้คนหนุ่มสาวไปอธิษฐานเสี่ยงรัก และไปให้คำมั่นสัญญาต่อหน้าศาลท้าวผาแดง เพื่อให้เป็นสักขีพยานในความรัก

5) กลุ่มพระญาติของพญาขอม

เนื่องจากพยายาความเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบุญญาธิการมาก จึงมีขอบเขตการปกครองกว้างใหญ่ มีหัวเมืองน้อยใหญ่หลายหัวเมืองที่อยู่รายรอบ จึงทำให้พญาขอมได้ส่งพระญาติไปปกครองเมือง โดยใน เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานก็จะกล่าวถึงพระญาติ ที่มีความเชื่อมโยงกับเรื่องราวต่างๆ โดยเฉพาะในส่วนที่เรื่องราวที่พญาขอมส่งญาติไปครองเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองศรีแก้ว เมืองเชียงเหียน เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองหงส์ เมืองทอง เป็นต้น ซึ่งพยาธิเหล่านั้น ไม่มีบทบาทสำคัญในเรื่อง เป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของตัวละครเพื่อเชิดชูให้พระยาขอมมีความโดดเด่น แต่จะมีกล่าวถึงในบางเหตุการณ์

6) ท้าวภังคี

ท้าวภังคีเป็นตัวละครหนึ่งซึ่งมีบทบาทสำคัญ และเป็นชนวนที่ทำให้เกิดเมืองหล่ม โดยท้าวภังคีเป็นลูกของพญานาคชื่อว่าศรีสุทโธนาคราช ซึ่งเป็นพญานาคที่มีบริวารเป็นจำนวนมาก ต่อมาท้าวภังคีได้ยินข่าวความงามของนางไอ่จึงปรารถนาที่อยากมายลโฉม จึงขอพญาศรีสุทโธนาคราชขึ้นมาพร้อมกับแปลงกายเป็นกระรอกเผือก เพื่อจะได้มีโอกาสได้เข้าใกล้นางไอ่ แต่พอนางไอ่เห็นกระรอกเผือกเกิดชื่นชอบจึงบอกให้นายพานตามจับมาให้ แต่นายพรานก็ใช่หน้าไม่ยิงกระรอกเผือกจนตาย ซึ่งก่อนตายกระรอกเผือก ซึ่งเป็นร่างจำแรงของท้าวภังคีได้อธิษฐานให้เนื้อของตัวเองขยายใหญ่โตจนได้ 80,000 ลำเกวียน และสาปแช่งว่าใครที่กินเนื้อตนเองก็ขอให้ล่มสลาย ซึ่งเป็นผลพวงให้พญาศรีสุทโธนาคราชมีความโกรธแค้นที่ลูกชายของตัวเองได้ตายจากฝีมือมนุษย์ จึงได้พาไพร่พลบุกมาถล่มเมืองจนล่มสลายและเป็นตำนานหนองหานในปัจจุบัน

7) นายพราน

นายพานจะมีบทบาทโดดเด่นในช่วงที่ได้รับมอบหมายจากนางไอ่ให้ไล่จับกระรอกเผือก ซึ่งในเนื้อหาส่วนนี้จะมีการบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการไล่ล่ากระรอกเผือก ซึ่งต้องผ่านหุบเขา ผ่านป่า ผ่านดง ผ่านดอน ผ่านห้วยหลายแห่ง โดยมีการพรรณาถึงฉากการหนีเอาตัวรอดของกระรอกเผือก และความพยายามของนายพรานในการตามจับ ซึ่งเมื่อได้ฟังเนื้อหาส่วนนี้แล้วจะทำให้รู้สึกว่านายพรานเป็นต้นตอที่ทำให้พญาศรีสุทโธอัคราชเกิดความโกรธแค้น แต่ด้วยความเป็นจริงภาพที่นายพรานเห็นเป็นเพียงกระรอกเผือก และไม่รู้ด้วยซ้ำว่าท้าวภังคี

8) พญาสุวรรณนาคราช

เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้กล่าวถึงสุวรรณนาคราชในบางเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับพญาศรีสุทโธนาคราชว่าเป็นเพื่อนกันมาก่อน หลังจากนั้นเกิดการทะเลาะกันเพราะแบ่งปันเนื้อไม่ลงตัวจึงทำให้พญาศรีสุทโธนาคราชไม่พอใจ ต่อมาจึงมีการทำสงครามกันอย่างหนัก จนเรื่องถึงพระอินทร์ต้องลงมาห้ามทัพและให้อยู่คนละที่กัน เพื่อป้องกันความขัดแย้งกันอีก

9) พญาศรีสุทโธนาคราช

พญาศรีสุทโธนาคราชมีศักดิ์เป็นพ่อของท้าวภังคี ซึ่งเป็นพญานาคอยู่เมืองบาดาล นอกจากจะมีบทบาทที่เกี่ยวกับการแย่งชิงส่วนแบ่งกับเพื่อนที่เป็นพญานาคชื่อสุวรรณนาคราชแล้ว ในการเดินเรื่องก็ยังไม่มีบทบาทเด่นมากนัก แต่จะมีบทบาทเด่นในช่วงที่หลังจากที่ท้าวภังคีได้ถูกยิงตายแล้ว และบริวารได้กลับไปรายงานให้พญาศรีสุทโธนาคราชได้รับทราบจึงทำให้เกิดความโกรธแค้นและยกไล่พลนาคทั้งหลายมาถล่มเมือง ลักษณะสำคัญของพญาศรีสุทโธนาคราชจะเป็นผู้ที่มีความโกรธเกรี้ยว มักแสดงอาการเกรี้ยวกราดอยู่เสมอเมื่อไม่พอใจกับอะไรบางอย่าง เป็นผู้ที่มีอารมณ์โมโหร้าย การยกไหล่พลนาคมาทำลายเมืองจนล่มสลาย แสดงให้เห็นลักษณะความคลุ้มคลั่ง ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงอารมณ์อ่อนไหวกับความรักลูกตัวเอง

10) พระอินทร์

ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ปรากฏว่าพระอินทร์จะมีบทบาทสำคัญอยู่ 2 ช่วง คือ ส่วนแรกคือมีบทบาทในการยุติสงครามระหว่างพญาสุวรรณนาคราชและพญาศรีสุทโธนาคราช หลังจากนั้นก็แทบจะไม่มีการกล่าวถึงบทบาทของพระอินทร์ และมาโผล่อีทีตอนช่วงท้ายเรื่องตอนที่หลักจากท้าวผาแด่นได้ตายแล้วไปเกิดเป็นหัวหน้าผี และได้ยกพลผีไปทำสงครามกับพญาศรีสุทโธนาคราช ทำให้พระอินทร์ต้องสั่งให้เทวบุตรลงมาไก่ลเกลี่ย และห้ามไม่ให้ทำสงครามกันอีก พร้อมทั้งให้ทุกฝ่ายยุติปัญหาความขัดแย้งกัน และปล่อยให้เป็นไปตามเวรกรรมของแต่ละคน ซึ่งแสดงให้เห็นบทบาทสำคัญของพระอินทร์เป็นคนกลางที่เข้ามาไกล่เกลี่ยเมื่อยามมีสงคราม ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์อัตลักษณ์ของพระอินทร์ให้เป็นเทพผู้พิทักษ์และปกปักษ์รักษาโลก

2.3.2 ฉากหรือสถานที่ (Setting)

ในส่วนของฉากหรือสถานที่สำคัญได้มีการเล่าเรื่องเป็นฉากเป็นตอน ซึ่งบางครั้งอาจมีการสลับไปกล่าวถึงอดีตชาติด้วย และย้อนกลับมาเล่าเรื่องต่อ เพื่อให้เห็นว่าตัวละครแต่ละตัวมีที่มาอย่างไร จากการศึกษาจึงพบว่าในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีฉากสำคัญ ดังนี้

1) ฉากที่เล่าปูเรื่องราว

ฉากแรกกล่าวถึงอาณาจักรขอมเป็นนครหลวง คือ เอกชะธีตานคร ซึ่งมีพญาขอมเป็นกษัตริย์ พญาขอมมีพระมเหสีชื่อ นางจันทร์ มีธิดารูปงามชื่อนางไอ่ พญาขอมส่งญาติไปครองเมืองต่าง ๆ คือ เมืองศรีแก้ว เชียงเหียน ฟ้าแดดสงยาง เมืองหงส์ เมืองทอง เป็นต้น โดยกล่าวถึงความยิ่งใหญ่และอลังการของเมืองพญาขอม ซึ่งเป็นการปูเรื่องให้เห็นถึงบริบทพื้นที่ของเมือง วิถีชีวิตของคน ตลอดถึงพระราชกรณียกิจของพญาของและพระบรมวงศานุวงศ์ด้วย ว่าเป็นผู้ที่ใฝ่ทางพุทธศาสนาและชอบทำบุญและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เป็นประจำ

2) ฉากนางไอเจริญเติบโต

ฉากนี้ได้กล่าวถึงการเจริญเติบโตของนางไอ่ ซึ่งเป็นพระธิดาที่มีความสวยงาม มีกิริยามารยาดงดงาม เป็นที่ต้องตาต้องใจของคนทั้งหลาย และเป็นที่รักใคร่ของข้าราชบริพาร และนางยังได้เป็นแก้วตาดวงใจของพญาขอมและนางจันทร์ผู้เป็นพ่อกับแม่ โดยกล่าวถึงการเติบโตของนางไอ่มาพร้อมกับความอุดมสมบูรณ์

3) ฉากความรักระหว่างผาแดงกับนางไอ่

เป็นฉากที่ผาแดงเข้าไปหานางไอ่ ซึ่งเป็นฉากที่ท้าวผาแดงและนางไอ่ได้พบและสนทนากัน ทำให้เกิดความรักใคร่กัน โดยเนื้อหาในช่วงนี้จะพรรณนาถึงความรักระหว่างผาแดงกับนางไอ่ ซึ่งเป็นช่วงที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชิงชู้สาวระหว่างผาแดงกับนางไอ่

4) ฉากพญานาคแตกสามัคคี

ฉากพญานาคแตกสามัคคีเป็นฉากที่แสดงให้เห็นการแตกสามัคคีของพญาสุวรรณนาคและพญาศรีสุทโธนาคราช ซึ่งเป็นเพื่อนรักกัน แต่พอแบ่งผลประโยชน์ไม่ลงตัวทำให้เกิดความขัดแย้งกันจนถึงทำสงครามกัน จนพระอินทร์ต้องให้เทวบุตรลงมาห้ามทัพ (บางแห่งว่าพระอินทร์ลงมาห้ามทัพเอง) และให้แข่งกันทำแม่น้ำ โดยพญาสุวรรณนาคราชสร้างแม่น้ำน่าน ส่วนพญาศรีสุทโธสร้างแม่น้ำโขง และให้แยกกันอยู่ตั้งแต่นั้นมา

5) ฉากการทำบั้งไฟ

ฉากนี้จะมุ่งกล่าวถึงบรรยากาศของการทำบั้งไฟ ทั้งกรรมวิธีการทำบั้งไฟของพญาขอมและท้าวผาแดง ซึ่งทำอย่าพิถีพิถันเพื่อมุ่งหวังจะเป็นผู้ชนะในการแข่งขัน ซึ่งเป็นการทำบั้งไฟขนาดใหญ่เรียกว่าบั้งไฟแสน รวมทั้งการทำบั้งไฟของเจ้าเมืองอื่น ๆ ด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นบุญบั้งไฟเป็นงานบุญที่มีความยิ่งใหญ่และสำคัญมาก จึงทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ได้ทำบั้งไฟมาประชันขันแข่งกัน

6) ฉากกรรมเก่าท้าวภังคี

เมื่อลำดับเรื่องมาถึงตรงนี้แล้ว เรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ฉบับพระอริยานุวัตร เขมจารี ได้ตัดภาพกลับไปกล่าวถึงอดีตชาติของท้าวภังคี ย้อนเรื่องถึงอดีตชาติท้าวภังคีเป็นคนยากจนเป็นขอทานใบ้ และรับจ้างเพื่อขออาหารเลี้ยงชีพ แต่พอมาเจอเศรษฐีก็ได้เข้าไปช่วยงานและรับใช้อย่างเต็มที่ทำให้เศรษฐีเห็นถึงความขยันหมั่นเพียรจึงยกลูกสาวให้ แล้วแบ่งปันเงินทองให้เป็นจำนวนมาก แต่เมื่อได้ลูกสาวเศรษฐีเป็นเมียแล้วกลับไม่ซื่อสัตย์กับเมียตัวเอง ต่อมาได้ชวนเมียกลับไปเยี่ยมบ้านตัวเองที่อยู่ห่างไกลต้องใช้เวลาเดินหลายวัน จนข้าวและน้ำหมด เมื่อเดินทางมาถึงต้นมะเดื่อสุกเต็มต้น จึงปีนต้นมะเดื่อขึ้นไปกิน หลังจากกินเสร็จก็ลงมาแล้วให้เมียขึ้นไปกินเอง ในระหว่างที่เมียกำลังกินผลมะเดื่ออยู่นั้น ก็แอบหลบหนีทิ้งให้เมียอยู่กลางป่า ทำให้เมียโกรธแค้นจองเวรไว้ว่า ชาติ

หน้าขอให้ตายอยู่บนต้นไม้ อย่าให้มาเป็นผัวเมียกันอีก (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 49-56) ซึ่งต่อมาผู้เป็นสามีก็ได้เกิดมาเป็นท้าวภังคี ส่วนภรรยาเกิดมาเป็นนางไอ่

7) ฉากกิจกรรมวันโฮมบุญ

ก่อนวันจุดบั้งไฟกษัตริย์หัวเมืองต่าง ๆ นำบั้งไฟมาร่วมงานจำนวนมาก ต่างประดับประดาบั้งไฟอย่างสวยงาม เช่น เมืองสีแก้ว เมืองเชียงเหียน เมืองฟ้าแดด เมืองพาน เมืองหงส์ เมืองทอง เป็นต้น ได้บรรยายบรรยากาศการแห่บั้งไฟเสียงดังก้องสนั่นหวั่นไหว มีการฟ้องลำ การเต้นดีดดิ้งคลุกฝุ่น ซึ่งเป็นบรรยากาศที่กล่าวถึงความสนุกสนานรื่นเริงในวันแห่บั้งไฟ การไล่จับหยอกล้อระหว่างหญิงชาย บรรยากาศ (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 59-63)

8) ฉากพญาขอมประชุมทำข้อตกลงในการแข่งขันบั้งไฟ

ฉากนี้กล่าวถึงพญาขอมและพญาเมืองต่าง ๆ ร่วมกันประชุมเพื่อให้ทราบกติกาและข้อตกลงร่วมกันในการแข่งขันบั้งไฟ โดยพญาขอมให้นางไอ่เป็นเดิมพัน ถ้าหากใครชนะก็จะได้นางไอ่ไปครอง ซึ่งบทละครในช่วงนี้แสดงให้เห็นว่านางใครเป็นคนที่เคารพเชื่อฟังพ่อตัวเอง โดยไม่มีข้อโต้แย้งใด ๆ ถึงแม้ว่าตนเองจะไม่เห็นด้วยก็ไม่แสดงออก และยังได้มีการกล่าวถึงช่วงที่ท้าวผาแดงและนางไอ่ได้มีโอกาสคุยกัน ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของความสัมพันธ์ (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 68-72)

9) ฉากเท้าภังคีมาหานางไอ่

กล่าวถึงฉากที่ท้าวภังคีได้แปลงกายเป็นกระรอกเผือกเข้ามาหานางไอ่ สาเหตุที่แปลงกายเป็นกระรอกก็เพราะว่าต้องการเข้าใกล้นางไอ่ให้ได้มากที่สุดโดยไม่มีคนสงสัย และกระรอกก็สามารถปีนป่ายขึ้นไปยลโฉมนางไอ่ใกล้ ๆ ได้ เมื่อครั้งแรกที่ได้เห็นนางไอ่ก็ทำให้ตกหลุมรักทันที ซึ่งเป็นเหมือนบุพเพสันนิวาส ซึ่งได้บรรยายถึงความรักและความรู้สึกหึงหวงเมื่อมีคนเข้าใกล้นางไอ่ (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 72-76) ทำให้เผลอเข้าใกล้จนนางไอ่มองเห็นและอยากได้กระรอกเผือก

10) ฉากวันจุดบั้งไฟ

ฉากวันงานบุญบั้งไฟได้บรรยากาศการจุดบั้งไฟ ตั้งแต่การแห่บั้งไฟไปขั้นนั่งร้านขั้นตอนการจุดบั้งไฟ การลุ้น และบรรยากาศการเชียร์ ซึ่งในการแข่งขันบั้งไฟพญาขอมกับบั้งไฟท้าวผาแดงไม่ขึ้น ส่งผลให้แพ้พนัน แต่พญาของกลับเสียสัจจะเพราะไม่ยอมลูกสาวแก่ผู้ชนะ ทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ไม่พอใจและเสด็ดกลับจนหมด

11) ฉากการไล่ล่ากระรอกเผือก

เมื่อนางไอ่เห็นกระรอกเผือกแล้วจึงเกิดอยากได้ และสั่งให้นายพรานตามจับมาให้ได้ ซึ่งฉากนี้จะบรรยายถึงนายพานไล่ล่ากระรอกเผือกไปตามสถานที่ต่างๆ ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็นได้เป็นชื่อเรียกภูมินามของท้องถิ่น สุดท้ายจึงใช้หน้าไม้ยิงกระรอกเผือก แต่ก่อนตายท้าวภังคีในร่าง

กระรอกเผือกได้รำพึงรำพันถึงเวรกรรมที่ตัวเองได้สร้างไว้ แล้วให้เสนานาคทั้งหลายกลับไปบอกพญาศรีสุทโธ ส่วนตัวเองก็อธิษฐานจิตให้เนื้อขยายออกเป็นหนึ่งพันเกวียน (บางฉบับบอกว่า 80,000 ลำเกวียน) ให้คนทั้งเมืองได้กินทั่วหน้า ส่วนนายพานได้ตัดเอาขาหน้าของกระรอกเผือกไป เมื่อยกขึ้นก็รู้สึกว่ามีน้ำหนักเหมือนขอนไม้ขนาดใหญ่ ส่วนที่เหลือได้แบ่งไปแจกจ่ายกันกินอย่างอร่อย เมื่อใครได้กินก็จะติดในรสเนื้อกระรอกเผือก เหลือเพียงแม่หม้ายที่คนในเมืองไม่แบ่งให้ (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 83-89)

12) ฉากนาคเปิดศึกทำสงครามกับกองทัพพญาขอม

หลังจากที่พญาศรีสุทโธนาคราชทราบข่าวการตายของท้าวภังคีแล้ว จึงทำให้เกิดความโกรธแค้นเป็นอย่างยิ่ง จึงยกพลนาคมาแสนโกฏิ บรรยายเหตุการณ์ทำสงครามว่าก่อให้เกิดเสียงลมพัดแผ่นดินเหมือนจะถล่มทลายลง ทำให้เกิดความน่าหวาดหวั่น ผู้คนในเมืองหวาดกลัวเป็นอย่างมาก ทำให้เป็นบรรยากาศของความโกลาหลไปทั่ว (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 91-94)

13) ฉากเมืองพญาขอมล่มสลาย

ส่วนฉากการล่มของเมืองพญาขอมมีบรรยายเป็นผญาอีสานว่า “ฟังเสียงคลื่นคลื่นก้อง คือฟ้าล่วงบน ดูดังปืนต่ำต้อง ธรณีหลุบล่ม ฟ้าแป่ม้าง ดิ้นสะท้านหล่มหลวง เค็งคืนก้อง หลุบหล่มจมลง นาคดั้นฟื้น ทะเลใหญ่หนองหลวง เถิงบาดาล นาคคำภายใต้ เฮือนซานเล้า เข้าภังทลายมุดมอด ในข่วงคุ้ม เวียงกว้างหล่มหลวง ผาสาทเจ้า จอมเอกพญาขอม เวียงวังหลวง มุ่นเภพังม้วน ปวงซาวบ้าน เฮือนซานจมจอด หล่มมาฮอด ผาสาทกว้างจอมไท้ไอ่คำ (สรุปความจาก พระอริยานุวัตร เขมจารี, 2524: 95-98) จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นสถานการณ์เลวร้ายที่เมืองกำลังโดยถล่มอย่างหนัก มีทั้งเสียงอึกทึกครึกโครม เสียงหวีดร้อง เสียงแผ่นดินสั่นสะเทือน นาคทั้งหลายได้มุดดินภายใต้เมืองจนแผ่นดินล่มกลายเป็นหนองขนาดใหญ่ ทำให้ผู้คนล้มตายจำนวนมาก เหลือไว้เพียงบริเวณที่อยู่ของแม่หม้ายที่ไม่ได้กินเนื้อกระรอก

14) ฉากท้าวผาแดงพานางไอ่หนี

ฉากนี้เป็นฉากที่ท้าวฟ้าแดงได้ขี่ม้ามาพานางไอ่หนีจากการไล่ล่าของนาค ในขณะที่แผ่นดินถล่มตามหลังใกล้เข้ามาเรื่อย ๆ ต่อมานางไอ่ได้ตกลงจากหลังม้าโดยที่ท้าวผาแดงกอดไว้ แต่แล้วหลุดมือตกลงไปทำให้พญานาคดึงลงไปพร้อมกับแผ่นดินล่ม ส่วนท้าวผาแดงไม่ได้กินเนื้อกระรอกจึงไม่เป็นอันตรายและรอดไปได้จนกลับถึงเมืองผาโพง

15) ฉากท้าวผาแดงตรอมใจตายและการแก้แค้น

หลังจากที่ท้าวผาแดงหนีรอดออกมาแล้ว ได้เดินทางกลับสู่เมืองผาโพงซึ่งเป็นบ้านเกิดเมืองนอน แต่ท้าวผาแดงก็ยังคิดถึงนางไอ่อยู่เสมอ จนไม่ยอมกินอาหาร ทำให้ร่างกายซูบผอมและตรอมใจตายในที่สุด เมื่อตายแล้วได้ไปแล้วไปเกิดเป็นหัวหน้าผี จากแรงแค้นจึงทำให้รวบรวมไพร่

พลผีทั้งหลายบุกโจมตีพญาศรีสุทโธนาคราชและเมืองนาค ทำให้เกิดสงครามครั้งใหญ่ระหว่างผีกับนาค จนทำให้พระอินทร์ต้องลงมาห้ามศึก และให้ทุกอย่างเป็นไปตามเวรกรรมที่ทำเอาไว้ โดยในช่วงท้ายยังได้กล่าวถึงความเชื่อ ทางพระพุทธศาสนา และการเกิดใหม่ในยุคสมัยของพระศรีอาริยเมตตรัย ซึ่งจะเสด็จมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และผู้ที่อยู่ในตัวละครก็จะไปเกิดในยุคสมัยนั้น

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน ผู้วิจัยพบว่า องค์ประกอบของตัวละครและฉากมีความสัมพันธ์ของเนื้อเรื่อง 7 ส่วน คือ

1) ความสัมพันธ์ในเหตุการณ์ (Event) โดยมีการประสานความสัมพันธ์ของแต่ละเหตุการณ์เชื่อมโยงเข้าหากันได้อย่างกลมกลืน มีการบรรยายถึงบรรยากาศที่เกิดขึ้นในแต่ละเหตุการณ์ และเชื่อมโยงเหตุการณ์หนึ่งไปสู่อีกเหตุการณ์หนึ่งได้อย่างลงตัว

2) ความสัมพันธ์ของตัวละครหรือบุคคล (Character) จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งได้มีการกำหนดตัวละครและบอกเล่าบรรยายลักษณะของตัวละครหลัก ทำให้สามารถฉายภาพของตัวละครได้อย่างชัดเจน ซึ่งมีส่วนสำคัญในการเดินเรื่องให้มีความสำคัญและมีความน่าสนใจ

3) ความสัมพันธ์ของฉากหรือสถานที่ (Setting) นอกจากตัวละครจะมีบทบาทสำคัญแล้วในเรื่องยังมีการเซ็ตฉากขึ้นมารองรับกับตัวละครและมีการบรรยายบรรยากาศหรือสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละฉาก ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับหนองหานสามารถจินตนาการเห็นภาพ สิ่งที่เกิดขึ้นในฉากได้อย่างชัดเจน

4) ความสัมพันธ์ในแง่เวลา (Temporal Relations) จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานหลายฉบับ ทำให้เห็นว่าเนื้อหาบางส่วนอาจจะมีการสลับไปสลับมา ทำให้มีความสับสนในด้านห้วงเวลา แต่เมื่อพิจารณาในภาพรวมอาจจะเห็นว่า เรื่องเล่าได้พยายามที่จะเชื่อมโยงสถานการณ์ที่เกิดขึ้น หรือตัวละครที่กำลังดำเนินเรื่องอยู่ ว่ามีพื้นหลังในอดีตชาติอย่างไรจึงได้มีการสลับไปถึงระยะเวลาที่เกิดขึ้นในอดีตชาติด้วย เพื่อจะทำให้รู้ได้ว่าตัวละครที่กำลังประสบเหตุอยู่ในปัจจุบันเป็นผลพวงมาจากการกระทำในอดีตชาติอย่างไรบ้าง

5) ความสัมพันธ์ในแง่ของเหตุและผล (Causal Relations) จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับน้องห่างทำให้พบว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในแต่ละสถานการณ์ย่อมมีเหตุผลที่สัมพันธ์กันเสมอ ยกตัวอย่างเช่น การที่พญาภังคีได้ถูกยิงตายบนต้นไม้เป็นผลพวงมาจากอดีตชาติซึ่งภรรยา (นางไอ่) ถูกสามี (ท้าวภังคี) ปล่อยทิ้งไว้ในป่าขณะที่กำลังปีนป่ายกินลูกมะเดื่ออยู่ จึงได้ผูกอาฆาตแค้นไว้ว่าเกิดชาติหน้าขอให้ตายอยู่บนต้นไม้

6) ความคิดหลัก (Theme) ซึ่งประเด็นหรือแง่คิดซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของเรื่องทั้งหมด โดยหลักคิดสำคัญ คือ หลักคิดที่ว่าประเพณี (บุญบั้งไฟ) เป็นเครื่องมือที่สร้างความร่วมมือของคนให้มาทำกิจกรรมร่วมกัน ไม่ว่าจะอยู่ในเมืองเดียวกันหรือต่างเมือง ต่อมาเป็นหลักคิดที่ว่าความรักมักทำให้เกิดโศกนาฏกรรมน้ำตาอยู่เสมอ ถ้าหากไม่สามารถบริหารความรักได้ และหลักคิดที่ว่าแรงแค้นทำ

ให้เกิดการทำลายล้าง และการทำลายล้างทำให้เกิดกรรม กรรมก็จะเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิต และมีผลพวงไปถึงภพชาติต่อไป ซึ่งเป็นหลักคิดเรื่องกรรมและการรับผลของกรรม

7) ความสัมพันธ์ของผู้เล่าเรื่องหรือผู้ส่งสาร (Narrator) กับผู้อ่านหรือผู้รับสาร (Audience) จากเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน เมื่อวิเคราะห์ในเชิงความสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่า และผู้รับสารแล้วก็จะทำให้พบว่า ลักษณะการเล่าเรื่องจะคำนึงถึงผู้ฟังเสมอ โดยมีการลำดับเรื่องราวเป็นขั้นตอน เพื่อไม่ให้ผู้ฟังเกิดความสับสน และบางครั้งได้มีการย้อนไปอธิบายเรื่องในอดีตเพื่อเชื่อมโยงมาถึงปัจจุบัน ในขณะเดียวกันก็พยายามที่จะบรรยายลักษณะของตัวละคร เพื่อให้ผู้ฟังได้เห็นภาพอย่างชัดเจน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานได้คำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่ากับผู้ฟังหรือผู้รับสารด้วย

จากการศึกษารูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ทำให้พบเนื้อหาที่มีความสัมพันธ์กัน 3 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นรูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน คือ เรื่องเล่ากวีนิพนธ์ เรื่องเล่าเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าตำนานอิงพระพุทธศาสนา เรื่องเล่าอิงภูมิศาสตร์เชื่อมโยงภูมินาม และเรื่องเล่าผลิตซ้ำ ส่วนที่สองเป็นเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งประกอบด้วยหัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot) และการลำดับเรื่อง ส่วนการเดินเรื่องได้มีการเกริ่นนำปูพื้นเรื่องราวแล้วจึงการเดินเรื่องตามโครงเรื่อง ส่วนที่สามเป็นองค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งประกอบ 2 ส่วนหลัก คือ องค์ประกอบด้านตัวละครหรือบุคคล (Character) องค์ประกอบด้านฉากหรือสถานที่ (Setting) จึงทำให้เห็นจุดเด่นของเรื่อง highlight หรือปมขัดแย้ง tension และส่วนสรุปที่คลี่คลายปมของเรื่องเล่า

พหูน ปณฺ ฑิโต ชีเว

บทที่ 3
การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน เป็นการปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้เรื่องเล่าให้เกิดประโยชน์ในเชิงสร้างสรรค์ และเหมาะสมกับยุคสมัย โดยในงานวิจัยบทนี้ได้กำหนดประเด็นสำคัญในการศึกษาไว้ 6 ประเด็น ดังนี้

3.1 การสร้างสรรค์ด้านรูปแบบ
3.2 การสร้างสรรค์ด้านเนื้อหา/เหตุการณ์
3.3 การสร้างสรรค์ด้านตัวละคร
3.4 การสร้างสรรค์ด้านฉาก
3.5 การสร้างสรรค์ด้านภาษา
3.6 การสร้างสรรค์ด้านแนวคิด

3.1 การสร้างสรรค์ด้านรูปแบบ

จากการศึกษาในประเด็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้จำแนกออกเป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบันและการสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

3.1.1 การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน สังเคราะห์ออกเป็น 2 ส่วน คือ การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่า การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ ดังนี้

1. การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่า

ต้นฉบับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีทั้งในส่วนที่กล่าวถึงประวัติความเป็นมาและตำนานหนองหานโดยตรง ต้นฉบับตำนานเรื่องเล่าเรื่องผาแดงนางไอ่ ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับสัตว์ที่มีสีเผือก เช่น ฟานเผือกและกระรอกเผือก ต้นฉบับเรื่องเล่าที่ปรากฏในอุรังคนิทานที่มีเนื้อหาส่วนหนึ่งได้กล่าวถึง เหตุการณ์เมืองล่มจนกลายเป็นหนองหาน ตำนานเรื่องเล่าประวัติความเป็นมาของจังหวัดสกลนคร ตำนานเรื่องเล่าบุญบั้งไฟ และตำนานเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับพญานาค เป็นต้น โดยวิธีการนำต้นฉบับของตำนานเรื่องเล่าดังกล่าว มาเชื่อมโยงและสร้างสรรค์ให้เกิดเรื่องเล่าในรูปแบบใหม่ที่สอดคล้องกับยุคสมัยในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ทั้งในรูปของสื่อสารสนเทศ สื่อสิ่งพิมพ์และสื่อออนไลน์ ซึ่งได้นำเรื่องราวจากต้นฉบับมาดัดแปลงและเติมแต่งให้มีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น

2. การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ

2.1 รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์

สื่อสิ่งพิมพ์ หมายถึง สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทกระดาษที่มีการพิมพ์ข้อมูลและรูปภาพ มีทั้งแบบที่เป็นทางการและแบบที่ไม่เป็นทางการ สื่อสิ่งพิมพ์เป็นสื่อประเภทหนึ่งที่ทำหน้าที่นำเสนอข้อมูลข่าวสารหรือเนื้อหาตามแต่ละจุดประสงค์ที่ต่างกันไป ทั้งสิ่งพิมพ์ที่ให้ข้อมูล ให้ความรู้ ให้คำแนะนำ และข่าวสารตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นในรูปของสื่อสิ่งพิมพ์มีหลายรูปแบบ เช่น

1) สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือ คือ สื่อสิ่งพิมพ์ที่มีเนื้อหาหรือข้อมูลที่ให้ความรู้ เช่น หนังสือเรียน หนังสือสารคดี วรรณกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นโดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับหนองหาน หรือหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับหนองหานหรือผาแดงนางไอ่ เป็นต้น

2) สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเผยแพร่ข่าวสาร คือ สื่อสิ่งพิมพ์ที่เน้นให้ข้อมูลข่าวสารหรือประชาสัมพันธ์เรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหาน สังเคราะห์ออกเป็น 5 ส่วน ได้แก่ (1) นิตยสาร/วารสาร คือ สื่อสิ่งพิมพ์ที่นำเสนอข้อมูลข่าวสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เช่น บทความวิชาการ บทความท่องเที่ยว เป็นต้น (2) หนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ที่นำเสนอข่าวสารในรูปแบบเนื้อหารายละเอียดและรูปภาพตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน (3) โปสเตอร์ ซึ่งเป็นสื่อสิ่งพิมพ์เพื่อการโฆษณา เป็นลักษณะแผ่นใหญ่เพื่อให้ดูโดดเด่นและดึงดูดความสนใจ นิยมนำไปติดตามสถานที่ต่าง ๆ ที่สามารถมองเห็นได้ง่าย เช่น โปสเตอร์บุญบั้งไฟ โปสเตอร์ประกวดผาแดงนางไอ่ เป็นต้น (4) ใบปลิว ซึ่งเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ที่ให้ข้อมูลแบบแผ่นเดียว ส่วนใหญ่มักพิมพ์ด้วยกระดาษขนาด A4 เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปแจก เช่น ใบปลิวประชาสัมพันธ์บุญบั้งไปหนองหาน (5) แผ่นพับ คือ สื่อสิ่งพิมพ์ที่มีลักษณะเป็นแผ่นที่มีการพับ เนื้อหาหรือข้อมูลจะเป็นการสรุปใจความสำคัญ หรือเป็นข้อความอธิบายสั้น ๆ ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เช่น แผ่นพับแนะนำการท่องเที่ยวจุดสำคัญในหนองหาน เป็นต้น

3) สื่อสิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ คือ ประเภทของสื่อสิ่งพิมพ์ที่ผลิตขึ้นมาตามลักษณะพิเศษหรือในกรณีพิเศษแล้วแต่การใช้งาน เช่น ปฏิทิน ยกตัวอย่าง ปฏิทินวัฒนธรรมสีสันแห่งหนองหาร เป็นต้น

2.2 รูปแบบสื่อออนไลน์

1) สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้ถูกนำมาใช้เป็นบทละคร ยกตัวอย่างเช่น ละครเรื่องผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2530 ทางสถานีโทรทัศน์ช่อง 3 มีเนื้อหาเกี่ยวกับท้าวผาแดงกับนางไอ่เป็นตัวละครหลัก โดยมีการดำเนินเรื่องตามเค้าโครงที่ปรากฏตามเอกสารต้นฉบับ โดยมีนักแสดงที่มีชื่อเสียงรับบทเป็นตัวละครสำคัญในตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน นำเสนอฉาก

สำคัญ และดำเนินเรื่องตามลำดับ แต่ได้มีการเสริมเติมแต่งเพื่อให้เนื้อหากระชับและมีแสงสีเสียงเพื่อเพิ่มความสมจริงมากยิ่งขึ้น (โทรทัศน์ช่อง 3, 2530)

2) การ์ตูนแอนิเมชั่น

ในส่วนของการ์ตูนแอนิเมชั่น มีการสร้างสรรค์ขึ้นเป็นจำนวนมาก ในงานวิจัยนี้ได้ศึกษา 4 เรื่อง ได้แก่ (1) การ์ตูนแอนิเมชั่นอีสาน เรื่อง ผาแดง ของ เกรทมีเดีย มหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2552 โดยเนื้อหาในส่วนนี้จะเน้นไปที่บทบาทของท้าวผาแดงเป็นหลัก ส่วนบทบาทเด่นของตัวละครอื่นประกอบด้วยบทบาทของนางไอ่ ซึ่งเป็นตัวละครหลักในการดำเนินเรื่อง ในท้ายเรื่องก็มีการสร้างบทบาทของพญานาคที่มีลักษณะโหดร้ายมาทำให้เมืองหล่ม (2) การ์ตูนแอนิเมชั่น เรื่องผาแดงนางไอ่ ของบริษัท SIPA และ E-Saan Software Park เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2553 รูปแบบการนำเสนอการ์ตูนที่เน้นรูปภาพสวยงาม ร้อยเรียงเรื่องราวเฉพาะฉากที่สำคัญ เชื่อมโยงไปสู่เรื่องความรักระหว่างผาแดงกับนางไอ่ และโศกนาฏกรรมที่เกิดจากความรักไม่สมหวัง รวมถึงการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน ทำให้เกิดความน่าสนใจและสามารถสื่อสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานกับเยาวชนได้ดี (3) การ์ตูนแอนิเมชั่น 2 มิติ สื่อการเรียนการสอนวรรณกรรมพื้นบ้าน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ ของ วีรพงษ์ ทัดมาลา และ ศิรินญา แดงนาเพียง เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2556 เนื่องจากเป็นการ์ตูน 2 มิติ จึงมีการเคลื่อนไหวของตัวละครไม่ค่อยสมจริง แต่จะมีความโดดเด่น 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการนำเสนอเรื่องเล่าผ่านรูปวาดที่มีความสวยงาม ใช้สีสดใสสวยงาม การ์ตูนในเรื่องนี้จะมีการดัดแปลงพาหนะจากม้ามาเป็นรถมอเตอร์ไซค์แทน จึงทำให้เรื่องเล่ามีความย้อนแย้งกับกับข้อเท็จจริงแต่จะได้ความแปลกใหม่ (4) การ์ตูนแอนิเมชั่น 3 มิติ เรื่อง วรรณกรรมพื้นบ้านผาแดงนางไอ่ ของ คมสันต์ ป่าผือ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 โดยมีการนำเสนอในรูปแบบการเล่าเรื่องผ่านตัวละครการ์ตูนที่เน้นภาพและสีสวยงาม การเคลื่อนไหวมีความสมจริง มีการลำดับเรื่องเล่าที่เข้าใจง่าย นำเสนอเฉพาะเหตุการณ์สำคัญในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

3) รายการใน YouTube

สำหรับรายการที่นำเสนอผ่าน YouTube ที่ได้นำเสนอเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ในงานวิจัยนี้ได้ศึกษาจำนวน 8 รายการ โดยนำเสนอในภาพรวมดังต่อไปนี้

(1) ตำนานสกลนคร ของ ศูนย์อนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหทัยภูพานสกลนคร บรรยายโดย อำรุง เกาไศยนันท์ จัดทำปี 2539 เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2556 ซึ่งได้กล่าวถึงตำนานเมืองสกลนครและคำขวัญของเมืองสกลนคร ตำนานเรื่องเล่าในอุรังคนิทานที่เชื่อมโยงกับคติความเชื่อเกี่ยวกับหนองหาน โดยมีรูปแบบการสร้างสรรค์เป็นภาพนิ่งสลับกับภาพเคลื่อนไหวพร้อมเสียงบรรยายประกอบด้วย

(2) รายการพินิจนคร ตอน สกลนคร แอ่งอารยธรรมของโบราณ ช่อง Thai PBS เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2556 โดยมีการนำเสนอในรูปแบบของพิธีกร เป็นผู้ดำเนินเรื่อง ซึ่งมีดาราดังอย่างนายนิธิ สมุทรโคจร เป็นพิธีกรดำเนินรายการ บอกเล่าเรื่องราว ความเป็นมาของจังหวัดสกลนคร และตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานว่าเกิดจากพญาสุรอุทก ซึ่งเป็นเจ้าเมืองในสมัยนั้นสั่งให้ไพล่พลออกล่าฝูงฟานด่อน (เก้งเผือก) ที่พญานาคแปลงกายมา ทำให้พญานาคโกรธแค้นจึงถล่มเมืองจนล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าโดยมีพิธีกรตั้งคำถามแล้วให้นักวิชาการกับผู้เชี่ยวชาญเสนอมุมมองและข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ประกอบกับความเชื่อตำนานเรื่องเล่า ประเพณี การบูชาพระอริยสงฆ์และพญานาค ทิ้งท้ายการสร้างสรรค์ว่า “ตำนานอธิบายสถานที่และเรื่องราวในอดีต”

(3) ตำนานพญานาคอินทปัตนคร ถล่มเมืองหนองหารหลวง ของ ดูยัง แชนแนล เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 รูปแบบการเสนอเรื่องนี้ ได้นำเนื้อหามาจากหนังสือตำนานพญานาค ซึ่งเขียนโดยเฒ่าวายุ คันเคียว รูปแบบการนำเสนอเป็นภาพนิ่ง ประกอบการเล่าเรื่องเกี่ยวกับตำนานความเชื่อเรื่องพญานาคเมืองอินทปัตนคร ซึ่งได้ทำสัญญากับเจ้าเมืองมนุษย์ว่าจะไม่ก้าวล้ำก้ำเกินพื้นที่ของกันและกัน แต่ต่อมาเมื่อมาถึงยุคพระยาสุรอุทกได้ครองเมืองมนุษย์ จึงอยากได้พื้นที่นั้นมาครอบครองจนทำสงครามกับนาค นาคแปลงกายเป็นฝูงเก้งเผือกไปล่อกองทัพพญาสุรอุทกให้แยกกันไล่จับ พญานาคจึงได้โอกาสขุดพื้นดินใต้เมืองจนล่มสลาย แล้วจับพระยาสุรอุทกลากไปจนร่องรอยการลางกลายเป็นน้ำโขง ซึ่งได้สั่งนำเสนอในมุมความขัดแย้งระหว่างหน้ากับมนุษย์ ในการสร้างสรรค์เรื่องนี้จะไม่มีการกล่าวถึงตำนานผาแดงนางไอ่ แต่จะมุ่งเน้นทำให้คนเข้าใจการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน แต่มีเนื้อหาที่คล้ายกันคือการล่มสลายของเมืองเป็นการกระทำของพญานาค

(4) รายการกฎแห่งกรรมและเรื่องเล่าชาวบ้าน ของอาจารย์ยอด (ปรีชา เรืองเดช) เรื่อง ตำนานหนองหาร ผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2560 โดยรูปแบบการนำเสนอเรื่องเหล่านี้ จะเป็นการเล่าสไตล์อาจารย์ยอด โดยมีภาพนิ่งประกอบ ซึ่งใช้เทคนิคการเล่าเร้าอารมณ์ผู้ฟังใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย เพื่อสื่อสารกับคนร่วมสมัย เรื่องเล่าได้กล่าวถึงเหตุการณ์ความรักสามเส้าระหว่างผาแดง นางไอ่ และภังคี เมื่อภังคีถูกยิงตายแล้วชาวบ้านนำเนื้อมาบริโภค ทำให้พญานาคผู้เป็นพ่อเกิดความโกรธแค้นจึงยกให้พลมาถล่มเมืองจนล่มสลาย ในเรื่องนี้ไม่ได้กล่าวถึงว่าท้าวผาแดงตรอมใจตาย แต่ผู้ที่ตรอมใจตายกลับเป็นนางไอ่ และเมืองที่ล่มสลายก็ได้กลายมาเป็นหนองหารในปัจจุบัน การสร้างสรรค์เรื่องเหล่านี้ได้ตัดภาพเฉพาะ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองล่มเท่านั้น โดยไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่เป็นมูลเหตุของเมืองหล่มและหลังจากเมืองล้มแล้วเป็นอย่างไร ทำให้ข้อมูลส่วนบทสรุปขาดหายไป

(5) เล่าเรื่องประกอบภาพ เรื่อง ตำนานนิทานไทย ผาแดง-นางไอ่ ของช่อง Thai long time เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2561 ในเรื่องนี้จะมีรูปแบบการเล่าเรื่องประกอบภาพ โดยเน้นความสวยงามของภาพประกอบ ซึ่งเรื่องเล่าจะมีเนื้อหาที่เน้นไปทางด้านตัวละครเอก คือ ผาแดงกับนางไอ่ และลูกพญานาคที่แปลงกลายเป็นกระรอกเผือก การตายของกระรอกเผือกทำให้พญานาคยงพลมาถล่มเมืองมนุษย์จนล่มสลายกลายเป็นหนองหารในปัจจุบัน การสร้างสรรค์เรื่องนี้มีความน่าสนใจตรงที่การใช้รูปแบบเล่าเรื่องประกอบภาพและดนตรีประกอบ ทำให้มีความน่าสนใจและได้อรรถรสในการชม

(6) ตำนานพญานาคถล่มเมือง จนกลายเป็นหนองหาร จ.สกลนคร ของ You Do you know about this เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2561 รูปแบบการนำเสนอประกอบด้วยการใช้ดนตรีโปงลางนำ มีภาพประกอบ โดยมีภาพวาดที่สวยงามที่วาดในลักษณะศิลปะไทยภาคกลาง แต่ละฉากของเรื่องเล่า มีคำเตือนให้ใช้วิจารณญาณในการรับชม ส่วนการดำเนินเรื่องเล่ากล่าวถึงสภาพในปัจจุบันของหนองหาน เชื่อมโยงไปสู่ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน และดำเนินเรื่องไปตามลำดับ พอดำเนินเรื่องมาถึงภังคีถูกยิงตาย ได้มีการตัดพาไปถึงอดีตชาติที่เป็นผลกรรมของภังคีที่ทำให้ถูกยิงตายในชาตินี้ ซึ่งเป็นคติความเชื่อเรื่องกรรมกับการให้ผลของกรรม จากนั้นจึงนำเสนอฉากของการกินเนื้อกระรอกเผือก และเหตุการณ์ที่พญานาคยกไพร่พลมาถล่มเมืองจนล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำใหญ่ การสร้างสรรค์เรื่องนี้ ได้มีการกล่าวถึงเรื่องราวที่เป็นตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยมีผา แดงนางไอ่ และภังคี เป็นตัวละครดำเนินเรื่องหลัก และพยายามสอดแทรกคติความเชื่อเรื่องกรรม เพื่อให้ตระหนักถึงคุณค่าของชีวิตและการทำความดีด้วย

(7) พญานาคถล่มเมือง ตำนานหนองหานหลวงสกลนคร ของ channel ที่นี่มีเรื่องเล่า เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2561 รูปแบบการนำเสนอเป็นการเล่าเรื่องโดยใช้เสียงบรรยายประกอบกับรูปภาพ และมีภาพนิ่งสลับกับภาพเคลื่อนไหว ส่วนเนื้อหาก็นำเสนอเรื่องราวตามลำดับ แต่จะเน้นหนักไปในเรื่องความรักของผาแดงกับนางไอ่ และความแค้นของพญานาคจนนำไปสู่การถล่มเมือง ในการสร้างสรรค์เรื่องเหล่านี้จะให้น้ำหนักไปที่การล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน ทำให้เข้าใจเฉพาะเหตุการณ์เมื่องล่ม

(8) รายการ Me-สาระ เรื่อง เปิดตำนาน “เมืองหนองหาร” ของ channel ปาฏิหาริย์ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2562 รูปแบบนำเสนอมีพิธีกรกล่าวนำเข้าสู่เนื้อหา โดยมีการกล่าวถึงมูลเหตุให้เกิดกนองหาน วิธีการใช้เสียงบรรยายประกอบภาพวาดสลับกับภาพพื้นที่หนองหานในปัจจุบัน ส่วนเนื้อหากล่าวถึงตำนานผาแดงนางไอ่ตั้งแต่เริ่มต้น และอดีตชาติของตัวละครหลักนำเสนอเนื้อหาครบถ้วนทุกเหตุการณ์ การบรรยายเน้นสร้างบรรยากาศให้มีอารมณ์และความรู้สึกร่วมกับเหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์นาคถล่มเมืองมีอะไรเกิดขึ้นบ้าง ความวุ่นวาย การหนีตายเอาตัวรอด ลักษณะของเมืองที่ถล่มลงในน้ำ ทำให้เห็นความน่าสะพรึงกลัว เมื่อเหตุการณ์สงบลงตอนเช้าจากภาพ

เมืองที่สวยงามก็หายไปหมดปรากฏเป็นหนองน้ำใหญ่สุดสายตา เหลือเพียงแต่บ้านแม่ม้าย 3-4 แห่งเท่านั้น ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็นดอนอยู่กลางหนองหานเท่านั้น ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านยูทูปที่สมบูรณ์ที่สุด ถ้าหากเอาตำนานผาแดงนางไอ่มาเป็นที่ตั้ง เนื้อหาสาระก็จะขาดเพียงช่วงท้ายหลังจากการตายของผาแดงแล้วมีบทสรุปของเรื่องเป็นอย่างไร

4) เพลง

ในงานวิจัยนี้ได้เลือกศึกษาข้อมูลบทเพลงที่ปรากฏในสื่อสมัยใหม่ จำนวน 28 เพลง สังเคราะห์เนื้อหาของการสร้างสรรค์ออกเป็น 10 ลักษณะ คือ เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับผาแดง-นางไอ่ เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับภังคี เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับสกลนคร เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับหนองหาน เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับนางไอ่ เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับผาแดง เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับประเพณีบุญบั้งไฟ เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับนาค เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากร และเพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับการท่องเที่ยว ดังนี้

1. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับผาแดง-นางไอ่ โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับผาแดง-นางไอ่ 5 เพลง ดังนี้ (1) เพลงผาแดง-นางไอ่ ขับร้องโดย พร ภิรดี, วัฒน์ ศิวดล คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง โดยเป็นเพลงของคณะหมอลำที่สร้างสรรค์ในรูปของเพลงคู่ นักร้องชายกับหญิงร้องเป็นตัวแทนของฝ่ายผาแดงกับนางไอ่ (2) เพลงสุดนำแนน ขับร้องโดย แมน จักรพันธ์, แต้ว สุกัญญา, นก พงศธร คณะระเบียบวาทศิลป์ โดยสร้างสรรค์ในรูปของการแสดงสดบนเวทีประกอบแสง สี เสียง โดยมีนักร้องสามคนเป็นตัวแทนความรักสามเศร้า นักร้องแสดงเป็นตัวละครผาแดง ภังคี และนางไอ่ เนื้อเพลงเล่าเรื่องโศกนาฏกรรมความรัก รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านการแสดงสดบนเวทีแล้วนำบันทึกการแสดงสดบนเวทีมาเผยแพร่ลงในยูทูป (3) เพลง หนุ่มผาพงหลงสาวคีตา ขับร้องโดย คะนองนา กาฬสินธุ์, สุดา ศรีลำดวน ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing โดยรูปแบบการสร้างสรรค์เพลงประกอบคาราโอเกะโดยมีผู้แสดงหยอกเย้ากันระหว่างตัวละครผาแดงกับนางไอ่ หนุ่มสาวเป็นตัวแทนเชื่อมสัมพันธ์ 2 เมืองในตำนานที่เน้นฉากการพบปะ หยอกเย้า และนำเสนอมุมน่ารักตามประสาชายหนุ่มหญิงสาวที่มีความรักต่อกัน (4) เพลงผาแดงนางไอ่ ชาติปางก่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม โดยรูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าโดยใช้เพลงเล่าเรื่องของผาแดงกับนางไอ่ มีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเน้นเรื่องเล่าในประเด็นความรักความผูกพัน และสะเทือนใจจากการไม่สมหวังในความรัก (5) เพลง ผาแดงนางไอ่ อัลบั้มสงสารน้องเมีย ขับร้องโดย เฉลิมพล มาลาคำ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์บทเพลง จากเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ โดยมีดนตรีที่สนุกสนาน นำเสนอในมุมความโศกเศร้าจากการสูญเสียคนรัก ผ่านดนตรีและเสียงร้องที่สนุกสนาน

2. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับภังคี โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับคังคี 8 เพลง ดังนี้ (1) เพลงผาแดงแย่งรัก ขับร้องโดย พรศักดิ์ ส่องแสง อัลบั้ม พ่อหม้ายใจมาร รูปแบบการสร้างสรรค์เป็นคาราโอเกะเพลง จังหวะสนุกสนาน มีตัวแสดงสมบทบาท เนื้อหา

นำเสนออดีตชาติของท้าวภังคี ส่งผลให้ชาติปัจจุบันอยากเห็นหน้านางไอ่ แต่นางไอ่สั่งเสนาไล่จับและยิงภังคีตาย เนื้อเพลงช่วงนี้มีการแหล่ภาษาอีสานบรรยายความรู้สึกภังคีก่อนตายที่ถูกผาแดงแย่งรัก (2) เพลงกะฮอกด่อน ขับร้องโดย ชายเบล แข็งเบิดคืน รูปแบบการนำเสนอเป็นเพลงที่มีเนื้อหากล่าวถึงความรู้สึกของกระฮอกด่อน (กระรอกเผือก) ความรักในมุมของกระรอกเผือก ความรักของคนที่ไม่สมหวัง ถูกกระทำให้พลัดพลากจากความรักเหมือนกระรอกเผือก โดยการสร้างสรรค์ในบทเพลงนี้เสนอในมุมของกระรอกเผือกที่ผิดหวังในความรักจนต้องถูกฆ่าตาย (3) เพลงหัวใจภังคี ขับร้องโดย ครูน้ำต้น ชิติภัทร รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงโดยมีการทำมิวสิควีดีโอประกอบ โดยเปรียบเทียบความรักของชายหนุ่มในปัจจุบันกับความรักของภังคีที่ไม่สมหวังเหมือนกัน (4) เพลงภังคีพ่ายฮัก ขับร้องโดย โชน วาริชภูมิ รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงประกอบเสียงแคนและกีต้าโปร่ง ผ่านการร้องเป็นภาษาอีสาน ซึ่งเป็นการสื่ออารมณ์ความรู้สึกของคนที่พ่ายแพ้ต่อความรักที่ต้องทนดูคนรักมีความสุขกับชาอื่น ซึ่งเป็นชะตากรรมของคนแอบรักแต่มักไม่สมหวัง (5) เพลงท้าวภังคี ขับร้องโดย รุ่งนคร นครพนม รูปแบบการสร้างสรรค์เพลง ดนตรีสมัยใหม่สอดแทรกภาษาอีสาน โดยเป็นการสร้างสรรค์คติความเชื่อเรื่องกรรม ยอมรับบาปกรรมที่ตนเคยทำกับนางไอ่ และมีความหวังกับภพใหม่ว่าจะได้สมหวังกับความรัก ซึ่งเป็นเพลงที่สื่ออารมณ์ทั้งความรัก ความเศร้า ความเสียสละ ความเชื่อ และความหวัง ทำให้คนฝังเห็นใจภังคีในฐานะผู้บูชาความรัก (6) เพลงภังคี ขับร้องโดย เบียร์ นฤชัย รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงดนตรีสมัยใหม่นำเสนอผ่านสำเนียงร้องภาษาอีสาน นำเสนอในมุมของความเศร้าของคนที่ด้อยกว่าคนอื่นด้านความรัก การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในบทเพลงนี้ เป็นการเปรียบเทียบความรักตนเองที่ไม่สมหวังในปัจจุบันกับความรักในตำนานของภังคีที่ไม่สมหวังเหมือนกัน ซึ่งเป็นการนำเสนอในมุมมองของผู้ไม่สมหวังในความรัก (7) เพลงกระฮอกด่อน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม ซึ่งมีผู้ร้องคนเดียวกัน รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านบทเพลงที่มีเนื้อหาเน้นหนักไปที่ประเพณีบุญบั้งไฟ เมืองบาดาลของพญานาค ความงามของนางไอ่ลูกพญาขอม และลูกพญานาคหลงรักนางไอ่จึงแปลงกายเป็นกระรอกเผือก ซึ่งมีเนื้อหาเชื่อมโยงกันที่กล่าวถึงบุญประเพณีบุญบั้งไฟ ความรัก ความผิดหวัง ความแค้น และความสูญเสีย จนเป็นที่มาของเมืองล่มกลายเป็นหนองหาน (8) เพลงน้ำตาภังคี ขับร้องโดย แต้มสี อนุทัย คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง โดยการสร้างสรรค์ผ่านการแสดงสดบนเวที และเสียร้องประกอบภาพนิ่ง เนื้อหานำเสนอความรู้สึกเจ็บปวดใจของภังคี

3. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับสกลนคร โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับจังหวัดสกลนคร 1 เพลง คือ เพลงมนต์รักสกลนคร ขับร้องโดย แดง จิตกร รูปแบบเรื่องเล่าผ่านบทเพลงช้าและเศร้าตามแบบของนักร้อง โดยมีเนื้อหาหลักกล่าวถึงภาพรวมของจังหวัดสกลนคร เริ่มจากเนื้อเพลงกล่าวถึงภูพาน ภูพานราชนิเวศน์ แล้วจึงโยงมาหาฝั่งหนองหานสู่ตำนานความรักของผาแดงนางไอ่ พระธาตุเชิงชุมสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่เมือง สาวภูไทมีความสวยงาม ความเอื้ออารีของคนสกลนคร เทศกาลออกพรรษา เพื่อทำให้คนคิดถึงเมืองสกลนคร ส่วนเรื่องราวที่เกี่ยวกับผาแดง

นางไอ่ไม่ได้ลงรายละเอียด แต่ก็ทำให้เห็นว่าเรื่องเล่าตำนานผาแดงนางไอ่มีความสำคัญกับจังหวัดสกลนคร จนถูกนำมากล่าวถึงในเนื้อเพลง เมื่อได้ฟังทำให้อยากเดินทางไปเที่ยวหนองหาน

4. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับหนองหาน โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับหนองหาน 6 เพลง ดังนี้ (1) เพลงตำนานหนองหาน ขับร้องโดย ยุ้ย ทองใบ -สร้างสรรค์โดยใช้ดนตรีสมัยใหม่เร้าใจ เนื้อเพลงเล่าเรื่องตำนานการเกิดหนองหานโดยใช้ภาพนิ่งประกอบฉากต่าง ๆ และภาพหนองหานปัจจุบันประกอบด้วย แต่การร้อยเรียงเนื้อหาไม่ค่อยต่อเนื่อง เนื้อหามีลักษณะกระโดดข้ามไปข้ามมา (2) เพลงตำนานรักหนองหาน ขับร้องโดย เอก รุ่งสุวรรณ ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing -สร้างสรรค์บทเพลงบอกเล่าเรื่องราวการเกิดหนองหานตามตำนานผาแดงนางไอ่ (3) เพลงตะวันรอนที่หนองหาน ขับร้องโดย สายัณห์ สัญญา -รูปแบบการสร้าสรรค์เพลงช้า เศร้า เนื้อเพลงกล่าวถึงจุดเริ่มต้นความรักและคำสาบานให้หนองหานเป็นสักขี ขอให้รักมั่นคงเหมือนผาแดงนางไอ่ เพลงนี้สร้างสรรค์ภูมิสถานหนองหานให้เป็นสังขีพยานของความรักที่มั่นคง (4) เพลงหนองหานวิมานร้าง ขับร้องโดย หยาด นภาลัย -รูปแบบสร้างสรรค์ภาพประกอบ มีการเผยแพร่หลายเวอร์ชั่น เพลงเน้นความไพเราะจูงใจให้คนอยากมาดูความงามของหนองหาน เนื้อเพลงกล่าวถึงความงามของหนองหาน งานแข่งเรือ บุญบั้งไฟ แต่บทสรุปได้เสนอมุมมองความรักผ่านฉากหนองหานเป็นภูมิสถานสร้างสรรค์ตำนานรักในมุมที่ไม่สมหวัง (5) เพลงซากฮักหนองหาน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการสร้างสรรค์เพลงแหล่อีสานดนตรีสนุกสนาน ประกอบภาพวาดเรื่องราวผาแดงนางไอ่ เนื้อหาเล่าถึงเรื่องราวของผลกรรมที่ทำให้เกิดมามีเวรกรรมต่อกัน -การสร้างสรรค์เรื่องกรรมอโหสิกรรมต่อกัน ส่งเสริมศีลธรรม และการทำความดี เพื่อให้เข้าใจถึงบาปบุญคุณโทษ และเห็นคุณค่าของชีวิต (6) รักสะท้านหนองหานล่ม ขับร้องโดย ดวง มรกต -สร้างสรรค์ขึ้นในทำนองดนตรีที่มีความสนุกสนาน นำเสนอเรื่องราวตำนานผาแดงนางไอ่ และประเพณีการทำบุญบั้งไฟบูชาพญาแถน

5. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับนางไอ่ โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับนางไอ่ 5 เพลง ดังนี้ (1) เพลงถามใจไอ่คำ ขับร้องโดย เกล้า กนกพรรณ รูปแบบของเพลง ใช้ดนตรีร่วมสมัย นักร้องสาวเสียงดี ถ่ายทอดอารมณ์และความรู้สึกของนางไอ่ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์เพลงนี้เน้นสื่ออารมณ์ความรู้สึกของนางไอ่ที่มีต่อภังคี มีทั้งเกลียดและอารมณ์โหยหาปนอยู่ในนั้นด้วย (2) เพลงผัวใบ้ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม โดยมีรูปแบบการสร้างสรรค์บทเพลงที่มีเนื้อหากล่าวถึงความทุกข์ของนางไอ่ในชาติที่เกิดเป็นลูกเศรษฐี ได้สามีเป็นคนใบ้ปล่อยเมียทิ้งกลางป่า ทำให้เกิดความโกรธแค้นและสาปแช่งผัวให้เกิดชาติหน้าตายบนต้นไม้ ส่งผลให้ผัวเป็นกระรอกเผือกถูกยิงตายบนต้นไม้ (3) เพลงธิดาพญาขอม ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม โดยสร้างสรรค์ลักษณะตัวละครนางไอ่ที่เป็นหญิงในอุดมคติ

6. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับผาแดง โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับผาแดงโดยตรง 1 เพลง คือ เพลงผาแดงถล่มบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม รูปแบบการจ้างสรรค์บทเพลง ได้กล่าวถึงตำนานผาแดงนางไอ่ โดยสร้างสรรค์บทบาทแรงรักแรงแค้นของผาแดงที่ถูกพญานาคเอาคนรักไป เมื่อตายแล้วจึงไปทำสงครามกับนาค เพื่อแสดงให้เห็นมุมที่เมืองบาดาลถูกถล่มคืนเป็นฉากสุดท้ายกับเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่

7. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับประเพณีบุญบั้งไฟ โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับประเพณีบุญบั้งไฟ 1 เพลง คือ เพลงบุญบั้งไฟ ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม โดยสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อส่งเสริมประเพณีบุญบั้งไฟ ความเป็นมาของบุญบั้งไฟ

8. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับนาค โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับนาคโดยตรง 1 เพลง คือ เพลงเมืองบาดาล ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม เป็นเพลงที่บอกเล่าถึงเรื่องราวของเมืองพญานาคในตำนานผาแดงนางไอ่

9. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากร โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมีความเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากร 1 เพลง คือ เพลงสายน้ำแห่งตำนาน ขับร้องโดย แน็ท ศิริพงษ์ รูปแบบการสร้างสรรค์โดยมีเสียงแคนนำกับกีต้าโปร่งของนักร้องและภาพของหนองน้ำ เนื้อเพลงกล่าวถึงหนองหานที่เปลี่ยนไป นำเสนอในมุมหนองหานว่าเป็นตำนานเมืองผาแดง และรณรงค์ให้เห็นคุณค่าของทรัพยากรหนองหานว่าเป็นสายน้ำที่มีตำนานเรื่องเล่า ซึ่งเป็นสร้างสรรค์ตำนานเรื่องเล่าสู่การจัดการทรัพยากร

10. เพลงสร้างสรรค์เกี่ยวกับการท่องเที่ยว โดยมีเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวหนองหาน 1 เพลง คือ เพลงสกลนครล้ะเบ่อ ร้องโดย นิ้วก้อย กรรณิการ์, โอ้ต เมืองพล, กระถิน ศิริรัตน์ โดยมีรูปแบบการสร้างสรรค์เพลงสนุกสนาน มีลักษณะเชิญชวนมาเที่ยวสกลนครที่มีสถานที่ท่องเที่ยวหลากหลาย งานลือเลื่องหนองหาน ตำนานหนองหาน ผาแดงนางไอ่ เพลงนี้ไม่ได้ลงรายละเอียดเกี่ยวกับหนองหาน เพียงแต่กล่าวถึงในฐานะตำนานที่มีความสำคัญของจังหวัดสกลนคร

5) หมอลำ

ประเภทลำกลอน จากการศึกษาตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่สร้างสรรค์ขึ้นในรูปของลำกลอน ประกอบด้วย ลำกลอนเกี่ยวกับตำนานหนองหาน ลำกลอนเกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่ และลำกลอนเกี่ยวกับจังหวัดสกลนคร ดังนี้

1. ลำกลอนเกี่ยวกับตำนานหนองหาน โดยมีลำกลอนที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อบอกเล่าตำนานหนองหาน 4 กลอน ดังนี้ (1) ลำกลอนประวัติหนองหารสกลนคร (หนองหานฟานด่อน) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำประกอบเสียงแคน โดยได้กล่าวถึงตำนานเรื่องเล่าการล่มสลายของเมืองจนกลายเป็นหนองหาน ว่ามาจากความรัก ความแค้นและการ

ทำลายร้าง ส่วนคนที่ไม่ได้กินเนื้อกระรอกเผือกที่เหลือรอดจากความตายแล้วมาตั้งเมืองใหม่กลายเป็นสกลนครในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงตำนานเรื่องเล่ากับความเป็นมาของจังหวัดสกลนคร (2) ลำกลอนประวัติ หนองหานกุมภวาปี (ผาแดง-นางไอ่) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำทำนองช้าและเศร้า การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากกลอนลำนี้ ส่วนแรกจะเน้นหนักไปที่ภังคีแอบมาหานางไอ่ เหตุการณ์ไล่ล่าภังคีจนถึงการถูกยิงและการสาปแช่งก่อนตาย ส่วนช่วงที่สองแต่เน้นหนักไปที่เหตุการณ์หนีตายของผาแดงและนางไอ่ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นชื่อเรียกสถานที่ต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน ส่วนนี้ได้ผูกโยงชื่อสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเหตุการณ์หนีเอาตัวรอดของผาแดงและนางไอ่ เช่น เมื่อทิ้งกลองลงไปก็กลายเป็นห้วยกลอง เมื่อทิ้งฆ้องลงไปก็กลายเป็นห้วยฆ้อง ตรงที่ม้าบักสามกระโดดพลาดเรียกว่าห้วยสามพาด ซึ่งยังปรากฏเป็นชื่อเรียกในปัจจุบัน (3) ลำกลอนตำนานหนองหานกุมภวาปี ของ หมอลำบุญช่วง เด่นดวง รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำที่มีจังหวะสนุกสนาน ทำให้ผู้ฟังรู้สึกครึกครื้นอยากฟ้อนลำตามจังหวะลำ เนื้อหาจากบทกลอนสร้างสรรค์เป็น 2 ส่วน ส่วนแรกจะเน้นหนักไปทางเหตุการณ์สำคัญในการไล่จับกระรอกและเมืองล่ม ส่วนที่สองจะเป็นการกล่าวถึงลักษณะทางภูมินามที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ไล่ล่ากระรอกและการหนีเอาตัวรอดของผาแดงกับนางไอ่เมื่อผ่านสถานที่ต่าง ๆ ก็กลายเป็นที่เรียกขานตามลักษณะภูมินามมาจนถึงปัจจุบัน (4) ลำกลอนตำนานหนองหานหลวง สกลนคร (ฟานด่อนเมืองสกลนคร) ประพันธ์โดยสวาท กวีพจน์ ลำโดย หนูทอง นนพละ, อวยพร เถื่อนแก้ว ผลิตโดย ชัยอนันต์ สตูดิโอ การสร้างสรรค์กลอนลำคู่ที่มีเนื้อหากล่าวถึงการเกิดขึ้นของหนองหานจังหวัดสกลนคร เหตุการณ์เมืองล่ม โดยเน้นเนื้อหาเกี่ยวกับฟานด่อนถูกยิงตายจนถึงเมืองล่มกลายเป็นหนองหานปัจจุบัน การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากกลอนลำนี้บอกเล่าถึงความเป็นมาของหนองหานเชื่อมโยงกับจังหวัดมกลนคร

2. ลำกลอนเกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่ โดยมีลำกลอนที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อบอกเล่าเรื่องราวของผาแดง-นางไอ่ 1 กลอนลำ คือ ลำกลอนผาแดง (ทำนองกาฬสินธุ์) ของ มิดฟิลด์ ฮอยฮักกระฮอกด่อน รูปแบบการสร้างสรรค์กลอนลำนี้ มีเพียงแคนเป็นดนตรีประกอบ จังหวะในการรับช้า เนื้อหาตัดเอาเฉพาะช่วงที่ผาแดงนำบั้งไฟมาแข่งเพื่อจะได้นางไอ่มาเป็นคู่ อธิษฐานขอให้บั้งไฟขึ้นสูงเพื่อจะได้รางวัลเป็นการครอบครองนางไอ่ พรรณนาความงามของนางไอ่ว่าเป็นบุญวาสนาที่ได้มาพบเห็น การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในกลอนลำนี้ จะมุ่งเน้นไปที่การพรรณนาถึงรูปลักษณ์ความสวยงามของนางไอ่ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความงามของหญิงในอุดมคติและความมั่นคงในความรัก

3. ลำกลอนเกี่ยวกับจังหวัดสกลนคร โดยมีลำกลอนที่สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อเผยแพร่ของดีเมืองสกลนคร 1 กลอนลำ คือ ลำกลอนประวัติเมืองสกล ของ หมอลำอรพิณ วีดิทัศน์ การลำของหมอลำหญิงกับหมอแคนที่เลือกสถานที่ถ่ายทำที่หนองหาน กล่าวถึงความเป็นมาของสกลนครของดีขึ้นชื่อ เช่น พระธาตุเชิงชุม ตำหนักภูพานราชนิเวศน์ หนองหาน ความงามของหนองหาน เสนอภาพประกอบเป็นพื้นที่หนองหาน ดอนแม่หม้าย แล้วกล่าวถึงความทุกข์ยากของแม่หม้ายที่

ไม่มีมีดไปเฉือนเนื้อกระรอกมากิน ส่วนผาแดงพานางไอ่หนี ชาวเมืองที่กินเนื้อล้มตายหมด เหลือแต่แม่ม้ายมาตั้งเมืองใหม่จนเป็นเมืองแม่ม้าย ส่วนกลอนลำก็จะตัดตอนมาเฉพาะการกินเนื้อกระรอกและเมืองล่มสลาย แต่ในช่วงสุดท้ายของกลอนลำก็จะปลูกฝังให้รู้จักคุณค่าของบรรพบุรุษที่ได้สร้างบ้านแปลงเมืองสกลนคร และรณรงค์ให้รักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

ประเภทลำเรื่องต่อกลอน จากการศึกษาตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่สร้างสรรค์ขึ้นในรูปของลำเรื่องต่อกลอน โดยนำเสนอเฉพาะที่เกี่ยวกับผาแดงนางไอ่ 2 เรื่อง คือ (1) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะฟ้าสีคราม การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบลำเรื่องต่อกลอนยาว ๆ ใช้เวลาประมาณ 4 ชั่วโมง หมอลำรับบทเป็นตัวละครสำคัญในเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ นำเสนอเป็นฉาก ๆ ลำดับเนื้อหาตามเหตุการณ์ในเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากลำเรื่องต่อกลอนนี้ ทำให้เข้าใจเรื่องราวตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงจบ ทำให้ได้อรรถรสในการฟัง เข้าใจอารมณ์ตัวละครหลักผ่านตัวแสดง (2) ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะเพชรอุบล รูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าโดยมีหมอลำแสดงเป็นตัวละครหลัก ได้แก่ พญาขอม ผาแดง นางไอ่ ภังคี พญานาค สลับกันลำตามเนื้อหาในเรื่องผาแดงนางไอ่ แต่ละตัวแสดงก็ทำหน้าที่ในการบอกเล่าเรื่องราว บรรยายความรู้สึก เพื่อเป็นตัวแทนของตัวละครหลักที่ปรากฏในเรื่องผาแดงนางไอ่ และเพื่อสื่อความหมายและความเข้าใจได้ง่าย แต่เนื้อหาอาจจะไม่ครอบคลุม เพราะนำเสนอเฉพาะฉากที่เป็นเหตุการณ์สำคัญเท่านั้น ถ้าหากคนไม่มีพื้นฐานความรู้ตำนานผาแดงนางไอ่มาก่อนอาจไม่เข้าใจ

ประเภทลำเพลิน จากการศึกษาตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่สร้างสรรค์ขึ้นในรูปของลำเพลิน 3 เรื่อง คือ (1) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะทองมี มาลัย การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากลำเพลินเรื่องผาแดงนางไอ่ ดนตรีกระชับเน้นความสนุกสนานเพื่อบอกเล่าเรื่องราวของผาแดงนางไอ่ โดยมีหมอลำชายกับหญิง 2 คน สลับกันลำเป็นตัวละครหลักผาแดงกับนางไอ่ (2) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดย ป.ฉลาดน้อย ส่งเสริม, อังคนางค์ คุณไชย การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในรูปลำเพลินนี้ใช้ดนตรีประยุกต์จังหวะสนุกสนาน ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ที่เน้นความสนุกสนานเพื่อบอกเล่าเรื่องราวผาแดง-นางไอ่ในมุมของความสุขและสนุกสนานเท่านั้น (3) ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงลานางไอ่ โดย ฝ้าย นิลุบล แสงจันทร์ โดยมีรูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านลำเพลินผาแดงนางไอ่ โดยใช้ดนตรีสนุกสนาน โดยมีการนำเสนอเรื่องเศร้าผ่านดนตรีและการลำที่มีความสนุกสนานตามแบบของลำเพลิน ทำให้สามารถสร้างสรรค์เรื่องเล่าในรูปของความบันเทิง

3.1.2 การสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ได้มีการสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้เกิดการสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสอดคล้องกับสังคมไทยปัจจุบัน ดังนี้

1. การสร้างสรรค์รูปแบบของการพัฒนาเชิงพื้นที่

แม้หนองหานจะได้รับการประกาศให้เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำนานาชาติไปแล้วก็ตาม นับตั้งแต่เริ่มต้นโครงการโขงชีมูล แหล่งน้ำหนองหานกุมภวาปี ได้ถูกก่อสร้างคันดินโดยรอบพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานสำหรับเก็บกักน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้ง แต่ก็ทำให้เกิดปัญหาตามมาหลายประการด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เช่น ด้านในของคันดินที่กลายเป็นอ่างเก็บน้ำหนองหาน เกิดพืชน้ำเกิดขึ้นมาและตายทับถมเป็นชั้น ๆ สนมหนา 2-3 เมตร ลอยแพร่กระจายไปทั่วเกือบเต็มพื้นที่หนองหาน ทำให้เรือสัญจรไปมาไม่ได้ในฤดูน้ำหลาก มีการระบายน้ำออกจากหนองหานได้ช้า เนื่องจากมีผักตบและสนมกีดขวางทางน้ำ ที่หนักไปกว่านั้นคือเกิดปัญหาน้ำท่วมพื้นที่รอบนอกเนื่องจากระบายน้ำลงสู่หนองหานได้ช้าและช่องทางระบายไม่เพียงพอ นอกจากนั้นชาวบ้านที่หากินในบริเวณหนองหานมายาวนานยังบอกว่าปลาหลายชนิดหายไป ส่วนหนองหารสกลนคร เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ แหล่งน้ำผิวดินขนาดใหญ่ที่สุด คือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในเขตพื้นที่ 2 อำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอโพนนาแก้ว มีพื้นที่ประมาณ 123 ตารางกิโลเมตร มีชุมชนอาศัยอยู่โดยรอบ มีลำน้ำหลายสาขาไหลลงหนองหาน จากหนองหานเชื่อมต่อกับลำน้ำก่ำ ไหลลงสู่ลำน้ำโขงที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ปัญหาส่วนใหญ่ของหนองหาน ได้แก่ การทับถมของตะกอนดิน จากการชะล้างของหน้าดิน รวมทั้งการปล่อยน้ำเสียของเสียจากแหล่งชุมชน สารเคมีที่ใช้ในเกษตรกรรม รวมทั้งการขยายตัวของวัชพืช และตายทับถมเป็นเวลานานทำให้หนองหานตื้นเขินและเกิดตะกอนเน่าเสีย เป็นปัญหาต่อสิ่งมีชีวิตและการดำรงชีพของประชาชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ หนองหาน นอกจากนี้ยังมีปัญหาบุกรุกที่ดินรอบหนองหาน (สละ พรหมเดชบุญ (2547 : 2-3) จึงทำให้มีกระบวนการพัฒนาพื้นที่รอบหนองหานและสร้างสรรค์เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับหนองหาน ทั้งรูปแบบของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รูปแบบของภูมินามที่เกี่ยวข้อง รูปแบบของวัฒนธรรม รูปแบบของกฎเกณฑ์และกติกาในการใช้ประโยชน์จากหนองหานร่วมกัน ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์รูปแบบของการพัฒนาเชิงพื้นที่สร้างสรรค์

2. การสร้างสรรค์รูปแบบส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่น

ความหลากหลายของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ทั้งในมิติด้านเนื้อหาและกลวิธีการสร้างสรรค์ การศึกษาบทบาทของตำนานเรื่องเล่าหนองหานในสังคมไทยร่วมสมัย จะช่วยทำให้เห็นถึงความสำคัญของข้อมูลคติชนที่จะเน้นย้ำให้เห็นว่าสร้างสรรค์ขึ้น เพื่อตอบสนองความต้องการของคนในสังคมในแง่มุมต่างๆ ที่อาจแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่นหรือสถานการณ์ สอดคล้องกับทฤษฎีบทบาทหน้าที่นิยมที่มองว่า วัฒนธรรมส่วนต่าง ๆ ในสังคมมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ ทั้งด้านปัจจัยพื้นฐาน ด้านความมั่นคงของสังคม และความมั่นคงทางด้านจิตใจ วัฒนธรรมในส่วนที่เป็นคติชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าประเภทต่าง ๆ เพลง การละเล่น การแสดง ความเชื่อ พิธีกรรม ล้วนมีหน้าที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางด้านจิตใจและช่วยสร้างความเข้มแข็งและความ

มั่นคงทางวัฒนธรรมให้แต่ละสังคม (อ้างถึงใน อภิลักษณ์ เกษมผลกูล, 2552) ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์รูปแบบส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่น

3. การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ

การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ ทั้งประเภทสื่อสิ่งพิมพ์ และประเภทสื่อออนไลน์ เช่น สื่อโทรทัศน์/ละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube หมอลำ และเพลง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อก่อนนี้ ในส่วนเพลงที่เกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหานมีการสร้างสรรค์ขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะบทเพลงของชาวอีสานจึงได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก ซึ่งเนื้อหาของเพลงจะบอกเล่าเรื่องราวหรือการเปรียบเทียบ เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับผาแดงนางไอ่ โดยหยิบยกบางเหตุการณ์มาสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ถูกนำมาสร้างสรรค์เป็นบทเพลงจำนวนมาก และเผยแพร่ในสื่อสมัยใหม่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ 1) เพลงหนองหานนางไอ่ ศิลปิน : พรศักดิ์ ส่องแสง 2) เพลงผาแดงแย่งรัก ศิลปิน : พรศักดิ์ส่องแสง 3) เพลงนานผาแดงนางไอ่ ศิลปิน : สัจจาใจบุญ 4) เพลงดอนสวรรค์หนองหารหล่ม ศิลปิน : ปรีชาโฟล์ค 5) เพลงหนองหารนิรันดร ศิลปิน : ปรีชาโฟล์ค 6) เพลงผาแดงนางไอ่ ศิลปิน : เฉลิมพลมาลาคำ 7) เพลงรักสะท้านหนองหานล่ม ศิลปิน : ดวงมรกต 8) เพลงผาแดงนางไอ่ ศิลปิน : พรภิรดี- วัฒณ์ศิวดลสาวน้อยเพชรบ้านแพง 9) เพลงน้ำตาพังคี ศิลปิน : แต้มสีอนุทัย 10) เพลงหนองหารวิมานร้าง ศิลปิน : หยาด นภาลัย 11) เพลงหนองหานตะวันรอน ศิลปิน : อรวี สัจจานนท์ 12) เพลงบุญบั้งไฟ ศิลปิน : อุไรปุยวงศ์ 13) เพลงสัจจาหญิง ศิลปิน : ศิริพรอำไพพงษ์ (เนื้อหาเปรียบเทียบพี่ฮักน้องมาแต่ดนนาน ตั้งแต่หนองหานยังบ่ทันหล่ม ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบเรื่องราวความรักที่ยืนยาว ย้อนไปก่อนที่หนองหานจะล่ม ซึ่งสะท้อนให้เห็นความรักอยู่เหนือกาลเวลา) 14) เพลงริมฝั่งหนองหาน ศิลปิน : มนต์แคนแก่นคูน ซึ่งเป็นบทเพลงที่สร้างสรรค์ขึ้นมาทั้งเนื้อหาและออกแบบดนตรีผสมผสานดนตรีอีสานกับดนตรีสากล ปัจจุบันมียอดคนเข้าชมมากกว่า 49,960,113 วิว และยอดกดชื่นชอบกว่า 83,000 คน

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าในรูปของบทเพลงและหมอลำ ยังมีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานต่อยอดไปสู่การนำไปร้องประกวดในรายการประกวดเพลง/หมอลำ และมีการนำไปสร้างสรรค์ในรูปของเพลง Cover รวมทั้งการสร้างสรรค์ในรูปของมิวสิกวิดีโอ (Music Video) ซึ่งมีภาพประกอบเพลงที่ถ่ายทอดตัวแสดง และการสื่อความหมายจากเนื้อหาของเพลงเพื่อสื่อให้ผู้ชมเข้าใจเนื้อหาและอารมณ์เพลงได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งบทเพลงและหมอลำดังกล่าวล้วนมีการทำมิวสิกวิดีโอประกอบด้วย การสร้างสรรค์เรื่องเล่าจากบทเพลง/หมอลำและมิวสิกวิดีโอจึงเป็นการสร้างสังสรรค์และถ่ายทอดเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานผ่านความบันเทิง

การสร้างสรรค์เรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานได้มีการปรับเปลี่ยนให้เป็นในรูปของการ์ตูน โดยเฉพาะในปัจจุบันได้มีการสร้างสรรค์การ์ตูนแบบสามมิติและการ์ตูนแอนนิเมชั่น ซึ่งจะทำให้คนสมัยใหม่มีความสนใจเรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานมากขึ้น โดยเฉพาะเด็กและเยาวชนที่ไม่สนใจ

ในการอ่าน เรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานก็สามารถศึกษาเรื่องราวผ่านรูปแบบการ์ตูน ซึ่งในการสร้างสรรค์ขึ้นมาหลายเวอร์ชั่น เช่น การ์ตูนผาแดง-นางไอ่ และตำนานรักแห่งหนองหานภาคอีสาน โดยขุนแผนแสนทะเล้น หรือการ์ตูนสองมิติ เรื่องผาแดงนางไอ่ โดยทีมงานจากภาคอีสาน และการ์ตูนแอนิเมชั่นเรื่องผาแดงนางไอ่ โดยกิจติพงษ์ ประชาชิต เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่เหมาะสำหรับเยาวชนและคนรุ่นใหม่

4. การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบการแสดงละครเวที/การแสดงสด

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าผ่านการแสดงละครเวที ได้มีการหยิบยกเอาเหตุการณ์สำคัญมาแสดงหลายเรื่อง เช่น ละครเวทีเรื่องตำนานผาแดงนางไอ่ ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขต เฉลิมพระเกียรติ จังหวัดสกลนคร (ตำนานเล่าขานเกี่ยวกับเรื่องราวความรักความขัดแย้งระหว่างมนุษย์และพญานาคมูลเหตุที่ทำให้เกิดหนองหาร (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 300) การแสดงละครผาแดงนางไอ่ ของสาขาภาษาไทย คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏ มหาสารคาม และการแสดงแสงสีเสียง เรื่อง ตำนานผาแดงนางไอ่ ของโรงเรียนหนองหานวิทยา จังหวัดอุดรธานี

การแสดงสดในรูปของการลำและการสร้างสรรค์โดยมีการประยุกต์การลำกลอน ลำเรื่องต่อกลอน และลำเพลิน ประยุกต์ท่าฟ้อนโดยมีการตั้งชื่อท่าสอดคล้องกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน คือ ฟ้อนเอ้ไอ่คำ นางสาวไพจิตรบุดดาผู้ประดิษฐ์ฟ้อนเอ้ไอ่คำกล่าวว่าผาแดงนางไอ่คือวรรณคดีอันเลื่อง ชื่อของอีสานและนางไอ่คำธิดาของพญาขอมแห่งเมืองเอกชะธีตานครอันมีความสวยสดงดงามลือเลื่องไปทั่วทุกหัวมุมเมือง ดังนั้น เพื่อเป็นการถอดอักษรในด้านวรรณกรรมท้องถิ่นให้เกิดเป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวาจริงจึงน่าจะเป็นการแสดงที่สามารถนำไปแสดงทุกโอกาสรวมถึงสามารถแสดงประกอบในวรรณกรรมท้องถิ่นดังกล่าวได้ฟ้อนเอ้ไอ่คำเป็นฟ้อนประเภทนาฏยบริสุทธิ์คือฟ้อนประกอบทำนอง เพลงโดยนำเสนอด้วยการเกริ่นเนื้อร้องชมโฉมก่อนที่จะฟ้อนประกอบทำนองเพลง (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 313) ในการแสดงแสงสีเสียงชุด "รังสรรค์นาฏการตำนานรักผาแดงนางไอ่" ซึ่งเป็นการแสดงเพื่อสอบ ประมวลผลของนิสิตชั้นปีที่ 4 สาขาศิลปะการแสดงเอกนาฏยศิลป์ไทย รุ่น 13 คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อประมวลความรู้ในการนำทักษะนาฏยศิลป์ไทยมาประดิษฐ์ท่ารำที่ได้ แนวคิดมาจากวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ ซึ่งประกอบไปด้วยการแสดงดังนี้ 1) นบบูชิตวิศิษฏ์ราชัน 2) นฤธีตา 3) ฉุยฉายไอ่คำ 4) ผาแดงชมดง 5) ไอ่คำทรงเครื่อง 6) นาฏลีลานบวันทาบูชาแถน 8) อัศวราชา 9) นาคาพลายุทธ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 301)

5. การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบศิลปะ

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในรูปของศิลปะ ได้แก่ 1) จิตรกรรม เป็นการแสดงให้เห็นภาพเหตุการณ์สำคัญของเรื่องเล่า ซึ่งนำเสนอในรูปแบบหนังสือภาพ ซึ่งเป็นอีกการเล่าเรื่องรูปแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นการเล่าเรื่องผ่านภาพพร้อมคำอธิบายภาพแต่ละฉาก ซึ่งมีทั้งความ

สวยงามและมีความน่าสนใจ หนังสือภาพระบายสีประกอบหลักสูตรท้องถิ่น นิทานพื้นเมืองสกลนคร “ผาแดง นางไอ่” เทศบาลเมืองสกลนครได้จัดทำหนังสือภาพระบายสีประกอบหลักสูตรท้องถิ่นนิทานพื้นเมืองสกลนคร “ผาแดงนางไอ่” โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ “นิทานพื้นบ้านเป็นวรรณกรรมพื้นบ้านที่เล่าขานกันในท้องถิ่น เกี่ยวโยงกัยจิตวิญญาณ คติความเชื่อ รวมถึงสภาพแวดล้อม ป่า เขา และสายน้ำ ผ่านจินตนาการอันลุ่มลึกของคนในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีภาพจิตรกรรมตามผนังโบสถ์ ศาลา หรือสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งนำเรื่องเล่าเหตุการณ์สำคัญมานำเสนอในรูปจิตรกรรม 2) ประติมากรรมตอนท้าวผาแดงพานางไอ่คำหนีฝูงพญานาค ตำนานเรื่องนี้แสดงถึงความเป็นมาของภูมิศาสตร์ในท้องถิ่น คือ หนองหานเมืองสกลนคร แฝงด้วยเรื่องของประเพณี บุญบั้งไฟ ถวายแถนเพื่อขอฝน รวมถึงขนบ-จารีตการดำรงชีวิตด้านต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างสรรค์ขึ้นในรูปแบบของประติมากรรม

ภาพที่ 2 ประติมากรรมเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเหตุการณ์ที่ท้าวผาแดงและนางไอ่หนีจากการถล่มเมืองของพญานาค

ข้อมูล : https://www.muangboranmuseum.com/landmark/the-garden-of-pha-daeng-nang-ai/

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานผ่านศิลปะ โดยมีหลายสถานที่ที่เกี่ยวกับหนองหานซึ่งได้มีการสร้างจิตรกรรมและประติมากรรมเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งฉากที่ได้รับความนิยมในการนำมาสร้างประติมากรรม คือ ฉากการหนีเอาตัวรอดของท้าวผาแดงและนางไอ่เพื่อหนีจากการไล่ล่าของพญาศรีสุทโธนาคราช ซึ่งเป็นประติมากรรมที่มีผลต่อการท่องเที่ยว นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปเคารพ เช่น รูปปั้นในศาลของเจ้าพ่อพญาขอม รูปปั้นของท้าวผาแดง เป็นต้น ซึ่งถูกสร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นที่เคารพและยึดเหนี่ยวจิตใจ ซึ่งถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำท้องถิ่นที่มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหาน

3.2 การสร้างสรรค์ด้านเนื้อหา/เหตุการณ์

ตำนานเมืองที่โดดเด่นและมีเนื้อหาเหมือนกันทุกหนองน้ำอันเป็นที่ตั้งของบ้านเมือง นั่นก็คือ ตำนานผาแดง-นางไอ่ ตำนานหนองหล่ม ตำนานสิงหนวัติ ปณิตา น้อยหลุบเลา (2560) กล่าวว่า ตำนานกระรอกด่อนและปลาไหลเผือก ต่างก็เป็นตำนานที่สะท้อนให้เห็นความเป็นนิเวศวัฒนธรรมของสังคมท้องถิ่น อันเป็นเรื่องที่สร้างจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนในลักษณะที่ต้องอยู่รวมกันเป็นบ้านเป็นเมือง ความสัมพันธ์ของคนกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ตั้งแต่การกำหนดรากเหง้าที่อยู่อาศัย แหล่งทำกิน แหล่งสาธารณะอันเป็นส่วนรวมและแหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ รวมทั้งการเกี่ยวข้องกับสัตว์ พืชพันธุ์ที่เป็นอาหารการกินและยารักษาโรค ความสัมพันธ์ที่ขาดไม่ได้ คือ คนกับธรรมชาติที่ถูกสร้างให้เห็นระบบความเชื่อและสัญลักษณ์ที่มีอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคม เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างราบรื่นและสันติสุข

จากการศึกษาตำนานเมืองในส่วนที่มีลักษณะเป็นตำนานปรัมปรา ผู้วิจัยพบว่า การอธิบายความเป็นมาของเมืองต่าง ๆ จะมีเนื้อหากล่าวถึงกำเนิดและการล่มสลายของเมือง โดยอาจมีอำนาจเหนือธรรมชาติมาเกี่ยวข้อง เช่น เรื่องนาคสร้างเมือง นาคทำลายเมือง กล่าวถึงฤษีซึ่งเป็นผู้ที่หยั่งรู้ว่าที่ใดเหมาะสมที่จะสร้างเมืองและเมื่อใดที่จะเกิดเหตุการณ์เมืองล่ม นอกจากนี้ยังอาจกล่าวถึงผู้ปกครองที่นำผู้คนสร้างบ้านเมืองในบริเวณต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมของมนุษย์ทั้งในระดับผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองที่มีผลต่อความเจริญรุ่งเรืองหรือการล่มสลายของบ้านเมือง อีกทั้งยังมีตำนานเมืองอีกส่วนหนึ่งที่มีการดำเนินเรื่องลักษณะเดียวกันกับตำนานพระธาตุ คือ มีเนื้อเรื่องกล่าวถึงการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า การประทานเส้นพระเกศา หรือรอยพระพุทธบาทและการมีพุทธทำนายถึงดินแดนแห่งนั้น ๆ ว่าจะเกิดเป็นบ้านเมือง และผู้ที่มาเฝ้าพระพุทธเจ้าในครั้งนั้นจะได้เกิดมาเป็นพระยาครองเมืองในอนาคตกาล

ตำนานนิยายปรัมปราที่มีข้อเท็จจริงแฝงอยู่ ซึ่งให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ เรื่องราวความเป็นมาของอาณาจักรอีสาน ตลอดการเมืองการปกครอง ประเพณีวัฒนธรรม คติธรรมและความสนุกสนานเพลิดเพลิน ปลูกฝังความรักสามัคคีต่อท้องถิ่นอีสาน (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 219) ในส่วนของการสร้างสรรค์เนื้อหา/เหตุการณ์สอดคล้องกับแนวคิดของ อมฤต หมวดทอง และคณะ (2559: 173) ได้กล่าวถึงการจัดลำดับเหตุการณ์สำคัญของเนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ไว้ 8 เหตุการณ์ ดังนี้

1. เหตุการณ์ในเมืองมนุษย์ ได้แก่ เมืองคีตานคร (นางไอ่คำ) จัดงานบุญบั้งไฟ ได้เชิญเมืองผาโพง (ท้าวผาแดง) เมืองฟ้าแดด เมืองเชียงเหียน มาร่วมงานด้วย

2. เมืองบาดาล (เมืองนาค) ท้าวภังคี แปลงร่างเป็นกระรอกเผือก เพื่อมาชมความงามของนางไอ่คำ

3. นางไอ่คำอยากได้กระรอกเผือก จึงสั่งนายพรานออกตามล่า

4. นายพรานไล่ล่ากระรอกไปยังสถานที่ต่าง ๆ

5. นายพรานยิงกระรอก ก่อนตายท้าวภังคีอธิษฐานให้เนื้อกระรอกขยายใหญ่ขึ้น แล้วจึงชำแหละแจกจ่ายกันกินทั่วเมือง

6. สุทโทนาคผู้เป็นพ่อ ทราบข่าวการตายของท้าวภังคี ได้ส่งพญานาคมาถล่มเมืองคีตานครให้ล่มจม

7. นางไอ่คำและท้าวผาแดงตาย เกิดสถานที่ต่าง ๆ จากการถล่มของพญานาคและการไล่ล่ากระรอก

8. ท้าวผาแดงไปเกิดเป็นผีตามไปสู้กับท้าวภังคีในชาติต่อไป จนพระอินทร์มาสงบศึก

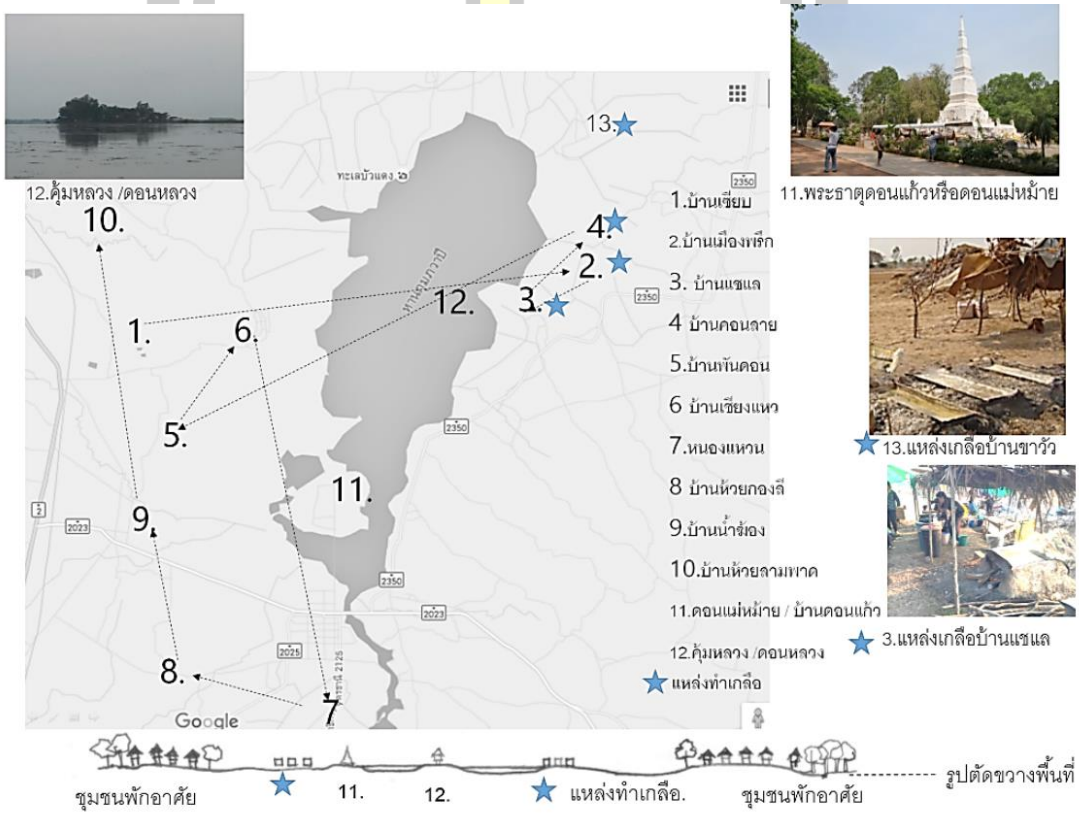

ภาพที่ 3 แสดงตำแหน่งของสถานที่เรียงตามลำดับเหตุการณ์ในนิทานผาแดงนางไอ่

ข้อมูลจาก อมฤต หมวดทอง และคณะ (2559: 175)

ดังนั้น จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน จึงมีทั้งส่วนที่เป็นตำนาน ประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง ประเพณีวัฒนธรรม คติธรรม ความสนุกสนานเพลิดเพลิน ความรัก ความขัดแย้ง และการทำลายล้าง ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญ ซึ่งต่อมาได้สร้างสรรค์เหตุการณ์

ต่าง ๆ ให้เป็นภูมินาม สถานที่ หมู่บ้าน และเกาะแก่งต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีการสร้างสรรค์เนื้อหาและเหตุการณ์ได้หลากหลายรูปแบบ เพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมปัจจุบัน

3.3 การสร้างสรรค์ตัวละคร

รูปแบบและเนื้อหามีการปรับเปลี่ยนตามปัจจัย และเงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมภาวะความเคลื่อนไหวหรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากปัจจัยหรือเงื่อนไขบางประการ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน มีการอธิบายถึงความเชื่อที่โยงใยกับความเชื่อเหนือธรรมชาติและการปรับเปลี่ยนลักษณะพฤติกรรมของความเชื่อ เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ภายใต้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสาน ไม่ว่าจะเป็นการปรับพฤติกรรม การปรับบทบาทหน้าที่ และการสร้างใหม่ ทั้งนี้ พลวัตของวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ มีความสัมพันธ์กับบริบทของสังคมอีสานร่วมสมัยในด้านสังคม วัฒนธรรม ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม ประวัติศาสตร์ และภูมิศาสตร์ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 390-391) ในส่วนที่เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้จำแนกการสร้างสรรค์ตัวละครสำคัญ 3 ลักษณะ ดังนี้

3.3.1 การสร้างสรรค์สัตว์ในเรื่องเล่า

การสร้างสรรค์สัตว์ในเรื่องเล่า คือ กระรอกเผือก ซึ่งเป็นการแปลงกายของท้าวภังคี ซึ่งเป็นลูกของพญานาค โดยมีการสร้างรูปประติมากรรมกระรอกเผือกให้นักท่องเที่ยวได้ถ่ายภาพ ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว และคนในท้องถิ่นยังเชื่อว่าสัตว์เผือกเป็นสัตว์ที่ให้คุณกับมนุษย์ เช่น ให้โชคลาภ ส่งเสริมวาสนา เป็นต้น

ภาพที่ 4 รูปปั้นกระรอกเผือก (ด่อน)

3.3.2 การสร้างสรรค์ตัวละครสู่รูปเคารพ

ในเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน มีหลายตัวละครที่ถูกนำมาใช้ในการสร้างเป็นรูปเคารพ โดยพยายามเชื่อมโยงเรื่องเล่ากับบุคคลในตำนานที่เกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งได้มีการสร้างสรรค์จากเรื่องเล่ามาสู่การสร้างรูปเคารพ ซึ่งท้องถิ่นพยายามสร้างสรรค์ความมีตัวตนอยู่จริงของตัวละครในเรื่องเล่า และส่งเสริมให้คนในท้องถิ่นตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของเรื่องเล่า จึงได้มีการสร้างรูปเคารพจากตัวละครที่มีอยู่ในเรื่องเล่าขึ้นมา เพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในท้องถิ่น เช่น ศาลเจ้าหญิงไอ่ ศาลเจ้าพ่อผาแดง ศาลพญาขอม เป็นต้น ซึ่งเป็นตัวละครหลักของเรื่อง ก่อให้เกิดความเชื่อและความศรัทธาของคนในท้องถิ่น ปลูกฝัง ค่านิยมให้ตระหนักถึงคุณค่าของเรื่องราวที่มีความสัมพันธ์กับท้องถิ่น นอกจากนี้แล้วยังทำให้เกิดความเชื่อ ไร้ความผูกพันกับตัวละครสำคัญที่ปรากฏในเรื่องเกี่ยวกับหนองหานด้วย

ภาพที่ 5 ศาลเจ้าหญิงไอ่คำ บ่อเสวย อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

ภาพที่ 6 ศาลเจ้าปู่ผาแดง บ้านเชียงแหว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

3.3.3 การสร้างสรรค์ตัวละครสู่ความเชื่อเรื่องพญานาค

จากเรื่องเล่าได้มีการสร้างสรรค์มาสู่ความเชื่อเรื่องพญานาค ซึ่งเป็นตัวละครหลักที่มีบทบาทสำคัญในการทำให้เมืองล่มจนเกิดเป็นหนองหาน คือ พญาศรีสุทโธนาคราช โดยได้มีการเชื่อมโยงมาสู่การสร้างสรรค์เรื่องราวผูกโยงเข้ากับตำนานคำชะโนด โดยพยายามสร้างสรรค์เรื่องราวขึ้นมารองรับว่าเป็นพญานาคองค์เดียวกันกับที่คนมีความเชื่อพญานาคในคำชะโนด ก่อให้เกิดความเชื่อและความความศรัทธาต่อพญานาค ทำให้เกิดการบวงสรวง การขอพร ส่งผลให้เกิดผู้ประกอบการรายย่อยที่ให้บริการสินค้า อาหาร เครื่องดื่ม บริการเครื่องเซ่นไหว้บูชา หรือบริการนำประกอบพิธีบูชาพญาศรีสุทโธ ซึ่งทำให้เกิดความเชื่อของกลุ่มคนที่นิยมสายพญานาค นอกจากนี้ยังพบว่านายวัฒน์หรือนายอาณาบริเวณที่ใกล้เคียงกับหนองหานได้มีการสร้างประติมากรรมของพญานาคไว้อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นการสร้างสรรค์ตัวละครที่มีอยู่ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาสู่ประติมากรรม จากปฏิมากรรมมาสู่ความเชื่อและความศรัทธา จากความเชื่อและความศรัทธาก็จะมีผลต่อจารีต ประเพณี วิถีชีวิต และมีผลต่อการควบคุมจริยธรรมของคนในสังคมด้วย

ภาพที่ 7 อุทยานบัวเฉลิมพระเกียรติ ตั้งอยู่ตรงข้ามกับบึงหนองหาร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร
ข้อมูลจาก : https://www.paiduaykan.com/travel

3.4 การสร้างสรรค์ฉาก

จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ทั้งในรูปแบบร้อยแก้ว ร้อยกรอง บทเพลง ละครนิทานและการ์ตูนแอนิเมชั่น แสดงให้เห็นว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบันสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ ๆ อยู่ตลอดถึงเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานยังคงสืบทอดขนบการเล่าในลักษณะการเล่ากับการฟัง โดยใช้ตัวเนื้อหาเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังแนวคิดอีกด้วย ซึ่งในบริบทของสังคมไทยปัจจุบันมีวัฒนธรรมการอ่านและการใช้สื่อสมัยใหม่เข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนใน

สังคม การสืบทอดขนบการเล่าเรื่องจึงมีการปรับเปลี่ยนไปจากเดิม ทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหา อีกทั้งมีการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าขึ้นใหม่ในบริบทสังคมปัจจุบัน

3.4.1 ฉากที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์ความเชื่อ

ตำนานอุรังคธาตุ มี “กัณฑ์” ตำนาน เมืองหนองหารหลวงปรากฏในกัณฑ์ที่ 6 โดยกัณฑ์นี้ได้บรรยายลักษณะการปกครองและเหตุการณ์ บ้านเมืองน้ำท่วมหนองหานหลวงและหนองหานน้อย เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับหนองหานด้านศิลปวัฒนธรรมว่า ตำนานหนองหานหลวงถูกจารึกไว้ในตำนานอุรังคธาตุได้รับการยอมรับนับถือจากชนชาวพื้นเมืองอย่างยาวนาน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเมื่อยอมรับนับถือพุทธศาสนาแล้วชนพื้นเมืองละทิ้งความเชื่อเดิม การเผยแพร่พุทธศาสนาผสมผสานความเชื่อเดิมของชนพื้นเมืองเดิมเกี่ยวกับหนองหานในประวัติจังหวัดสกลนคร (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 219) ซึ่งแสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องการทำบุญ ความเชื่อเรื่องกรรม ความเชื่อเรื่องภพชาติและชีวิตหลังความตาย รวมทั้งความเชื่อเรื่องผีและเทวดา เป็นต้น

3.4.2 ฉากที่สร้างสรรค์เกี่ยวกับการแต่งกาย

ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานจะมีการกล่าวถึงลักษณะของตัวละครสำคัญและการแต่งกาย เช่น การแต่งกายของนางไอ่ ซึ่งได้นำมาสร้างสรรค์ให้เป็นการออกแบบเครื่องแต่งกายที่สวยงาม เช่น การแสดงแบบผ้าไทยในชุด "ผาแดงนางไอ่" ตำนานพื้นบ้านอีสาน โดยหนุ่ม ๆ สาว ๆ ของแต่ละหมู่บ้านนั่นเองวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่จึงดำรงอยู่ได้ เนื่องด้วยการสืบสานประเพณีบุญบั้งไฟ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เมื่อมีประเพณีบุญบั้งไฟต้องมีผาแดงนางไอ่ปรากฏอยู่ในงานด้วยเสมอ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 209) โดยได้มีการออกแบบชุดไทยโบราณอีสานจากจินตนาการของชุดนางไอ่ เช่นชุดที่ใช้ในโฆษณาของรีเจนซี่

พหุน ปณ ฑิโต ชีเว

ภาพที่ 8 การสร้างสรรค์เครื่องแต่งกายนางไอ่

ที่มา : https://sites.google.com/site/nangniwannakadithai/nangni-wannakadi-thai/nang-xi-cak-reuxng-pha-daeng-nang-xi

3.4.3 ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ผ่านสถาปัตยกรรม และภาพจิตรกรรมฝาผนัง

เรื่องเล่าหนองหาน จัดเป็นชุดข้อมูลที่สำคัญอีกชุดหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น กับการอธิบายศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ดังรูปภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 9 พระยาสุรอุทก พร้อมทั้งบุตรชายทั้งสอง คือ เจ้าภิงคาร และเจ้าคำแดงบนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมืองสกลนคร

ที่มา: สืบค้นจาก https://www.facebook.com/notes/

ภาพที่ 10 พระยาสุรอุทก แสดงฤทธิ์ข่มขู่ธนมูลนาค บนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมืองสกลนคร
ที่มา : สืบค้นจาก https://www.facebook.com/notes/

ภาพที่ 11 ภาพนายพรานยิงฟานด่อนด้วยลูกดอกอาบยาพิษ บนศิลปะกระเบื้องดินเผาที่ประตูเมือง
สกลนคร
ที่มา: สืบค้นจาก https://www.facebook.com/notes/

ภาพที่ 12 เมืองหนองหารหลวงและพระยาสุระอุทกถูกพญานาคโจมตีแบบไม่รู้ตัว และถูกรัดด้วยบ่วงนาคราชจนเสียชีวิตลากเอาศพไปทิ้งลงแม่น้ำโขง ทางที่ลากศพไปกลายเป็นร่องน้ำชื่อว่า “น้ำกรรม” ต่อมาเพี้ยนเป็น “น้ำก่ำ” เมืองหนองหานหลวงล่มจมธรณีกลายเป็นบึงขนาดใหญ่

ที่มา: สืบค้นจาก https://www.facebook.com/notes/

นอกจากนี้ หลักฐานทางโบราณคดีบริเวณหนองหาน จังหวัดสกลนคร เป็นจังหวัดที่อยู่ในภาคอีสานตอนบน ในบริเวณที่เรียกว่า “แอ่งสกลนคร” โดยมีแนวเทือกเขาภูพานเป็นแนวยาวทางทิศเหนือ ทิศตะวันตกและทิศใต้ มีพื้นที่ราบอยู่ทางทิศตะวันออกลาดเอียงเข้าสู่ชายฝั่งแม่น้ำโขง สกลนครจึงนับว่าเป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ จึงเป็นแหล่งอาศัยของมนุษย์มาหลายยุคหลายสมัยต่อเนื่องมานับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ เช่น ภาพสลักผาหินที่ถ้ำผายนต์ หรือ ถ้ำผาลาย ถ้ำพระด่านแร้ง และภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำผักหวาน นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางด้านโบราณคดีจำนวนมากตั้งแต่สมัยทวารวดีโดยมีการพบใบเสมาหิน พระพุทธรูปสมัยทวารวดีกระจายอยู่ทั่วไปซึ่งอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ซึ่งได้รับอิทธิพลศิลปะจากขอมเช่นปราสาทพระธาตุนารายณ์เจงปราสาทพระธาตุภูเพ็ก ปราสาทบ้านพินนา ศิลาจารึกอักษรขอมที่วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหารจากประวัติและหลักฐานความเป็นมาของจังหวัดสกลนครดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณในบริเวณพื้นที่นี้มีการทิ้งร้างไม่อยู่ระยะหนึ่งจนกระทั่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 ชุมชนนี้จึงได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาและมีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอีกครั้งหนึ่ง

อนึ่ง มีซากโบราณสถาน และโบราณวัตถุมากมายในหนองหานน้อย พบเสมาหินทรายแดงที่วัดสามัคคีบำเพ็ญ พบซากสถูปที่ก่อด้วยอิฐ 1 องค์ เดิมเป็นศิลปะลพบุรี ต่อมาถูกดัดแปลงเป็นเจดีย์แบบลาวล้านช้างในสมัยหลัง พบพระพุทธรูปลพบุรีที่ถูกโบกปูนทับเป็นพระพุทธรูปล้านช้าง แต่จากปูนกะเทาะทำให้เห็นองค์ข้างในเป็นหินทรายชัดเจน พบซากโบราณสถานแบบลพบุรี สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอโรคยาศาลา ปัจจุบันเหลือแต่ฐาน หน้าที่ทำการสถานีอนามัยอำเภอหนองหาน และพบเสมาหินทรายสมัยทวาราวดีที่วัดโพธิ์ศรีในบ้านเชียงอีก 1 หลัก นอกจากซากเมืองแบบลพบุรี หนองหานน้อยยังเป็นเขตสะสมทางวัฒนธรรม ทั้งชุมชนศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ยังเป็นแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์วัฒนธรรมบ้านเชียงมากมายหลายแห่ง เช่น ที่บ้านเชียง เป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรม บ้านดุง บ้านสะแบง บ้านอ้อมแก้ว บ้านนาดี บ้านโนนขี้กลิ้ง ฯลฯ

เรื่องเล่าที่มีความสัมผัสกับหนองหาน คือ เรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ ซึ่งอาจารย์วิรัตน์ ไม้เจริญ (อาจารย์สาขาวิชาทัศนศิลป์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี) ได้วาดภาพจากหนังสือวรรณกรรมเยาวชนเรื่องผาแดงนางไอ่ ของ ฤดีมน ปรีดีสนิท ซึ่งวาดภาพประกอบไว้ โดยวาดภาพเรื่องราวผาแดงนางไอ่ออกเป็น 16 ภาพด้วยกัน ได้แก่ 1) เมืองเอกชะทีตา 2) นางไอ่เจริญวัย 3) พยาขอมบอกบุญบั้งไฟ 4) เมืองต่าง ๆ เตรียมบั้งไฟมาแข่ง 5) เมืองต่าง ๆ มาแข่งบั้งไฟ 6) พระยาขอมจุดบั้งไฟ 7) ผาแดงพบนางไอ่ 8) ผาแดงลานางไอ่ 9) ภังคีมาหานางไอ่ 10) ภังคีแปลงกายเป็นกระรอกด่อน 11) นางไอ่อยากได้กระรอกด่อน 12) นายพรานยิงกระรอกด่อนตาย 13) ชาวบ้านกินเนื้อกระรอกด่อน 14) นาคมาล้างแค้นแทนภังคี 15) ผาแดงพานางไอ่หนี 16) นางไอ่ตายจมดิน (วิรัตน์ ไม้เจริญ, 2558) ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ฉากมาเป็นต้นแบบของการวาดภาพจิตรกรรม

3.4.4 ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ในงานบุญบั้งไฟ

จากฉากเรื่องเล่าที่พระยาขอมบิดาของไอ่คำ ซึ่งเป็นเจ้าเมืองผู้คลั่งไคล้ไหลหลงในบุญแข่งบั้งไฟ เป็นชีวิตจิตใจ นัยว่า เป็นการขอฝนจากพระยาแถนบนฟ้าให้ตกต้องตามฤดูกาล และเป็นเกมกีฬาที่เล่นเดิมพันตื่นเต้นเร้าใจ จนสืบทอดเป็นประเพณีทุก ๆ ปี ในช่วงกลางเดือนหก พระยาขอมจึงมีใบบอกไปยังหัวเมืองบริวารต่างๆ ให้ทำบั้งไฟหมื่นมาร่วมแห่และจุดแข่งขันลงเดิมพันกันในงานบุญบั้งไฟพระยาขอม ฝ่ายท้าวผาแดง ทราบข่าวก็ทำบั้งไฟหมื่นมาร่วมแข่งขันด้วย โดยเป็นคู่พนันกับพระยาขอมเลยทีเดียว ส่วนพระยาขอมเองก็นกรู้รู้เป็นนัย ๆ ว่าไอ้หนุ่มหล่อชาวผาโพงผู้นี้หมายปองธิดาแสนสวยของตนอยู่ ด้วยความเชื่อมั่นในบั้งไฟของตนพระยาขอมจึงลั่นวาจาท้าเดิมพันกับผาแดงว่า ถ้าบั้งไฟของตนแพ้บั้งไฟของท้าวผาแดงจะยกพระธิดาไอ่คำให้ทันที แต่ผลการแข่งขันปรากฏว่าบั้งไฟพระยาขอมซุ (เผาดินดำในกระบอกทิ้งจนหมด ไม่ยอมขยับเขยื้อน) บั้งไฟท้าวผาแดงแตกจึงเสมอกัน (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 245) โดยฉากการทำบุญบั้งไฟจะแบ่งออกเป็นวันรวม (โฮม) และวันจุดบั้งไฟ มีประเพณีการบูชาพญาแถน และฉากบุญบั้งไฟถูกนำมาเป็นต้นแบบของการจัดงานบุญบั้งไฟจนถึงปัจจุบัน โดยได้มีการนำมาประยุกต์ใช้ให้เป็นฉากหนังหลายเรื่อง เช่น ในเรื่องคนไฟบิน เป็น

ต้น นอกจากนี้ยังมีฉากที่กล่าวถึงการเซิ้งบั้งไฟ มีการละเล่นโคลนตมคลุกฝุ่น ซึ่งถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของงานบุญบั้งไฟ ทำให้สามารถหามคนที่มาร่วมจุดบั้งไฟโยนลงในโคลนตมได้โดยไม่โกรธกัน ซึ่งเป็นการละเล่นที่ได้สืบต่อมาจนถึงปัจจุบันสังคมอีสานก็ยังคงมีการละเล่นโคลนตมในประเพณีบุญบั้งไฟ

3.4.5 ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์จากการไล่ล่ากระรอกเผือก

การที่นางไอ่ได้สั่งให้คณะนายพรานให้ตามจับกระรอกเผือก (ด่อน) มาให้ได้ ทำให้นายพรานจัดขบวนตามไล่จับกระรอกจนสุดปัญญาจะตามจับได้ จึงยิงด้วยหน้าไม้กะจะไม่ให้ถูกที่สำคัญตายแต่ลูกหน้าไม้ก็ทะลุหัวใจกระรอกจนถึงแก่ความตาย ก่อนสิ้นใจตายท้าวภังคีในร่างของกระรอกเผือกได้อธิษฐานว่า“ขอให้เนื้อของข้ามีรสอร่อยที่สุด และมีเหลือเฟือไม่รู้จักหมดพอแก่การให้คนได้กินทั่วบ้านทั่วเมือง” (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 245) ซึ่งต่อมาฉากนี้ได้ถูกนำมาสร้างเป็นหนังเกี่ยวกับเรื่องผาแดงนางไอ่ ซึ่งเน้นการสร้างสร้างสรรค์ฉากการไล่ล่าที่ยากลำบาก โดยเป็นการไล่ล่าข้ามป่าเขา ดงดอน หลายพื้นที่จนกว่าจะยิงถูกกระรอกเผือก ซึ่งแสดงให้เห็นอารมณ์ของผู้ถูกล่าที่มีความหวาดกลัวและมีความสุขเนี่ย ซึ่งได้พยายามทุกวิถีทางในการไล่ล่าเพื่อเอาตัวกระรอกเผือกมาให้ได้สะท้อนให้เห็น

3.4.6 ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ฉากหนีตาย

การที่พญาสุทโธนาคราชโกรธมาก ที่ท้าวภังคีซึ่งเป็นลูกชายถูกฆ่าตาย จึงยกพลนาคดำดินบุกชะทีตานครให้ราบเป็นหน้ากลองสั่งฆ่าทุกชีวิตที่กินเนื้อภังคีฝ่ายผาแดงก็รีบ พาไอ่คำซ้อนท้ายม้าบักสามหนีไปทันทีนางไอ่คว้าได้สมบัติสำคัญประจำเมืองสวมแหวนให้แก่ผาแดง ส่วนตัวเองได้ฆ้องกลองประจำเมืองติดตัวไปด้วยรีบขึ้นซ้อนท้ายม้าผาแดงคนรักหนีสุดขีดสู่เมืองผาโพง ข้างทัพของพญานาคก็ไล่ล่ากระชั้นชิดเข้ามาเรื่อยชะทีตาทั้งเมืองถูกกองทัพนาคดำดินยุบพังลงใต้ บาดาลคงทิ้งไว้แต่ดอนหลวงกับดอนแม่ม่ายเท่านั้น (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 246) ฉากการหนีตายเป็นฉากของท้าวผาแดงกับนางไอ่เป็นฉากที่มีความตื่นเต้าเร้าใจ ไม่ว่าใครจะสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานก็ต้องให้ความสำคัญกับฉากนี้ นอกจากฉากหนีตายของผาแดงและนางไอ่ ซึ่งเป็นบทละครหรือนำไปสร้างหนัง หรือนำไปสร้างสรรค์เป็นการ์ตูนแอนิเมชั่นก็ตาม ซึ่งฉากนี้จะมีตัวละครสำคัญ 4 ตัวละคร คือ ท้าวผาแดง นางไอ่ ม้าบักสาม และพญานาค ทำให้ต่อมามีการสร้างสรรค์ตัวละคร จากฉากนี้มาเป็นรูปปั้น ซึ่งเป็นฉากปั้นที่มีทั้งผาแดงนางไอ่ม้าบักสามที่กำลังถูกพญานาคไล่ล่าอย่างกระชั้นชิด ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ฉากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานผ่านประติมากรรม

3.5 การสร้างสรรค์ภาษา

การสร้างสรรค์ภาษาในตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ การสร้างสรรค์ภาษาในสื่อสิ่งพิมพ์ การสร้างสรรค์ภาษาประเภทสื่อออนไลน์ ดังนี้

3.5.1 การสร้างสรรค์ภาษาในสื่อสิ่งพิมพ์

การสร้างสรรค์ด้านภาษาของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน โดยมีทั้งฉบับที่เป็นภาษาไทยและภาษาอีสาน ในภาษาเหล่านั้นก็ได้มีการสร้างสรรค์ภาษาออกเป็นหลายรูปแบบ เช่น ภาษาพูดที่จดจำเรื่องราวแล้วเล่าต่อกันมา และภาษาเขียนที่มีรูปแบบการเขียนแบบเล่าเรื่อง การเขียนเชิงประวัติศาสตร์ การเขียนเชื่อมโยงให้เห็นลักษณะทางภูมินาม การเขียนเรื่องเล่าที่ใช้รูปแบบบทกลอนหรือบทกวี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสร้างสรรค์ภาษากาพย์เซิ้งบั้งไฟผาแดง นางไอ่ ผู้สร้างสรรค์กล่าวถึงคุณค่าของการสร้างสรรค์ความว่า ถือเป็นการอนุรักษ์วรรณกรรมที่เก่าแก่ของชาวอีสานและยังได้ความรู้ ในแง่ของเนื้อหา สาระ คำในภาษาอีสานและทำนองการเซิ้งบุญบั้งไฟ ผ่านการนำเสนอในรูปแบบความคิดสร้างสรรค์ทั้งบท ประพันธ์และการนำเสนอเครื่องแต่งกายในรูปแบบใหม่แต่ยังคงความเป็นเอกลักษณ์ดังเดิมไว้ (สุวัฒน์ สังข์ ทอง และจารุวรรณ แป้นเพชร, 2562) สอดคล้องกับกมลวัฒน์ ตรีเมฆและอธิชัย คำอ่อน (2562) ความว่า คุณูปการของการสร้างสรรค์ผลงานในครั้งนี้คือการได้ศึกษาเพลงพื้นบ้านและนำกลับมา เผยแพร่ให้คนรุ่นใหม่ได้ฟังอีกครั้ง ได้ฝึกแต่งกลอน การออกเสียงอักขระวิธี สำเนียงภาษา การร้องเพลงที่มีการใช้เทคนิคต่าง ๆ การมีส่วนร่วมในการนำเสนอภาษากายด้วยการปรบมือ และภาษาพูดส่งเสียงร้องแสดงความประทับใจ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบว่า ได้มีการนำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาใช้เป็นภาษาประดิษฐ์ในรูปแบบสรภัญญะ เช่น สรภัญญะกลอนผาแดงนางไอ่ ขับร้องโดย สรภัญญะคณะมุทิตา ของวัดป่าบ้านค้อ ตำบลเขื่อน้ำ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี เพื่อเป็นการสืบสานและอนุรักษ์ ประเพณีวัฒนธรรมพื้นบ้านของคนภาคอีสาน เพื่อการศึกษาและเรียนรู้ในศิลปวัฒนธรรมอีสาน สรภัญญะเรื่องท้าวผาแดง-นางไอ่ อ.หนองหาน จ.อุดรธานี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการแต่งกลอนจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเพื่อนำไปขับร้องเป็นสรภัญญะในงานบุญหรือการแข่งขันประกวดสรภัญญะทำนองอีสาน การสร้างสรรค์ภาษาของตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสื่อสิ่งพิมพ์จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ

1) ภาษาที่ใช้สำนวนเก่า เช่น การสร้างสรรค์ภาษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่นำเสนอในรูปบทกลอนสำเนียงภาษาอีสานสำนวนเก่า เช่น ฉบับของพระอริยานุวัตร เขมจารี (2524: 25-26) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

อันว่าผาแดงขึ้น หอคำเม็งอาสน์
คือดังพิษพยาธิไหม้ ในเนื้อบ่สำบาย
คือซิ มรมิงเมี้ยน ตายมอดเป็นผี

คึดเถิงศรีสมรนาง ไอ่คำคึงสบั้น
ใจกะสัณฐ์เถิงน้อง แพงศรีนางไอ่
คือเป็นไข้หมากไม้ ในเนื้อนุ่มใน แท้แล้ว
พระอริยานุวัตร เขมจารี (2524: 25-26)

จากข้อความดังกล่าวเป็นการนำเสนอฉากอารมณ์ของตัวละครเอกคือท้าวผาแดงที่กำลังอยู่ในห้วงความคิดถึงนางไอ่ โดยสำเนียงภาษาที่นำมาใช้ได้ถูกผลิตผลิตสร้างขึ้นมาเพื่อสื่ออารมณ์ของคนที่กำลังอยู่ในห้วงความคิดถึงคนรัก มีความทรมานเมื่อไม่เห็นคนรัก จิตใจวุ่นวายกระสับกระส่ายเมื่อไม่ได้เจอกัน ทำให้กระสันอยากพบเจอ สิ่งเหล่านี้เป็นการสร้างสรรค์ภาษาขึ้นมาเพื่อสื่ออารมณ์ของตัวละครได้เป็นอย่างดี และทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังมีอารมณ์ร่วมกับเหตุการณ์ดังกล่าว

2) ภาษาร่วมสมัย จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นภาษาร่วมสมัยอย่างเป็นระบบ คือ การใช้ภาษาในสื่อสิ่งพิมพ์ ที่เน้นระบบระเบียบของภาษาอย่างเคร่งครัด คำนึงถึงความของรูปประโยค ส่วนใหญ่จะใช้ในการจัดพิมพ์หนังสือ และสื่อสิ่งพิมพ์อย่างเป็นทางการ เช่น หนังสือที่จัดพิมพ์อย่างเป็นระบบ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหนองหาน เป็นต้น ส่วนที่สองเป็นภาษาร่วมสมัยที่ไม่เป็นทางการ แต่จะให้ความสำคัญกับการสื่อสารเพื่อเกิดความเข้าใจ อาจใช้คำสั้นกะทัดรัดหรือสำนวนภาษาง่าย ๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและสำนวนภาษาอีสาน

3.5.2 การสร้างสรรค์ภาษาประเภทสื่อออนไลน์

1) สื่อโทรทัศน์/ละครโทรทัศน์ การใช้ภาษาของละครโทรทัศน์เรื่องผาแดง-นางไอ่ ในระดับราชวงศ์จะสื่อสารโดยใช้ภาษาราชาศัพท์ โดยคำนึงถึงความถูกต้องของหลักภาษา ส่วนตัวละครอื่นก็จะใช้ภาษาที่เหมาะสมกับสถานะตนเอง เช่น ชาวบ้านก็จะใช้ภาษาชาวบ้าน และมีการกลั่นกรองความเหมาะสมของภาษาก่อนถ่ายทอดเป็นละครโทรทัศน์

2) การ์ตูนแอนิเมชั่น การใช้ภาษาในการ์ตูนแอนิเมชั่นในเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานส่วนใหญ่ใช้ภาษาพูดง่าย ๆ แม้บางครั้งมีการใช้คำราชาศัพท์แต่ก็ใช้เท่าที่จำเป็น ถ้าเป็นเอนิเมชั่น 3 มิติ ก็จะใช้ภาษากายและสีหน้าท่าทางประกอบ ถ้าเป็นแอนิเมชั่น 2 มิติ ส่วนใหญ่ก็ใช้การสื่อสารทางหน้า ตา ปาก เป็นหลัก ซึ่งส่วนมากจะใช้ภาษาร่วมสมัยปัจจุบันเพื่อให้คนรุ่นใหม่เข้าใจเนื้อหาได้ง่าย

3) รายการใน YouTube มีการใช้ภาแต่ละรายการดังนี้ (1) ตำนานสกลนคร ของศูนย์อนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหทัยภูพานสกลนคร บรรยายโดย อำรุง เกาไศยนันท์ จัดทำปี 2539 เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2556 ส่วนใหญ่ใช้ภาษาบรรยาย เน้นภาษาไทยง่าย ๆ เข้าใจได้โดยไม่ต้องตีความ (2) รายการพินิจนคร ตอน สกลนคร แอ่งอารยธรรมของโบราณ ช่อง Thai PBS เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2556 ใช้ภาษาอย่างเป็นทางการเนื่องจากเป็นรายการที่ออกอากาศในช่องสาธารณะ มีทั้งส่วนที่เป็นภาษาวิชาการจากนักวิชาการที่มาร่วมรายการ และภาษาชาวบ้าน

จากผู้เกี่ยวข้องในพื้นที่ (3) ตำนานพญานาคอินทปัตนคร ถล่มเมืองหนองหารหลวง ของ ดูยัง แชนแนล เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 ใช้การบรรยายภาษาไทยสลับกับการสื่อสารทางรูปภาพ (4) รายการกฎแห่งกรรมและเรื่องเล่าชาวบ้าน ของ อาจารย์ยอด (ปรีชา เรืองเดช) เรื่อง ตำนานหนองหาร ผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2560 ใช้ภาษาแบบเล่าเรื่องตลอดรายการ (5) เล่าเรื่องประกอบภาพ เรื่อง ตำนานนิทานไทย ผาแดง-นางไอ่ ของช่อง Thai long time เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561 ใช้ภาษาพูดเล่าเรื่องสลับกับภาษาบรรยาย (6) ตำนานพญานาคถล่มเมือง จนกลายเป็นหนองหาร จ.สกลนคร ของ You Do you know about this เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561 ใช้ภาษาพูดเล่าเรื่องสลับกับภาษาบรรยายและภาพประกอบ (7) พญานาคถล่มเมือง ตำนานหนองหานหลวงสกลนคร ของ channel ที่นี่มีเรื่องเล่า เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561 ใช้ภาษาพูดเล่าเรื่องสลับกับภาษาบรรยายและภาพประกอบ และ (8) รายการ Me-สาระ เรื่อง เปิดตำนาน “เมืองหนองหาร” ของ channel ปาฏิหาริย์ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2562 ใช้ภาษาพูดเล่าเรื่องสลับกับภาษาบรรยายและภาพประกอบ ดังนั้น ส่วนใหญ่รายการในยูทูปจะใช้ภาษาเป็นทางการในรายการที่ได้รับความนิยมมาก ส่วนรายการนอกนั้นจะใช้ภาษาแบบบรรยายและภาษาเล่าเรื่องประกอบภาพและการอธิบายความ

4) เพลง เรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ผ่านบทเพลงในงานวิจัยนี้ได้ศึกษา 28 เพลง เนื่องจากมีหลายเพลงจึงนำเสนอภาษาที่ใช้ในภาพรวม ดังนี้ มีทั้งเพลงที่ใช้ภาษาไทย เช่น เพลงตะวันรอนที่หนองหาน เพลงหนองหานวิมานร้าง เพลงสายน้ำแห่งตำนาน นอกนั้นส่วนใหญ่ใช้ภาษาอีสานและใช้ภาษาไทยและอีสานผสมกัน ในส่วนของภาอีสานจะมีการใช้ภาษาง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน ส่วนมากใช้การร้อยเรียงเป็นภาษากวีเพื่อถ่ายทอดออกมามีสัมผัสกับระหว่างประโยค มีทั้งภาษาที่ใช้ในการอุปมาอุปมัย ภาษาที่สื่อความรู้สึกของนักร้องออกมา เช่น ความรักในเพลงหนุ่มผาพงหลงสาวคีตา ความเศร้าโศกเสียใจที่ปรากฏในเพลงผาแดงแย่งรักและหัวใจภังคี เป็นต้น

5) หมอลำ ส่วนหมอลำจะใช้ภาษาอีสานแทบทั้งหมด แม้บางคำจะเป็นภาษาไทยแต่สื่อสารในสำเนียงอีสาน มีทั้งการอนุรักษ์ใช้ภาษาอีสานดั้งเดิมและภาษาประยุกต์ผสมกับภาษาสมัยใหม่สำเนียงอีสาน ภาษาในลำกลอนจะใช้ภาษาอีสานเชื่อมโยงกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของชาวอีสานเกี่ยวกับผาแดงนางไอ่ ส่วนลำเรื่องต่อกลอนจะใช้ภาอีสานประยุกต์ด้วยเนื่องจากใช้ในการแสดงเป็นเวลานาน เพื่อไม่ให้ผู้ฟังเกิดความเบื่อหน่าย สลับกับภาษาพูดของตัวละคร ส่วนลำเพลินก็ใช้ภาษาอีสานในท่วงทำนองเร็วประกอบดนตรีประยุกต์ ดังนั้น หมอลำในกลอนลำที่กล่าวถึงตัวละครใดในเรื่องผาแดงนางไอ่หรือเรื่องหนองหานก็จะใช้ภาษาที่เหมาะสมกับฐานะของตัวละครนั้น เช่น กลอนลำที่นางไอ่มาหาพญาขอมก็จะใช้ราชาศัพท์ในคำสำคัญ ส่วนกลอนลำผาแดงกับนางไอ่ก็จะใช้ภาษาแบบชายหนุ่มหญิงสาว เช่น ผาแดงใช้คำแทนตนว่าอ้าย นางไอ่ใช้แทนตนว่าน้อง เป็นต้น ส่วนกลอนลำที่แสดงอารมณ์เกลี้ยวกลาดหรือโกรธเกลียดก็จะมีการใช้คำหยาบเพื่อให้

สมจริง ส่วนกลอนเศร้าก็จะใช้นำเสียงเศร้า สะอื้น และหลั่งน้ำตาด้วย ซึ่งเป็นการสื่อสารผ่านอวัจนภาษาเพื่อให้ผู้ชมมีอารมณ์ร่วมด้วย

ดังนั้น การสร้างสรรค์ภาษาจึงเป็นไปเพื่อสื่อความหมาย ทำให้เกิดความเข้าใจความหมายและเจตนารมณ์ของผู้เขียน การสื่อสารผ่านภาษาผ่านแง่มุมของเหตุการณ์ ทำให้เนื้อหามีความสัมพันธ์กัน โดยมีทั้งการสร้างสรรค์ภาษาที่เป็นร้อยแก้วและรอยกลอง ภาษาได้สร้างสรรค์วรรณกรรม วรรณคดี หรือโคลงกลอน การสร้างสรรค์ภาษาสะท้อนอุดมคติของผู้เขียนหรือเล่าเรื่อง ซึ่งการบัญญัติคำ เช่น บัญญัติชื่อเพลง ชื่อกลอนลำ ชื่อท่าฟ้อนรำ รวมทั้งลักษณะภูมินามเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานด้วย

3.6 การสร้างสรรค์แนวคิด

โดยทั่วไปแล้วตำนานหรือเรื่องเล่ามักจะมีการแฝงแนวคิดอยู่ด้วยเสมอ บางเรื่องเล่าอาจจะมีแนวคิดแฝงอยู่หลายแนวคิด ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อและทัศนคติของผู้ผู้เล่า ในบางเรื่องเล่าอาจจะมีแนวคิดที่เชื่อมโยงถึงกัน แต่ในส่วนของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์แนวคิด พบว่า มีแนวคิดสำคัญ 3 แนวคิด คือ แนวคิดคติชนสร้างสรรค์ แนวคิดทางสิ่งแวดล้อม แนวคิดชุมชนสร้างสรรค์ ดังต่อไปนี้

3.6.1 แนวคิดคติชนสร้างสรรค์

เนื้อหาส่วนหนึ่งของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานกล่าวถึงตอนชาติก่อนที่ภังคีกับนางไอ่เป็นผัวเมียกัน โดยภังคีพานางไอ่ไปเยี่ยมปู่ย่า ระหว่างเดินทางหลายวันจนกระทั่งข้าวปลาอาหารการกินหมด ภังคีจึงออกเดินทางไปบนโคกจนมาเจอต้นมะเดื่อ ฝ่ายภังคีจึงขึ้นต้นมะเดื่อกินจนอิ่มท้องแล้วลงมาส่วนฝ่ายนางไอ่นั้นก็ขึ้นต้นมะเดื่อบ้าง พอกินจนอิ่มแล้วลงมาจากต้นไม้ก็ไม่เจอภังคี ส่วนภังคีกินแล้วก็วิ่งหนีไปเลยจนกระทั่งนางไอ่ซัดเซพเนจรจนไปเจอต้นไม้ใหญ่จึงบนบานกับต้นไม้ว่าถ้าชาติหน้ามีจริงอย่าได้พบเจอกันอีกเลย ต่อมาฝ่ายนางไอ่นั้นได้เกิดเป็นลูกของพญาขอม ส่วนภังคีเกิดเป็นลูกของพญานาคท้าว ภังคีได้ยินชื่อนางไอ่ซึ่งคิดว่าอาจจะสวยเลยนำพาลูกน้องมาเอาบุญเพื่อดูสาว พอขึ้นจากน้ำก็พากันแปลงเป็นกา นกบินลงมาเกาะตามต้นไม้ ส่วนภังคีแปลงเป็นกระรอกด่อน (เผือก) ซึ่งลงมากินหมากงิ้วปลายชาน วิ่งเต้นหานางไอ่อยู่ตลอดเวลา นางไอ่เมื่อเจอกระรอกด่อนตัวนั้นจึงสั่งให้นายพรานไปเอากระรอกด่อนตัวนั้นมาให้ ไม่ว่าจะเป็นหรือตายก็ได้ แต่นายพรานกล่าวว่าถ้าเอาตายจะง่ายกว่าพอนายพรานยิงกระรอกด่อนตัวนั้นตกลงจากต้นไม้ตายแล้ว ซึ่งกระรอกด่อนเป็นลูกของพญานาคภังคีจึงภาวนาว่า ถ้าตนตายให้เนื้อของตนกินได้หมดทั้งเมือง พวกลูกน้องจึงกลับเมืองบาดาลไปบอกสุทโธนาคแล้วจึงนำกำลังไปถล่มเมืองหนองหานในบ้านเอกชะคีตาซึ่งคนทั้งเมืองกินกระรอกด่อนจนหมดทุกคน เหลือแต่แม่หม้ายที่ไม่ได้กิน เมื่อผาแดงทราบข่าวจึงกลับมาหานางไอ่ระหว่างทางพวกพญานาคได้แปลงเป็นขอนไม้กั้นทางผาแดงจึงควบม้าข้ามผ่านไป พอมาถึงนางไอ่จึงหาข้าวปลา

อาหารมาให้ผาแดงกิน ผาแดงเห็นเนื้อกระรอกแต่ก็ไม่กิน พอถึงกลางคืนพวกพญานาคจึงถล่มเมืองพญาขอมล่ม ผาแดงกับนางไอ่จึงพากันควบม้าหนีตาย โดยได้เอาฆ้องกลองกับแหวนไปด้วย แต่ยิ่งวิ่งม้าไปยิ่งหนัก ผาแดงจึงบอกให้นางไอ่ทิ้งฆ้อง พอนางไอ่ทิ้งตรงนั้นจึงกลายเป็นหนองน้ำทันที พอทิ้งกลองตรงนั้นก็เป็นห้วยคลอง เมื่อม้าวิ่งไปอีกทิ้งแหวนแล้วกลายเป็นหนองแหวนจนถึงปัจจุบัน ต่อมานางไอ่ตกลงหายไปพร้อมกับเมืองล่ม ผาแดงหนีไปได้แต่ก็ตรอมใจตายภายหลัก จากนั้นจึงไปเกิดเป็นผีแล้วไปสู้รบกับพญานาคอยู่ใต้เมืองบาดาล พระอินทร์ทราบเรื่องจึงลงมาบอกให้หยุดการสู้รบ โดยให้พญานาคกลับไปที่เมืองตนแต่นางไอ่จะยังกักตัวไว้เมืองบาดาลเช่นเดิม (บุญมา อุทัยศรี, 2558)

จากเหตุการณ์ดังกล่าว นอกจากจะเห็นฉากการไล่ล่าของพญานาคแล้ว ยังแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องภพชาติ ทั้งส่วนที่เป็นอดีตชาติที่มีผลพวงมากับปัจจุบัน เมื่อตายปัจจุบันก็มีผลต่อโลกหลังความตายในอนาคต จากเรื่องราวดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าภังคีกับนางไอ่เคยเป็นคู่สามีภรรยากันมาแต่อดีตชาติ หลังจากที่ไม่สมหวังในชีวิตครอบครัว จึงมีความอาฆาตแค้นข้ามภพชาติมาจนถึงชาติที่เป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยสามีเกิดมาเป็นภังคี ส่วนภรรยาเกิดมาเป็นนางไอ่ ซึ่งเรื่องราวได้ดำเนินมาจนถึง ฉากสุดท้ายที่ผาแดงตายไปเกิดเป็นผีแล้วไปรบกับกองทัพนาค ซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องภพชาติที่แฝงอยู่ในเรื่องราวเกี่ยวกับหนองหาน

เมื่อท้าวผาแดงตายเป็นผีก็ยังมีความอาฆาตเคียดแค้นพญานาค อยู่ไม่วายพอได้โอกาสเหมาะผีท้าวผาแดงก็เตรียมไพร่พลเดินทัพผีไปรบกับพวกพญานาคให้หายแค้น บริวารผีท้าวผาแดงมีเป็นแสน ๆ เดินเท้าเสียงดังอึกทึกปานแผ่นดินจะถล่มเข้ารายล้อมเมืองพญานาคเอาไว้ทุกด้านต่างฝ่ายต่างใช้อิทธิฤทธิ์รบกันนานถึง 7 วัน 7 คืน ก็ไม่มีใครแพ้ใครชนะ ฝ่ายท้าวสุทโธนาคราชเจ้าครองนครบาดาลซึ่งแก่ชราภาพมากแล้วก็ไม่อยากก่อกรรมก่อเวร เพราะต้องการไปเกิดในแผ่นดินพระศรีอาริยเมตตรัยอีก จึงไปหาท้าวเวสสุวัณผู้เป็นใหญ่ให้มาตัดสินความ ท้าวเวสสุวัณจึงเรียกทั้งสองฝ่ายมาโดยให้ทั้งสองฝ่ายเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นให้ทราบ ท้าวเวสสุวัณจึงบอกว่าเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นมันเป็นผลของบุพกรรม หรือกรรมเก่าแต่ชาติปางก่อนที่ตามมาในชาตินี้ (ปณิตา 291-292) ซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมที่ปรากฏอยู่ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ส่วนผลพวงจากกรรมที่มาจากชาติปางก่อนทำให้นางไอ่เกิดความคิดวิปริตต้องการกินเนื้อกระรอกเผือก จึงให้นายพรานจับกระรอกเผือกนำเนื้อมาปรุงเป็นอาหารแจกจ่ายผู้คนไป ขณะที่ท้าวภังคีก่อนตายก็ได้สาปแช่งเอาไว้ว่าผู้ใดที่กินเนื้อกระรอกของตนจะต้องล่มจมลงใต้บาดาลพร้อมกับบ้านเมือง จึงทำให้หลังจากชาวเมืองกินเนื้อกระรอกเผือกแล้วในคืนนั้นได้เกิดพายุใหญ่แผ่นดินไหวน้ำท่วมถล่มเมืองทั้งเมืองล่มจมลงไปในท้องบาดาลที่เชื่อกันว่าคือหนองหานในทุกวันนี้ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 384) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าก่อนที่จะเกิดมาในชาตินี้ ท้าวภังคีกับนางไอ่เคยเป็นสามีและภรรยากันมาก่อน แต่เนื่องจากสามีทิ้งให้ภรรยาอยู่บนต้นไม้กลางป่าคนเดียวจึงทำให้ภรรยาผูกใจเจ็บและเครียดแค้นพยาบาท และผูกอาฆาตไว้ว่าถ้าหากเกิดชาติต่อไปขอให้สามีได้ตายบนต้นไม้ ซึ่งเป็นผลพวงให้ท้าวภังคี ซึ่งเป็นกระรอกเผือกได้

ถูกยิงตายบนต้นไม้ เมื่อตายแล้วเรื่องราวก็ไม่จบ ยังมีการผูกเรื่องโยงไปถึงความผูกใจเจ็บของท้าวภังคี จึงอธิษฐานให้คนที่กินเนื้อตนเองได้ล่มจม ซึ่งเป็นผลพวงให้พญานาคยกพลมาถล่มเมืองจนล่มสลาย ซึ่งเป็นผลพวงให้ท้าวผาแดงตรอมใจตายและอาฆาตแค้นพญานาค จึงไปเกิดเป็นหัวหน้าผีแล้วยกพลไปถล่มเมืองนาค ก่อให้เกิดสงครามระหว่างนาคกับผี ซึ่งแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องกรรมและพวงผลของกรรมซึ่งมีความสืบเนื่องกัน

วรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่นในแถบภาคอีสานทั้งจังหวัดอุดรธานี จังหวัดสกลนคร จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดมหาสารคาม และ จังหวัดอื่น ๆ มีบทบาทเป็นทั้งเรื่องเล่าซึ่งมีการตีความขยายความไปหลากหลายสำนวนตามฐานความเชื่อของคนแต่ละท้องถิ่น แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ก็สามารถเป็นตัวแทนอัตลักษณ์ของผู้คนในภาคอีสาน ทั้งความคิด ความเชื่อที่เชื่อมโยงกับเรื่องพญานาคซึ่งก่อให้เกิดการจัดประเพณีที่เกี่ยวข้องต่างๆ เช่นประเพณีบุญบั้งไฟ เป็นต้น (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 240) วรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ที่ปรากฏในสื่อสมัยใหม่มีการนำเสนอแนวคิดของวรรณกรรมตามแบบฉบับเดิม ยกเว้น ผาแดงนางไอ่ในรายการชิงร้อยชิงล้าน ที่นำเสนอแนวคิดที่แปลกใหม่ นั่นคือ การจบเรื่องที่ทำให้ตัวละครสมหวังในความรัก จึงทำให้ไม่เกิดการเข่นฆ่าทำลายล้างกัน สรุปแนวคิดคติความเชื่อจากการศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นการอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติการเกิดหนองน้ำใหญ่ (หนองหาน) ในเชิงพื้นบ้านและบอกประวัติความเป็นมาของชื่อบ้านนามเมืองในท้องถิ่นเป็นการเก็บประวัติการต่อสู้อำนาจรัฐ ระหว่างชุมชนไท-ลาว และขอมเพื่อแย่งชิงที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์ และแสดงถึงความเชื่อของชุมชนไท-ลาวที่มีต่อพญานาค (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 392) จึงเห็นได้ว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานจึงเป็นตัวแทนของอัตลักษณ์ความเชื่อของท้องถิ่น ซึ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะทางความคิด ทัศนคติ วิถีชีวิต ประเพณีและวัฒนธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของท้องถิ่นที่ถูกสร้างสรรค์มาจนถึงปัจจุบัน

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เป็นตำนานที่สะท้อนแนวคิดแบบทวิลักษณ์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่สวนทางกัน หรือแนวคิดที่มองว่ามีความขัดแย้งกัน สอดคล้องกับแนวคิดของ อมฤต หมวดทอง และคณะ (2559: 175) ที่ว่า ระบบคิดแบบทวิลักษณ์ (Binary system) หรือ คู่ตรงข้าม แสดงความขัดแย้งของ “มนุษย์” กับ “นาค” ในการแย่งชิง “ผู้หญิง” โดยต้องขยายผลกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่น่าเชื่อถือต่อไป ภูมินามหรือชื่อสถานที่ต่าง ๆ อาจจะเป็นขบวนการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยใช้ตำนานและนิทานพื้นบ้านในการยึดโยงสถานที่ เห็นได้จากการกระจายตัวของชื่อหมู่บ้านและสถานที่ต่าง ๆ อยู่รอบบริเวณหนองหาน ดังนั้น ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน จึงมีการสอดแทรกแนวคิดแบบทวิลักษณ์ไว้หลาย เหตุการณ์ ซึ่งเป็นความขัดแย้งในอดีตชาติ ของสามีกับภรรยา ซึ่งต่อมาได้เกิดมาเปลี่ยนท้าวภังคีกับนางไอ่ หรือความขัดแย้งระหว่างพญานาคที่ทำสงครามกัน ทั้งยังมีร่องรอยของความขัดแย้งระหว่างการแข่งขันจุดบั้งไฟ ซึ่งพญาขอมไม่ได้มอบรางวัลให้กับ

เจ้าเมืองที่ชนะในการแข่งขันตามที่ตกลงกันไว้ และความขัดแย้งระหว่างผีกับนาค เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่า ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานยังมีบางเหตุการณ์ที่พยายามที่จะเชื่อมประสานความเป็นทวิลักษณ์หรือสลายความเป็นทวิลักษณ์ ในกรณีที่พระอินทร์หรือเทพได้ลงมาไกล่เกลี่ยข้อพิพาทและการยุติสงครามระหว่างนาคด้วยกันและสงครามระหว่างนาคกับผี

3.6.2 แนวคิดทางสิ่งแวดล้อม

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้ส่วนหนึ่งมีฐานคิดมาจากสิ่งแวดล้อม (Environmental) เพราะฐานคิดการทำบุญบั้งไฟมีจุดหมายเพื่อสร้างความพึงพอใจให้กับพญาแถน โดยการจุดบั้งไฟเพื่อเป็นการบูชาพญาแถนและเป็นสัญลักษณ์ให้ทราบว่าถึงฤดูกาลที่มนุษย์จำเป็นต้องใช้ทรัพยากรน้ำแล้ว เมื่อพญาแถนได้รับการเคารพบูชาแล้วก็จะประทานทรัพยากรน้ำมาให้โดยการทำให้ฝนตก เมื่อฝนตกเพียงพอก็จะทำให้ทรัพยากรอื่นมีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าเมืองถล่มเป็นปัญหาทางสิ่งแวดล้อม 3 ส่วน ส่วนแรกเป็นสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นดินถล่มทำให้เมืองถูกกลืนลงไปด้วย ส่วนที่สองหลังจากดินถล่มแล้วจึงทำให้เกิดน้ำท่วมเอ่อล้นขึ้นมาท่วมบริเวณดินถล่ม ส่วนที่สามสิ่งมีชีวิตถูกทำลายเป็นบริเวณกว้าง ทั้งพืช สัตว์ และมนุษย์ด้วย

3.6.3 แนวคิดชุมชนสร้างสรรค์

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีการสร้างสรรค์แนวคิดชุมชนสร้างสรรค์ ได้แก่ 1) แนวคิดโครงสร้างและหน้าที่ ปัญหาที่พบในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาจากการไม่ปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ที่ควรทำในสังคม เช่น ในอดีตชาติของภังคีเกิดเป็นคนใบ้แต่ไม่ปฏิบัติตนเป็นสามีที่ดี ทั้งไม่ดูแลภรรยาและปล่อยภรรยาทิ้งกลางป่า ทำให้ภรรยาสาปแช่งให้สามีเกิดชาติใดให้ตายบนต้นไม้ ชาติต่อมาสามีเกิดเป็นนาคแปลงกายเป็นภังคีแต่ก็ต้องถูกยิงตายบนต้นไม้ 2) แนวคิดการสร้างสรรค์ทางศีลธรรม เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในเหตุการณ์ที่พระอินทร์ได้ลงมายุติสงคราม โดยไม่ต้องหาเหตุผลเพื่อทำลายกัน แต่จะหาเหตุผลเพื่อยุติสงคราม จึงให้ทั้งสองเลิกลาไม่ต้องเข่นฆ่ากันอีก ขอให้มีเมตตาต่อกันและให้ทั้งสองฝ่ายรักษาศีลห้า ปฏิบัติธรรมและให้มีขันติธรรมต่อกัน ท้าวผาแดงและพญานาคได้ฟังคำสั่งสอนของท้าวเวสสุวัณก็กลับมีสติ เข้าใจในเหตุและผลของกัน ต่างฝ่ายต่างอนุโมทนาสาธุการ เหตุการณ์ร้ายจึงยุติลงด้วยความเข้าใจมีการให้อภัยกันในที่สุด โดยเหตุการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่า มีการสอดแทรกแนวคิดด้านศีลธรรมเข้าไปด้วย ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านได้รับแนวคิดและมุมมองทางศีลธรรม โดยใช้แนวคิดทางศีลธรรมมาเป็นข้อกำหนดในการยุติสงคราม ไม่ว่าจะเป็นการให้รักษาศีล การมีความอดทน การมีสติ และการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดการยุติสงคราม และการทำลายล้างกัน รวมไปถึงยุติความอาฆาตแค้นข้ามภพชาติด้วย 3) แนวคิดสังคมสร้างสรรค์ ในตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ได้กล่าวถึงการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติสุขตลอดมาในยุคของพญาขอม ทุกคนมีบทบาทหน้าที่และปฏิบัติตามหลักศีลธรรม มีการช่วยเหลือ

เกื้อกูลกัน มีการร่วมงานร่วมกิจกรรมบุญประเพณีการทำบุญบั้งไฟ การแบ่งเบาภาระหน้าที่กัน การเสียสละสิ่งของเพื่อร่วมกันทำบุญ ซึ่งเป็นคุณลักษณะของชุมชนสร้างสรรค์ แต่จุดหักเหที่ทำให้ชุมชนล่มสลายเป็นผลพวงมาจากการทำลายกัน การเห็นแก่การบริโภคอย่างขาดสติและติดในรสอาหาร เพราะหากมีสติคงจะระลึกได้ว่าตามปกติทั่วไปเนื้อกระรอกตัวเดียวไม่น่าจะมีมากถึงขนาด บริโภคได้ทั่วทั้งเมือง และตระหนักถึงสัญญาณภัยที่จะเกิดขึ้น

สรุป

การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นทั้ง ความเชื่อดั้งเดิมและการพัฒนาการสร้างสรรค์ จากเรื่องเล่ามาสู่รูปแบบสร้างสรรค์ เนื้อหา/เหตุการณ์สร้างสรรค์ ตัวละครที่มีความสร้างสรรค์ การสร้างสรรค์ฉาก การสร้างสรรค์ภาษาภาษา และการสร้างสรรค์แนวคิดที่แฝงอยู่ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ประกอบด้วย

1) การสร้างสรรค์รูปแบบ จากการวิจัยพบว่า มี 2 ส่วน คือ (1) การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ได้แก่ การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่า และการสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ ประกอบด้วย รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ และรูปแบบสื่อออนไลน์ (สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ) (2) การสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ได้แก่ การสร้างสรรค์รูปแบบของการพัฒนาเชิงพื้นที่ การสร้างสรรค์รูปแบบส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่น การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบการแสดงละครเวที/การแสดงสด และการสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบศิลปะ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหานสามารถนำมาสร้างสรรค์ได้หลากหลายรูปแบบ ซึ่งมีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างสรรค์

2) การสร้างสรรค์เนื้อหา/เหตุการณ์ จากการวิจัยพบว่า ได้มีการสร้างสรรค์เนื้อหาที่ปรากฏในเหตุการณ์สำคัญหลายเหตุการณ์ โดยมีทั้งการจำลองเหตุการณ์ในเรื่องมาสร้างสรรค์เป็นการแสดง และการนำเสนอเหตุการณ์ในรูปแบบที่ทันสมัยขึ้น เพื่อไม่ให้เนื้อหาและเหตุการณ์จำกัดอยู่เฉพาะในตำนานเรื่องเล่าตามเดิม แต่จะมีการรักษาเค้าโครงของเนื้อหาและเหตุการณ์เดิมไว้ เพียงแต่มีการเติมเต็มและขยายในส่วนที่สำคัญของเนื้อเรื่องและเหตุการณ์เพื่อให้มีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น

3) การสร้างสรรค์ตัวละคร จากการศึกษาพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีการสร้างสรรค์ตัวละครจำแนกออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการสร้างสรรค์สัตว์ที่เป็นตัวละครในเรื่องเล่า เช่น กระรอกเผือก และม้าบักสาม ซึ่งเป็นมาประจำกายของท้าวผาแดง และมีบทบาทสำคัญในช่วงท้ายที่นำท้าวผาแดงและนางไอ่หนีจากการตามล่าของกองทัพนาค ส่วนที่สองเป็นการนำตัวละครตัวเอกที่ปรากฏในเรื่องเล่ามาสร้างสรรค์เป็นรูปเคารพ เช่น การสร้างรูปเคารพพญาขอมไว้ในศาล การสร้างรูปเคารพของท้าวผาแดง การสร้างรูปเคารพของเจ้าหญิงนางไอ่ เป็นต้น และส่วนที่สาม

เป็นการสร้างสรรค์ตัวละครที่เป็นนาคสู่ความเชื่อเรื่องพญานาค ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ตัวละครที่มีอยู่ในเรื่องเล่ามาเป็นประติมากรรมรูปปั้นพญานาค จิตกรรมพญานาค หรือการสร้างสรรค์ละคร เพลง หนัง และการ์ตูนที่มีพญานาค เป็นต้น

4) การสร้างสรรค์ฉาก จากการวิจัยพบว่า มีฉากสำคัญที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ในรูปแบบใหม่ 6 ฉาก คือ ฉากที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์ความเชื่อ ฉากที่สร้างสรรค์เกี่ยวกับการแต่งกาย ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ผ่านภาพจิตรกรรมฝาผนัง ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ในงานบุญบั้งไฟ ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์จากการไล่ล่ากระรอกเผือก และฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ฉากหนีตาย ซึ่งเป็นการนำเรื่องราวแต่ละฉากมาสร้างสรรค์ใหม่เพื่อให้เกิดความน่าสนใจและมีความเสมือนจริงมากยิ่งขึ้น

5) การสร้างสรรค์ภาษา จากการวิจัยพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานมาเป็นภาษาที่ใช้ในปัจจุบันหลากหลายรูปแบบ ทั้งภาษาที่เกี่ยวกับการแสดง ภาษาที่บัญญัติขึ้นใหม่ รวมทั้งภาษาที่มีอยู่เดิมแต่มีการสร้างสรรค์ในรูปแบบของการสื่อสารใหม่ ๆ ให้เกิดความน่าสนใจ เช่น การนำมาใช้เป็นภาษาในการสวดสรภัญญะ การนำภาษาถิ่นมาใช้ในการแต่งกลอนหรือผญาอีสาน การสื่อสารเรื่องเล่าด้วยสำเนียงภาษาอีสาน รวมทั้งภาษาที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งถูกนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงธุรกิจบันเทิง ทั้งในรูปของหนัง ละคร เพลง หมอลำ และการบัญญัติภาษาขึ้นมาเป็นชื่อท่า ฟ้อนรำ เป็นต้น

6) การสร้างสรรค์แนวคิด การศึกษาพบว่า ได้มีการสร้างสรรค์แนวคิดที่ได้รับอิทธิพลมาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 3 แนวคิดหลัก ประกอบด้วย (1) แนวคิดคติชนสร้างสรรค์ ซึ่งมีแนวคิดการสร้างสรรค์แนวคิดเรื่องภพชาติ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตและการเกิดใหม่ การสร้างสรรค์แนวคิดเรื่องกรรม เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผลพวงจากการกระทำว่าเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตให้เป็นไปตามกรรม การสร้างสรรค์แนวคิดอัตลักษณ์ด้านความเชื่อ ซึ่งความเชื่อที่เป็นอัตลักษณ์ สำคัญของท้องถิ่น เช่น ความเชื่อเรื่องประเพณีจุดบั้งไฟบูชาพญาแถน ความเชื่อเรื่องเทวดา และความเชื่อเรื่องพญานาค เป็นต้น รวมทั้งการสร้างสรรค์แนวคิดแบบทวิลักษณ์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ แสดงเห็นความเป็นสิ่งตรงกันข้าม เช่น แนวคิดเรื่องบุญกับบาป แนวคิดเรื่องความดีกับความชั่ว แนวคิดเรื่องฝ่ายตรงข้าม ซึ่งเป็นผลพวงให้เกิดความขัดแย้งและการทำสงครามกันระหว่างมนุษย์กับนาค หรือ การทำสงครามระหว่างผีกับนาค เป็นต้น (2) แนวคิดทางสิ่งแวดล้อม และ (3) แนวคิดชุมชนสร้างสรรค์ ได้แก่ แนวคิดโครงสร้างและหน้าที่ แนวคิดสังคมสร้างสรรค์ และแนวคิดการสร้างสรรค์ทางศีลธรรม ซึ่งเป็นแนวคิดที่แฝงเร้นอยู่ในเรื่องเล่า เพื่อเป็นการปลุกสำนึกทางศีลธรรม โดยแนวคิดนี้จะปรากฏชัดในช่วงเนื้อหาและเหตุการณ์ที่พระอินทร์ลงมาห้ามทัพ ทั้งการห้ามทัพที่พญานาคทำสงครามกัน และการห้ามทัพระหว่างการทำสงครามของกองทัพผีกับนาค ซึ่งพระอินทร์ได้มีการสอนให้มีความเมตตากรุณาต่อกัน มีความอดทนอดกลั้น การใช้สติควบคุมตนเอง การปฏิบัติธรรม และการปฏิบัติตามศีลห้า ซึ่งเป็นผลพวงให้เกิดความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคจำศีล

นอกจากนี้แล้วจะมีการสอนให้ใช้เหตุผลแทนการใช้สงครามเป็นเครื่องตัดสินปัญหา ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นแง่คิดเกี่ยวกับการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

ดังนั้น การเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทย พบว่า มีการสร้างสรรค์บนฐานคิดบทบาทหน้าที่นิยม (Functionalism) บางเหตุการณ์มาจากฐานคิดประวัติศาสตร์ (History) แนวคิดเรื่องเล่า (Narration) บนฐานของตำนานท้องถิ่น แนวคิดภาพแทน (Representation) เพื่อให้มีจินตนาการ แนวคิดความทรงจำร่วม (Social Memories) เพื่อสร้างภาพจำให้เป็นความทรงจำร่วมกัน และแนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Lands cape) ซึ่งเป็นการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากอดีตเพื่อสะท้อนภาพในอดีตที่เป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมผ่านคติความเชื่อ บทบาทของตัวละครประเพณี ผูกโยงกับเรื่องราวในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นภาพสะท้อนให้เห็นเรื่องเล่าที่มีต่อการประกอบสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีเค้ามูลมาจากคติชนท้องถิ่นอีสาน และการประดิษฐ์สร้างเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเชื่อ เพื่อสร้างสรรค์และส่งต่อเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสู่สังคมต่อไป

พหุน ปณ ฑิโต ชีเว

บทที่ 4
บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

จากการศึกษาวิจัยเรื่องการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งในเนื้อหาในบทนี้จะได้กล่าวถึงประเด็นสำคัญในด้านบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน โดยได้มีการศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์เนื้อหาที่เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานในบริบทของสังคมไทยปัจจุบันว่า มีบทบาทอะไรบ้าง และมีความเกี่ยวข้องกับสังคมในแง่มุมใด โดยผู้วิจัยได้จำแนกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องในบทนี้ออก 9 เป็นประเด็นดังต่อไปนี้

4.1 บทบาทในการเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม
4.2 บทบาทในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่
4.3 บทบาทในการรักษาและสืบทอดประเพณีพิธีกรรมท้องถิ่น
4.4 บทบาทในการสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่น
4.5 บทบาทในการเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์
4.6 บทบาทในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม
4.7 บทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
4.8 บทบาทในการสร้างสรรค์พลังชุมชน

4.1 บทบาทในการเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม

จากการศึกษาบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ทำให้พบว่าเรื่องเล่าได้มีบทบาทเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม โดยผลจากการศึกษาได้จำแนกออกเป็น 2 ส่วน บทบาทอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่ และบทบาทอธิบายภูมินาม ดังนี้

4.1.1 บทบาทในการอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งทำให้รู้ภูมิหลังความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น และสามารถเชื่อมโยงความรู้ทางประวัติศาสตร์ไปสู่ภูมิวัฒนธรรมและภูมินามที่มีอยู่ใกล้เคียงกันหนองหาน สอดคล้องกับแนวคิดของ อมฤต หมวดทอง และคณะ (2559: 170) ซึ่งได้กล่าวถึงความน่าสนใจใน “ภูมินาม” หรือสถานที่ในตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ผาแดงนางไอ่” ได้แก่ ชื่อของหมู่บ้าน สถานที่ทางธรรมชาติ และการอธิบายถึงการเกิดหนองหานหนองน้ำขนาดใหญ่นั้น ซึ่งลักษณะทางภูมินามมีความเกี่ยวข้องกับตำนานเรื่องเล่า ดังต่อไปนี้ 1) เป็นตำนาน

ที่สะท้อนประวัติศาสตร์ของกลุ่มคนโดยอ้างถึงสถานที่มีอยู่จริงและในจินตนาการ 2) ตำนานถูกนำมาเป็นเครื่องมือต่อรองกับภาครัฐกับสถานการณ์สิ่งแวดล้อมของพื้นที่ชุมชนในปัจจุบัน 3) มีการอธิบายเหตุผลในการเกิดหนองหานโดยเชื่อมโยงศาสตร์ทางธรณีวิทยากับตำนาน ซึ่งมีเนื้อหาต่าง ๆ เกี่ยวกับภูมินามหรือสถานที่ต่าง ๆ เชื่อมโยงกันให้เห็นเป็นพื้นที่กายภาพ

การศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน นอกจากจะพบประวัติความเป็นมา และภูมินามที่เกี่ยวกับชุมชนแล้ว ยังพบว่า สามารถที่จะศึกษาเรื่องเล่าที่สะท้อนความเข้าใจภูมิปัญญาของท้องถิ่นได้ด้วย เนื่องจากในเรื่องเล่าได้มีการสอดแทรกแง่มุมทางด้านภูมิปัญญาไว้ด้วย สอดคล้องกับผลการศึกษาของ ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์ (2561) ที่พบว่า การศึกษาเกี่ยวกับภูมิวัฒนธรรมในการจัดการความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี ซึ่งเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีพื้นที่บ้านดอนคง บ้านดอนกลาง และบ้านเมืองปัง ในท้องที่ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี ผลการศึกษาพบว่า สภาพสังคมของหมู่บ้านดอนคงดอนกลาง และเมืองปัง อันมีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภวาปี ชาวบ้านส่วนใหญ่ต่างมีอาชีพเกี่ยวกับการเกษตร ประกอบด้วย ทำนา ทำสวน และประมงพื้นบ้าน ผู้คนในหมู่บ้านทั้งสามคือกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่ในภายหลัง โดยมาจากจังหวัดร้อยเอ็ด ชัยภูมิ และมหาสารคาม ในด้านภูมิวัฒนธรรมในการจัดการภูมิปัญญา ชุมชนมีจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในหลายด้านผ่านกระบวนการมีส่วนร่วม ทั้งในตำนานความเชื่อชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้าน มีความเชื่อร่วมกันในตำนานเรื่องกระฮอกด่อน และตำนานผาแดงนางไอ่ จึงนำเอาความเชื่อดังกล่าวมาสร้างประเพณีตามรอยผาแดง-นางไอ่ มีการแสดงที่แฝงด้วยกฎชุมชน และมีศาลพญาขอมที่ใช้หลักเกณฑ์ของเวรกรรมและคำสาปแช่งเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ พร้อมนำกฎหมายมาใช้ในการจับสัตว์น้ำ อีกด้านหนึ่งชาวบ้านก็มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อหลวงปู่กำ่ ในฐานะพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานอำเภอกุมภวาปี จะมีการประยุกต์ใช้พิธีกรรมขอพรให้เกิดการดูแลปกปักรักษาผู้ที่ไม่ละเมิดในบริเวณดังกล่าว โดยสร้างหลวงปู่กำ่องค์จำลองมาประดิษฐานที่ริมหนองหาน-กุมภวาปี เพื่อให้เป็นที่พึ่งทางจิตใจและควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของชุมชนและกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมของคนในชุมชนด้วย

ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน นอกจากจะทำให้เข้าใจเนื้อหาในเรื่องเล่าแล้ว เรื่องเล่ายังมีบทบาทสำคัญในการรักษาภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่นและสร้างสรรค์เพื่อถ่ายทอดผ่านเรื่องเล่ารูปแบบต่าง ๆ ทำให้คนภายนอกเข้าใจภูมิวัฒนธรรมท้องถิ่น และยังเป็นการต่อยอดวัฒนธรรมท้องถิ่นมาสู่การสร้างสรรค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับบุญบั้งไฟ ได้ถูกต่อยอดสร้างสรรค์มาจนถึงสังคมปัจจุบัน สอดคล้องกับบทความของ รัชชัย ขยันทำ (2561: 89) ที่ว่า วัฒนธรรมความเชื่อที่มีต่อประเพณีบั้งไฟของคนอีสาน ที่เรียกว่า “บุญบั้งไฟ” หรือ “บุญเดือนหก” ซึ่งสรุปได้ 2 ประการคือ

1) เป็นเดือนที่เป็นวันคล้ายวัน “ประสูติตรัสรู้และ ปรินิพพาน”ของพุทธเจ้า องค์ประกอบหลักในบุญเดือนหกนี้ จึงเกี่ยวข้องอยู่กับพระพุทธศาสนา “บั้งไฟ ” คือความดีเชิงอุปกรณ์ที่ชาวพุทธใช้บูชาคุณของพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมอีสานเรื่อง “ผาแดง–นางไอ่” ที่ได้ปรากฏกำหนดการจัดงานบุญบั้งไฟขึ้นเป็นครั้งแรกในวันเพ็ญ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 และเรื่อง “พญาคันคาก” ที่ปรากฏว่าเป็นตำนานชาดกอีสานที่เล่าถึงอดีตชาติของพระพุทธเจ้าในฐานะเป็นพระโพธิสัตว์

2) เป็นช่วงที่ชาวอีสานกำลังจะเข้าสู่ฤดูลงนา และเลยเดือนหกไปคือเดือนเจ็ดก็เป็นเดือนที่ชาวอีสานจะต้องเลี้ยงผี เช่น ผีปู่ตา เพราะความที่ชาวอีสานเคยนับถือลัทธิถือผี ได้แก่ “ลัทธิผีแถน” มาก่อนนั้น การบูชาผีด้วยบั้งไฟก็ไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะ “ไฟ” คือวัตถุที่ใช้เป็นองค์ประกอบของเครื่องบวงสรวง บูชา ที่เรียกว่า “อามิสทาน” มีดอกไม้ ธูปเทียน ของหอม และน้ำมัน เป็นต้น ความเชื่อลัทธิถือผีในศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา จึงมีความสัมพันธ์กันบนพื้นฐานธรรมชาติเรื่องน้ำฝน จนก่อนให้เกิดพิธีกรรมและกิจกรรมบุญบั้งไฟ บุญบั้งไฟตามความเข้าใจของคนอีสาน จึงหมายถึงดอกไม้ไฟ ทั้งจุดขึ้นฟ้าและจุดให้เสียงดัง เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จึงมีพิธีบูชาแถนเพราะเป็นการแสดงความเคารพหรือส่งสัญญาณไปยังแถน และมีบทบาทต่อวิถีชีวิตแบบผสมผสานของการบรวงสรวงแถน และบูชาคุณของพระพุทธเจ้าด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นบทบาทของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่มีต่อรักษาและถ่ายทอดภูมิวัฒนธรรม

เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน นอกจากจะมีเนื้อหาจึงแสดงให้เห็นถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ตัวละครค่อยไปเกี่ยวข้องแล้ว ยังมีความเกี่ยวข้องในเชิงบริบทพื้นที่ด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นภูมิลำเนาของพื้นที่จริงมีความสัมพันธ์กับเรื่องเล่า ซึ่งปัจจุบันเรื่องเล่าที่เป็นตำนานสามารถผูกโยงให้เห็นลักษณะของภูมิลำเนา ท้องถิ่นในปัจจุบันได้ ทั้งในภูมิลำเนาเชิงประวัติศาสตร์ ภูมิลำเนาเชิงวัฒนธรรม และภูมิลำเนาในเชิงภูมินามด้วย ซึ่งภูมิลำเนาที่ปรากฏดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความเป็นอัตลักษณ์ของภูมิลำเนาซึ่งมีความแตกต่างกัน แต่สามารถเชื่อมโยงให้เป็นเรื่องราวเดียวกันได้ ข้อมูลจากเทศบาลตำบลกุมภวาปี (2556: 67) ว่า บริเวณที่พวกนาคถล่มจมพื้นบาดาล ได้กลายเป็นหนองหาน ณ ปัจจุบัน อยู่ในจังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นต้นลำน้ำปาว มีเกาะต่าง ๆ ที่เหลือจากการล่ม คือ เกาะเกษ ดอนสวน ดอนเตา ดอนดินจี่ ดอนแอ่น และดอนหลวง ซึ่งมีสถานที่เป็นทางผ่านของผาแดง นางไอ่ เช่น ห้วยพ่นไฟ ห้วยสามพาด ห้วยน้ำฆ้อง ห้วยกองสี ฯลฯ ทำให้ประชาชนรอบ ๆ หนองหาน ได้สร้างเจดีย์ วัด และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อเป็นที่สิงสถิตของวิญญาณผู้ที่ประสบเคราะห์กรรมจมน้ำตายในครั้งนั้น ได้แก่ พระธาตุเชียงแก้ว พระธาตุดอยหลวง พระธาตุบ้านเดียม พระธาตุจอมศรี พระมหาธาตุเจดีย์ (พระธาตุดอนแก้ว) ศาลท้าวผาแดง เป็นต้น ดังนั้น เรื่องเล่าจึงมีบทบาทหน้าที่ในการบอกเล่าเรื่องราวความเป็นมาของภูมิลำเนาท้องถิ่น พร้อมทั้งแสดงหลักฐานซึ่งเป็นสิ่งบ่งชี้เชิงประจักษ์ให้เห็นอัตลักษณ์ของภูมิลำเนาท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

4.1.2 บทบาทในการอธิบายภูมินาม

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีความโดดเด่นทางด้านเนื้อหาที่แสดงให้เห็นลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ และมีความเชื่อมโยงของภูมินามในพื้นที่ทั้งในหนองหานและพื้นที่โดยรอบ ซึ่งมีอาณาบริเวณกว้างใหญ่ และบ่งบอกลักษณะทางภูมิประเทศได้เป็นอย่างดี สมศักดิ์ เส็งสาย (2534) ได้ศึกษาเรื่องชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ ซึ่งได้มีการศึกษาชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ จำนวน 3 ฉบับคือ ฉบับของพระอริยานุวัตร เขมจารี ฉบับของปรีชา พิณทอง และฉบับของสุภณ สมจิตศรีปัญญา โดยได้มีการสืบค้นหาแหล่งสถานที่จริงของชื่อบ้านนามเมืองที่มีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ และเป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า ชื่อบ้านนามเมืองที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่นั้นมีอยู่จริง แต่ละฉบับมีจำนวนชื่อบ้านนามเมืองไม่เท่ากัน และผลการสืบค้นและตรวจสอบสถานที่จริงจากชื่อที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ทั้ง 3 ฉบับพบว่า กลุ่มชื่อที่บ่งบอกว่าเป็นชื่อเมืองเป็นชื่อที่มีสถานที่อยู่จริงในปัจจุบันทั้งหมด กลุ่มชื่อที่บ่งบอกว่าเป็นชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อที่มีอยู่จริงทั้งหมด โดยแบ่งเป็นชื่อที่ปัจจุบันมีคนอาศัยอยู่ 56 ชื่อ และเป็นชื่อที่มีจริงแต่ปัจจุบันเป็นบ้านร้าง ไม่มีคนอยู่อาศัยอยู่ 13 ชื่อ ส่วนกลุ่มชื่อที่บ่งบอกลักษณะทางภูมินามเป็นชื่อที่มีอยู่จริงในปัจจุบันทั้งหมด ในจำนวนชื่อบ้านนามเมืองทั้งหมด 199 ชื่อ ในวรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่ เป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในประเทศไทย จำนวน 111 ชื่อ เป็นชื่อที่ปรากฏในต่างประเทศ 14 ชื่อ โดยเป็นชื่อที่พบในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว 13 ชื่อ ชื่อที่พบในประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน 1 ชื่อ นอกนั้นเป็นชื่อที่ซ้ำกันทั้ง 3 ฉบับชื่อที่พบในประเทศไทยนั้นพบมากที่สุด ในจังหวัดอุดรธานี จำนวน 58 ชื่อ กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด จังหวัดละ 11 ชื่อ จังหวัดที่พบน้อยที่สุดคือ จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษ พบจังหวัดละ 1 ชื่อ นอกนั้นเป็นชื่อที่ซ้ำกันทั้ง 3 ฉบับ โดยแต่ละหมู่บ้านมีความเชื่อมโยงกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานและภูมินามก็แสดงให้เห็นลักษณะของภูมิประเทศด้วย

นอกจากนี้ยังพบว่า ชื่อบ้านและชื่อสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตำนานผาแดงนางไอ่ยังมีปรากฏเป็นหลักฐานในปัจจุบัน จากการศึกษาของ ปณิตา (2560: 405-406) พบว่า ชื่อของนายพรานกลายเป็นชื่อของหมู่บ้านต่าง ๆ เช่น บ้านกงพราน มาจากนายกงพาน บ้านพรานงัว มาจากนายพรานชื่องัว หรือบ้านพรานงูและพรานซ่อน การไล่ล่ากระรอก ดังกล่าวเป็นที่มาของตำนานชื่อหมู่บ้านต่าง ๆ รอบหนองหาน การไล่ล่ากระรอกเผือกเริ่มตั้งแต่บ้านอุ่มจาน เพราะวิ่งผ่านป่าต้นจาน (ทองกราว) ออกจากบ้านนี้วิ่งไปบ้านโพนทอง เพราะจอมปลวกกลายเป็นทอง กระรอกวิ่งเลี้ยวไปทางอื่นเรียกว่าบ้านแชแล ชาวบ้านนายพรานที่ไล่ล่าก็เอาปืนยิงใส่กระรอก เกิดเป็นบ้านเมืองปรัง ซึ่งมีที่มาจากเสียงปืนดังปัง แต่ยิงกระรอกไม่เข้ากระรอกไม่ตายจึงได้ชื่อว่าบ้านดอนคง ต่อจากนั้นก็เข้าไปบ้านคอนสาย เพราะนายพรานใช้หน้าไม้เล็งยิงกระรอกจนสายหน้าไม้ขาด จนต้องแบกคอนกลับไป จากนั้นก็ตามกระรอกไปโดยโยนหิน โยนพริก โยนเกลือ ปาหินใส่กระรอก กลายเป็นบ้านเมืองพรึก จนกระทั่ง

กระรอกเผือกมาถูกยิงตายที่บ้านพันดอน ชาวบ้านบอกว่าที่ชื่อพันดอนเพราะชาวบ้านและนายพรานวิ่งไล่กระรอกมาพันกว่าดอนแล้ว ก่อนตายกระรอกภังคีอธิษฐานขอให้เนื้อตัวเองมีมากถึง 8,000 เกวียน คนทั้งเมืองกินเท่าไหร่ก็ไม่หมดสิ้น และใครที่กินก็ขอให้พบกับ หายนะภัยพิบัติ จากนั้นก็นำเนื้อกระรอกมาชำแหละที่บ้านเชียงแหว โดยแจกจ่ายให้ชาวบ้าน นายพราน ทหาร และคนในเมือง นำมาทำอาหาร ทั้งปิ้ง ย่าง ทำลาบ ก้อย และต้มเลี้ยงกัน รวมถึงเจ้าเมืองขอมและนางไอ่คำด้วย ยกเว้นพวกแม่ม่ายที่ไม่มีสามีเพราะไม่ได้ช่วยทำงาน จึงไม่ได้รับส่วนแบ่งหรือไม่ได้กินเนื้อกระรอก ฝ่ายบริวารของภังคีก็นำความไปบอกแก่สุทโธนาค สร้างความโกรธแค้นให้สุทโธนาคและยกทัพจากเมืองบาดาล ตั้งไพร่พลอยู่ที่ห้วยหมากแข้งปัจจุบันคือห้วยหมากแข้ง และแปลงกายมาเป็นขอนไม้อยู่บริเวณหนองขอนกว้าง ปัจจุบันคือบ้านหนองของกว้าง บ้างก็แปลงเป็นหินกลิ้งลงมา ปัจจุบันคือบ้านคำกลิ้ง จุดนี้เองที่เป็นที่มาของการเกิดแม่น้ำสายต่าง ๆ รวมถึงหนองหานกุมภวาปี จากการโจมตีของไพร่พลนาคต่อมนุษย์นั้น บ้านแรกที่ถล่มล่มจมคือบ้านเมืองหล่ม ในปัจจุบันเมื่อบ้านเมืองเกิดความสั่นสะเทือนจากนาคที่ดั้นพื้นดินบรรดาข้าวของถ้วยชามในบ้านเรือนก็หล่นลงมาแตกกลายเป็นห้วยไพจานและบ้านไพจาน พญานาคโกรธก็พ่นไฟออกมากลายเป็นห้วยโพนไฟ ฝ่ายผาแดงเมื่อได้ยินข่าวก็ควบม้าชื่อบักสามมาหานางไอ่เพื่อพานางหลบหนี นางไอ่รีบหยิบฉวยสิ่งของติดตัวมาด้วย 3 อย่าง คือ ฆ้อง แหวน และกลอง แต่ระหว่างทางเนื่องจากของมีมากเกินไปทำให้การหนีเป็นไปด้วยความยากลำบาก ผาแดงจึงบอกให้นางไอ่ทิ้งฆ้องลงไป เกิดเป็นห้วยน้ำฆ้องในเขตตำบลพันดอน อำเภอกุมภวาปีปัจจุบัน และต่อมาก็ทิ้งกลองลง ปัจจุบันคือห้วยกองสี ซึ่งอยู่ในเขตเดียวกับห้วยน้ำฆ้อง ระหว่างหนีม้าบักสามก็พาดตกลงไปทำให้อวัยวะของมันขูดดินเกิดเป็นห้วยในปัจจุบันคือห้วยสามพาดที่เป็นชื่อหมู่บ้านและตำบลในกิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม จนเมื่อมาถึงบริเวณที่นาคเข้ามาชิงเอานางไอ่ลงไปใต้พื้นดินก็คือบริเวณห้วยลักนางในปัจจุบัน ทำให้ท้าวผาแดงเสียใจอย่างยิ่งและขี่ม้ากลับไปที่เมืองผาโพง แต่พญานาคก็มาแย่งชิงแหวนของนางไอ่จากผาแดงไป เกิดเป็นหนองแหวน ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอเพ็ญ การที่บ้านเมืองก็ล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ตามตำนาน ซึ่งเป็นเรื่องเล่าที่มีความสัมพันธ์กับลักษณะทางภูมิศาสตร์ ส่วนที่เป็นชื่อของสถานที่ก็มีความเกี่ยวข้องและสอดคล้องกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ด้วย

จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานทำให้เห็นว่า ชาวเมืองที่กินเนื้อกระรอกเผือกก็ล้วนตายกันหมด ยกเว้นบรรดาแม่ม่ายที่ไม่ได้รับแบ่งเนื้อกระรอกเผือกมากิน ทำให้บ้านเมืองของเขาไม่ถูกทำลาย จึงเหลือเป็นเกาะกลางหนองหานที่เรียกกันว่า “ดอนแก้ว” ในปัจจุบันลักษณะของโบราณบ้านดอนแก้ว จะมีลักษณะคล้ายกับเมืองโบราณสมัยทวารดี คือ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบตัวเมือง และมีศาสนสถานที่สำคัญอยู่นอกตัวเมือง นั่น คือพระมหาธาตุเจดีย์ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มใบเสมาปักรอบ ๆ โดยมีคตินิยมเพื่อแสดงเขตสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ คล้ายๆ กับการปักใบเสมาของเมืองฟ้าแดดสูงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เยื้ององค์พระมหาธาตุเจดีย์ไปทางทิศตะวันตกจะพบภาพสลักเป็น

ลวดลายธรรมชาติบางส่วนและจารึก ภาษาขอมที่มีสภาพลบเลือนไปมากแล้วสองใบ (ปณิตา น้อยหลุบเลา 2560: 80) นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่บ่งบอกความเป็นภูมิสถานบ้านเมือง และภูมิสถานที่เกี่ยวข้อง เช่น มีเจ้านายผู้ใหญ่คุ้มหนึ่งในเมืองเอกชะทีตาเรียกว่า “คุ้มหลวง” ก็ไม่ได้กินเนื้อกระรอกด่อนด้วย จึงเมื่อถึงคราวเมืองเอกชะทีตาล่มจมลงคุ้มเจ้านายก็ยังเป็น “คุ้มหลวง” ซึ่งเป็นเกาะหนึ่งอยู่กลางหนองหาน และดอนแม่หม้ายก็กลายมาเป็นบ้านดอนแก้ว อันมีพุทธสถานสำคัญที่คนกราบไหว้อยู่ในปัจจุบัน (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 246) ดังนั้นเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน จึงมีบทบาทสำคัญที่ทำให้เห็นถึงลักษณะของผู้มีสถานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองและลักษณะภูมิสถานที่เกิดขึ้นจากการสร้างสรรค์ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลพวงมาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหารด้วย

งานวิจัยของ อมฤต หมวดทอง และคณะ (2559: 170) ได้ศึกษาตำนานกับภูมินามจากงานวิจัยที่ได้กล่าวถึงภูมิสถานในเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับหนองหาน 4 ท่าน ดังนี้

1) สุภณ สมจิตรศรีปัญญา (2524) พบว่า วรรณกรรมผาแดงนางไอ่เป็นการบันทึกตำนานเชิง ประวัติศาสตร์กล่าวถึงการสู้รบของ 2 ชนเผ่า ได้แก่ “ละว้า” กับ “เขมร” โดยผสมผสานเรื่องกับประเพณีท้องถิ่น คือ บุญบั้งไฟ

2) กองโบราณคดี กรมศิลปากร (2531) เสนอว่า เป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มคน โดยอ้างถึงสถานที่มีอยู่จริง ได้แก่ เมืองเชียงเหียน เมืองฟ้าแดด และเมืองในจินตนาการ คือ เมืองบาดาล

3) นัฐวุฒิ สิงห์กุล (2550) เสนอว่า ผาแดง นางไอ่นั้นมีความผูกพันแนบแน่นกับผู้คนและสถานที่ต่าง ๆ ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยแสดงให้เห็นจากกรณีที่ชุมชนหยิบยกตำนานมาเป็นเครื่องมือในการคัดค้านการก่อสร้างโรงงานโปรแทช โดยการใช้สัญลักษณ์ของกระรอกแทนเกลือในการต่อรองกับภาครัฐ

4) ปกรณ์ สุวานิช (2552) เสนอเกี่ยวกับปัจจัยทางธรณีวิทยาเรื่องการยุบตัวของโดมเกลือ ซึ่งเป็นที่มาของการเกิดหนองหานและมีความเป็นได้ที่ผู้คนในบริเวณหนองหานกุมภวาปีอาจอยู่ร่วมทันเหตุการณ์และผูกเรื่องราวจนเป็นตำนานผ่านการบอกเล่าสืบต่อกันมา

จากการศึกษาของ อมฤต หมวดทอง โดยได้มุ่งเน้นในประเด็นที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์เรื่องชื่อหมู่บ้านหรือภูมินาม สถานที่รอบหนองหาน ซึ่งได้สรุปเป็นแผนภาพ ดังนี้

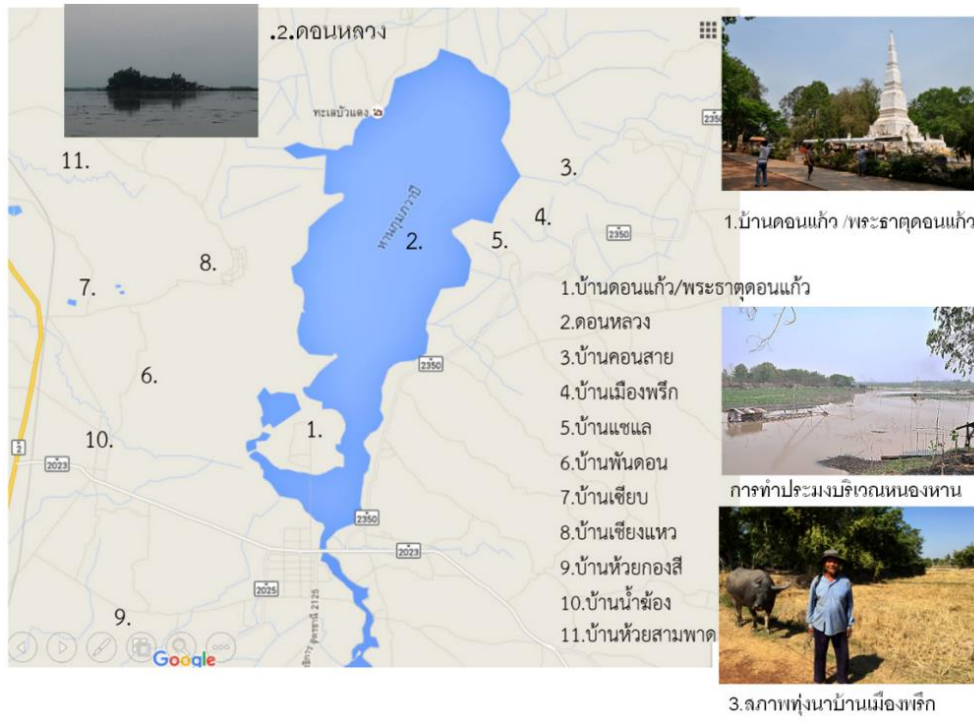

ภาพที่ 13 แสดงตำแหน่งหมู่บ้าน/สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมรอบหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

(อ้างใน อมฤต หมวดทอง และคณะ, 2559 : 172)

ดังนั้น จากการศึกษาเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานในประเด็นการเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม พบว่า เรื่องเล่าดังกล่าวมีบทบาทในการอธิบายภูมิประวัติศาสตร์ บทบาทถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น บทบาทบอกลักษณะภูมิประเทศ บทบาทสร้างจิตสำนึกต่อภูมิลำเนา บทบาทสร้างความเชื่อมโยงภูมิสถานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่า รวมทั้งบทบาทรักษาและถ่ายทอดภูมิวัฒนธรรม ซึ่งได้มีบทบาทหน้าที่ในการสรรค์สร้างและถ่ายทอดประวัติความเป็นมาของพื้นที่และผู้มีนามสอดรับกับสังคมไทยปัจจุบัน

4.2 บทบาทในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่

จากการศึกษาบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ในประเด็นที่มีบทบาทในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ ซึ่งได้มีการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลและสังเคราะห์ประเด็นที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองหานที่สร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ ดังนี้

จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานทำให้พบว่า คนในพื้นที่ที่อยู่ในอาณาบริเวณที่มีความเกี่ยวข้องกับหนองหาน มีความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ ทั้งความศักดิ์สิทธิ์ของหนองหานและความศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลหรือสถานที่ที่เกี่ยวกับตำนานเรื่องเล่า โดยทำให้เห็นจุดเด่นของการ

สร้างสรรค์เรื่องเล่า ด้านความศักดิ์สิทธิ์ของคนในพื้นที่เพื่อเป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ซึ่งมีการใช้พื้นฐานทางความเชื่อมาสร้างระเบียบกฎเกณฑ์และจารีตในการปฏิบัติต่อหนองหานด้วยความเคารพ โดยกำหนดให้มีส่วนช่วยกันดูแลรักษา ไม่ทิ้งเศษปฏิกูลหรือขยะมูลฝอยอันจะทำให้เกิดผลกระทบต่อมลภาวะของหนองหาน ซึ่งเป็นกระบวนการจัดการด้านการอนุรักษ์ นอกจากนี้ได้มีการใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์มาเป็นเครื่องมือในการจัดสรรทรัพยากร และใช้ประโยชน์จากหนองหนองหานอย่างเหมาะสม จากงานวิจัยของ จีรวรรณ หัสโรค์ (2547) ที่ได้ศึกษาเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในบึงหนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี พบว่า มีความหลากหลายทางวัฒนาธรรมและการจัดการความเชื่อสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การประกอบอาชีพ และประเพณี 12 เดือน ซึ่งมีความหลากหลายทางภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การพัฒนาบึงหนองหาน และพัฒนารูปแบบการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงมีผลต่อความสำเร็จในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น

จากการศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหาน ทำให้พบว่ามีหลายตัวละครที่ปรากฏในตำนานเรื่องเล่าที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจของประชาชน โดยมีความเชื่อที่มาจากเรื่องเล่ายึดโยงกับลักษณะทางภูมินามในพื้นที่ ทำให้มีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น คนในท้องถิ่นได้ยกให้ตัวละครสำคัญเป็นบรรพบุรุษ และได้มีการสรรค์สร้างตัวละครที่ปรากฏในตำนานเรื่องเล่ามาเป็นที่พึ่งด้านความศักดิ์สิทธิ์ เช่น บูชาพญานาคที่อยู่ในหนองหาน เซ่นสรวงบูชาพระยาขอม บูชาขอพรจากเจ้าพ่อผาแดง และเจ้าหญิงนางไอ่ เป็นต้น โดยชาวบ้านเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์จากประสบการณ์ที่บอกเล่าสืบต่อกันมา ส่งผลให้ไม่ว่าจะกิจกรรมอะไรก็ต้องมาบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อน ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปรากฏในเรื่องเล่าเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนในท้องถิ่น

จากการศึกษาของ ณัฐกฤตา นามมนตรี (2560) ซึ่งได้ศึกษาเรื่อง ตำนานผาแดงนางไอ่ : การสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน ผู้วิจัยต้องการนำเสนอให้เห็นการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสานผ่านตำนานเรื่องผาแดงนางไอ่ ที่มีบทบาทสำคัญในวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน โดยมีฐานะเป็นชนชั้นปกครองในสังคมไทยอีสาน ซึ่งอาจมีตัวตนจริงหรือเป็นบุคคลในจินตนาการก็ได้ บางครั้งบุคคลในชุมชนเรียกว่าเป็น “บุคคลศักดิ์สิทธิ์” และมีความเกี่ยวโยงกับเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสาน ตำนานผาแดงนางไอ่ ที่รวบรวมมาได้นั้นมีปรากฏอยู่ทั้งในข้อมูลลายลักษณ์ (literary Tradition) ผลการศึกษาพบว่า ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยอีสานมี ดังต่อไปนี้คือ 1) การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับชุมชน ได้แก่ การสร้างชุมชนเมือง เช่น ถนน การสร้างชุมชนหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้าน บ้าน 2) การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับแหล่งน้ำ ได้แก่ บ่อน้ำ หนองน้ำ 3) การใช้

ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับที่ดิน ได้แก่ โนน (ที่ราบสูง) และ 4) การใช้ตำนานผาแดงนางไอ่กับการสร้างภูมิทัศน์เกี่ยวกับอนุสาวรีย์

นอกจากนี้ยังปรากฏแนวคิดสร้างวัดเพื่อเป็นที่บรรพชาอุปสมบทลูกหลาน และเป็นที่อวยศีลอวยทาน ใคร่เอาเป็นภาระสืบอายุพระพุทธศาสนาตามประเพณีนิยมของไทยแต่โบราณกาล ที่ว่ามีบ้านไม่มีวัดก็เปรียบเสมือนคนที่ขาด จักษุไปข้างหนึ่งไม่สง่างาม พร้อมกันนั้นก็ได้พร้อมใจกันไปอัญเชิญเจ้ามเหศักดิ์มาตั้งเป็นศาลเทพารักษ์หลักเมืองอยู่ที่บ้านเชียงแหว ชาวบ้านนับถือกันว่าเป็นดวงวิญญาณของท้าวผาแดง ปัจจุบันชื่อศาลเจ้าปู่ผาแดง ตั้งอยู่ในบริเวณที่ทำการองค์การบริหารส่วนตำบลเชียงแหว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี (สังเวียน มุขขุนทศ, 2542) จากนั้นได้มีการบูรณภายหลัง (เป็นศาลลูกเขย คือ ท้าวผาแดง เป็นลูกเขยพระยาขอม ตามตำนานผาแดงนางไอ่) มีผู้นิยมนับถือกันมาก ทำให้ทุกวันพุธจะมีผู้มาบวงสรวงแก้บนเป็นจำนวนมาก ซึ่งกลายมาเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในท้องถิ่นและเชื่อมโยงความศรัทธาไปสู่สังคมภายนอกพื้นที่ด้วย

หลักฐานเรื่องเล่าถูกยืนยันผ่านสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ที่คนในท้องถิ่นให้ความเคารพนับถือในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางพิธีกรรมความเชื่อและความเป็นหนึ่งเดียวกันของชุมชนที่สัมพันธ์กับหนองหานน้อยหรือหนองหานกุมภวาปี ดังเช่น ศาลพระยาขอม ผู้ครองเหมืองเอกชะธีตาหรือหนองหานน้อยในอดีต ซึ่งตั้งอยู่บริเวณบ้านเชียงแหว ตำบลเชียงแหว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ที่ชาวบ้านในพื้นที่เรียกว่า "พ่อใหญ่" "พ่อใหญ่ดอนยาง" หรือ "พระยาขอม" โดยสาเหตุที่เรียกว่าดอนยางก็เพราะว่าที่ตั้งของศาลพระยาขอมอยู่บนดอนซึ่งเป็นหมู่บ้านเก่า มีวัดเก่าที่เรียกว่าวัดดอนยาง ก่อนที่ชาวบ้านจะย้ายเข้ามาอยู่กับบ้านใหญ่หรือบ้านเชียงแหว เมื่อปี พ.ศ. 2507 เนื่องจากเป็นหมู่บ้านเล็กจึงถูกโจรขโมยวัวควายของหมู่บ้านตลอดเวลา ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าดอนยาง ซึ่งเป็นดอนผีปู่ตาของชาวบ้าน และอยู่ห่างจากชายฝั่งหนองหานไม่ถึง 500 เมตร (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 : 407) ตำนานเรื่องนี้ยังมีความสอดคล้องกับชื่อหมู่บ้านอีกหลายแห่งริมหนองหาน จึงทำให้ผู้คนเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง จนถือกันว่าเมื่ออยู่ในหนองหานไม่ควรพูดเรื่องตำนาน เพราะทำให้ได้รับอันตราย เรือจะล่ม ถูกเงือกทำร้ายหรือหาปลาไม่ได้ผล (พิเชนทร์ จันทร์ปุ่ม, 2551) ชาวบ้านมีความเชื่อและศรัทธาเจ้าปู่พญาขอมมาก เช่น ก่อนจะลงน้ำไปจับปลาในหนองหานก็ต้องมีการขอขมาหรือบอกกล่าวเจ้าปู่พญาขอมก่อน หรือแม้กระทั่งก่อนจะมีการจัดงานเทศกาลทะเลบัวแดงที่หนองหานก็จะมีการมาบอกกล่าวขอขมาเจ้าปู่พระยาขอมด้วยเช่นกัน ทุกวันพุธชาวบ้านจะมีการมาแก้บนเจ้าปู่พระยาขอมในช่วงเช้าก่อนเที่ยง โดยการที่บนอะไรไว้ก็จะมาแก้บนด้วยสิ่งนั้น ซึ่งเฒ่าจ้ำก็จะทำหน้าที่เป็นผู้นำในการทำพิธีแก้บน ส่วนเรื่องที่คนมาบนเจ้าปู่พญาขอมส่วนใหญ่ก็จะบนเรื่องการสอบ การทำงาน การเรียน การเจ็บป่วย ฯลฯ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 214-215)

จากการศึกษาพบว่า ชุมชนใกล้เคียงกับหนองหานได้มีการบอกเล่าประสบการณ์ที่ประสบพบเจอกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของคนในพื้นที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนถึงยุคปัจจุบัน ซึ่งเป็นลักษณะของการผลิตซ้ำความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่ในตำนานหนองหาน และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลที่ปรากฏในตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหลังหานว่าสามารถให้คุณหรือให้โทษกับมนุษย์ได้ ผู้ที่เคารพบูชาก็จะได้รับคุณจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ส่วนคนที่ไม่เชื่อและมีพฤติกรรมลบหลู่ก็จะได้รับโทษ ทั้งในรูปของชีวิตไม่เจริญรุ่งเรือง ซึ่งเชื่อว่าจะทำอะไรก็จะมีแต่ความล่มจม เป็นต้น

ชุมชนมีจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในหลายด้านผ่านกระบวนการมีส่วนร่วม ทั้งด้านตำนานความเชื่อ ชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้าน มีความเชื่อร่วมกันในตำนานเรื่องกระฮอกด่อน และตำนานผาแดงนางไอ่ จึงนำเอาความเชื่อดังกล่าวมาสร้างประเพณีตามรอยผาแดง-นางไอ่ มีการแสดงที่แฝงด้วยกฎชุมชน และมีศาลพญาขอมที่ใช้หลักเกณฑ์ของเวรกรรมและคำสาปแช่งเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติ พร้อมทั้งนำกฎหมายมาใช้ในการจับสัตว์น้ำ อีกด้านหนึ่งชาวบ้านก็มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อหลวงปู่กำ่ ในฐานะพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์แห่งพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานกุมภวาปี จะมีการประยุกต์ใช้พิธีกรรมขอพรให้เกิดการดูแลปกปักรักษาผู้ที่ไม่ละเมิดในบริเวณดังกล่าว (ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์, 2561: 54) โดยคนในพื้นที่ ก็จะไม่มีพฤติกรรมหลบหลู่ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การใช้ทรัพยากรด้วยอาการเคารพ การไม่พูดเท็จ พูดคำหยาบคาย ในบริเวณบึงหนองหาน เพราะเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้ปากเบี้ยว เวลามาเที่ยวหรือเยี่ยมชมหนองหาน ก็จะมีข้องดเว้นในการไม่ดื่มสุราหรือสิ่งมึนเมา เพราะเชื่อว่าจะทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่พอใจ ส่วนนักท่องเที่ยวที่นั่งเรือชมหนองหาน ก็จะถูกตักเตือนจากผู้บริการด้านการท่องเที่ยว เพื่อป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมลบหลู่ ในส่วนของประชาชนที่อยู่ โดยรอบและใช้ประโยชน์จากหนองหาน ก็จะใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน จากพฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ส่งผลให้คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับหนองหาน ทั้งในฐานะของคนในท้องถิ่นหรือนักท่องเที่ยวได้ปฏิบัติตนตามหลักจริยธรรมโดยไม่รู้ตัว

วรรณกรรมเรื่องผาแดงนางไอ่เป็นวรรณกรรมที่ปรากฏแพร่หลายอย่างกว้างขวางอีกเรื่องหนึ่งที่ชาวอีสานนิยมนำมาอ่านในงานบุญต่าง ๆ เช่น บุญงันเฮือนดี หรือใช้เทศน์ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เนื้อเรื่องจะเน้นถึงเรื่องบุญประเพณีที่เรียกว่าบุญเดือน 6 ที่ชาวอีสานทำพิธีขอฝนด้วยการจุดบั้งไฟบูชาพระยาแถน เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล (ปณิตา น้อยหลุบเลา : 220) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์มีผลต่อการประกอบอาชีพของคนในท้องถิ่น โดยมีความเชื่อว่ามีสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปากฏการณ์ในฤดูกาลต่าง ๆ โดยเฉพาะในฤดูการทำนาหรือทำการเกษตรของชาวอีสานเชื่อว่ามีพญาแถนเป็นผู้ที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ในการประทานฝนมาให้ ทำให้ความเชื่อดังกล่าวมีผลต่อการประกอบอาชีพของคนในท้องถิ่น และได้ทำพิธีบูชาและจุดบั้งไฟเพื่อขอฝนจาก

พญาแถนอยู่เป็นประจำทุกปี ส่วนในปีใดที่ทำการบูชาแล้วแต่ฝนยังไม่ตกต้องตามฤดูกาลชาวบ้านก็จะเชื่อว่าในปีนั้นประกอบพิธีไม่ถูกต้องตามครรลองจารีตประเพณีที่ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมา ดังนั้น ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และการบูชาเซ่นสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับหนองหาน จึงเชื่อว่าจะมีผลต่อการประสบความสำเร็จในอาชีพและการงาน รวมไปถึงฐานะทางเศรษฐกิจด้วย

จากการศึกษาบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบันทำให้พบว่าบทบาทด้านการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่มีส่วนสำคัญที่เชื่อมโยงความเชื่อของคนในชุมชนให้ประสานสามัคคีกัน สืบเนื่องมาจากชุมชนที่อยู่รอบหนองหานมีความตระหนักถึงความเป็นท้องถิ่นนิยม ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษที่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองหาน จึงทำให้มีการสร้างสรรค์พื้นที่ภูมิสถานที่เชื่อว่ามีความศักดิ์สิทธิ์และเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในท้องถิ่น เช่น การจัดสร้างอนุสรณ์สถานผาแดง-นางไอ่ ศาลเจ้าปู่พระยาขอม บริเวณหน้าองค์การบริหารส่วนตำบลเชียงแหว ศาลเจ้าหญิงไอ่คำ อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธาน ศาลเจ้าปู่ผาแดง บริเวณกลางบ้านเชียงแหวอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี รูปปั้นพญานาค หน้าพิพิธภัณฑ์ภูพาน หนองหาน อำเภอเมืองจังหวัดสกลนคร พิธีบวงสรวงพญานาคหนองหาน จังหวัดสกลนคร ซึ่งสิ่งเหล่านี้เกิดจากการสร้างสรรค์พื้นที่บริเวณหนองหานให้เป็นภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์

สรุป ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ในรูปสร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์เพื่อการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ส่วนหนึ่งมีบทบาทสร้างสรรค์ตัวละครในตำนานให้เป็นที่พึ่งด้านความศักดิ์สิทธิ์ การผลิตซ้ำความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ การใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีผลต่ออาชีพและบทบาทสร้างสรรค์พื้นที่ภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์

4.3 บทบาทในการรักษาและสืบทอดประเพณี/พิธีกรรมท้องถิ่น

จากการศึกษาในประเด็นที่การรักษาและสืบทอดประเพณี/พิธีกรรมท้องถิ่น พบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสำคัญในการรักษาสืบทอดประเพณีและพิธีกรรมของท้องถิ่น คือ การรักษาและสืบทอดประเพณีบุญบั้งไฟ

ประเพณีที่สำคัญคือการทำบุญบั้งไฟ เป็นข้อกำหนดว่าจะต้องทำบุญบั้งไฟเป็นประจำทุกปี ถ้าปีใดไม่ทำเชื่อว่าฝนจะแล้ง ไม่ได้ทำนา ฉะนั้น บุญบั้งไฟจึงต้องทำทุกปี (ชูศักดิ์ ศุกรนันทน์, 2547) สุภณ สมจิตรศรีปัญญา (2524) กล่าวว่า จุดประสงค์ในการจัดประเพณีบุญบั้งไฟมีด้วยกัน 3 ประการ คือ

1) เพื่อบูชาแถนและขอฝนจากแถน

2) เพื่อเป็นการเสี่ยงทายสภาพดินฟ้าอากาศ โดยหมอผี (ข้าวจ้ำ) ประจำหมู่บ้านเป็นหัวหน้านำบ้องไฟขนาดเล็ก ๆ ไปกล่าวบูชาถวายตาปู่ (ผีประจำหมู่บ้าน, หลักเมือง) พระธาตุต่าง ๆ

แล้วเสี่ยงทาย โดยมากจะเสี่ยงทายว่าบั้งไฟขึ้นฟ้าฝนจะดี ถ้าบั้งไฟไม่ขึ้นฟ้าฝนจะแห้งแล้ง แล้วก็จุดบั้งไฟขนาดใหญ่ในบริเวณงานประจำปี หากบั้งไฟส่วนมากแตก เขาก็จะบ่นว่าปีนี้ฝนคงไม่ดี ไม่อุดมสมบูรณ์

3) เพื่อเป็นการเบิกบ้านเมือง ให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีเภทภัย หรือไม่อย่างนั้นก็มีคนบางกลุ่มเกิดไม่สบายได้ ไปบนไว้กับศาลเทพารักษ์แล้วว่าถ้าเขาสำเร็จหรือหายเจ็บป่วยจะถวายบั้งไฟเมื่อถึงฤดูกาล บุคลลกลุ่มนี้ก็จะช่วยกันเร่งเร้าให้จัดบุญบั้งไฟ ดังนั้น บางแห่งจึงมีเครื่องเซ่นยกไปพร้อมกับบั้งไฟเวลาบูชาศาล เช่น มีหมาก 4 คำ บุหรี่ 4 มวน อาหารคาวหวาน 4 ภาชนะ ขัน 5 ขัน 8 (ภาชนะใส่ดอกไม้ธูปเทียนอย่างละ 5 คู่ หรือ 8 คู่) แล้วเขาจะแห่บั้งไฟไปยังศาลปู่ตา, ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง, หรือกู่ต่าง ๆ เพื่อบูชาบวงสรวง และเสี่ยงทายต่อไป

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้ให้น้ำหนักไปที่ประเพณีทำบุญบั้งไฟ ขบวนแห่บุญบั้งไฟหลาย ๆ พื้นที่ในปัจจุบันมักมีรถแห่ท้าวผาแดง-นางไอ่ที่ขี่ม้ามณีกาบร่วมในขบวนแห่ด้วยเสมอ ไม่ว่าจะเป็นงานบุญบั้งไฟที่อุดรธานี สกลนคร มหาสารคาม อุบลราชธานี ยโสธร ขอนแก่น ร้อยเอ็ด เลย และในอีกหลายพื้นที่ รวมทั้งมีการประกวดท้าวผาแดงนางไอ่เพื่อให้คนหนุ่มสาวได้เข้าร่วมกิจกรรมบุญประเพณีนี้ด้วย อีกทั้งยังเป็นการสร้างสีสันให้เกิดความสนุกสนานด้วยเหตุที่การประกวดหนุ่มสาวที่ได้แต่งตัวเป็นตัวละครในวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ ดังกรณีในปี พ.ศ. 2555-2558 ชาวเทศบาลเมืองสนม จังหวัดสุรินทร์ ก็จัดให้มีการประกวดท้าวผาแดงและนางไอ่มีให้เห็นด้วยเช่นกัน (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560 207-208) การประกวดท้าวผาแดงและนางไอ่คำในงานประเพณีบุญบั้งไฟ โดยมีบั้งไฟเป็นตัวเชื่อมผ่านการบูชาพญาแถนผู้ให้ฝนเพื่อเสี่ยงทาย รวมทั้งการรักษาและสืบทอดประเพณีบุญบั้งไฟ เพื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรม

นอกจากประเพณีบุญบั้งไฟที่เป็นประเพณีที่สืบทอดตามตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานแล้ว ยังเป็นผลพวงให้เกิดพิธีกรรมประจำท้องถิ่นเพิ่มขึ้น คือ พิธีกรรมขอหรือบนบานกับพระยาขอมอย่างเป็นทางการโดยผ่านจ้ำ ซึ่งเป็นสื่อกลางติดต่อกับพญาขอมที่เรียกว่า "บ่ะห่อใหญ่" ซึ่งการบนบานด้วยวิธีนี้มักจะเป็นการขอในเรื่องที่ใหญ่เช่นให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ ให้มีโชคลาภ สอบเข้าเรียนต่อได้ หรือขอให้ได้ไปทำงานต่างประเทศ เป็นต้น ซึ่งเป็นพิธีกรรมบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่สำหรับเรื่องของการลงไปหาปลาในหนองหาน เพื่อบริโภคได้รับการยกเว้น ไม่ต้องทำพิธีกรรมนี้แค่ยกมือไหว้และบอกกล่าวกับศาลพระยาขอมก็เพียงพอแล้ว (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 407-408) พิธีบวงสรวงศาลเจ้าพ่อผาแดงนางไอ่ มีรูปแบบและองค์ประกอบในการจัดพิธีกรรมที่ครบถ้วน มีระเบียบแบบแผน หรือขั้นตอนการปฏิบัติที่ชัดเจน นอกจากนี้ยังมีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามฐานความเชื่อเรื่องพญานาค โดยคนในท้องถิ่นเชื่อว่า ถึงแม้พญานาคจะทำให้เมืองล่มกลายเป็นหนองหานในปัจจุบัน แต่ก็มีพญานาคคอยปกปักษ์รักษาดูแลหนองหานอยู่ จึงทำให้ชาวบ้านมีความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพญานาค จึงได้มีการสร้างรูปเคารพพญานาค และการประกอบพิธีกรรมบูชาพญานาคด้วย ซึ่งเป็นการประสาน

ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำท้องถิ่น ผูกโยงกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ทำให้เกิดพิธีกรรมและประเพณีบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในท้องถิ่น

นอกจากเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานจะมีบทบาทหน้าที่สำคัญในการรักษาและสืบทอดประเพณีตลอดถึงพิธีกรรมท้องถิ่นแล้ว ยังพบว่า ได้มีการสร้างสรรค์ประเพณีประดิษฐ์สร้างขึ้นมาใหม่ ซึ่งพัฒนาการมาจากฐานคิดที่ปรากฏในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งยกระดับมาสู่ประเพณีประดิษฐ์สร้าง ปณิตา น้อยหลุบเลา (2560: 410) จึงได้กล่าวว่า ประเพณีวัฒนธรรมใหม่หรือประเพณีประดิษฐ์ไม่ใช่เรื่องของการสืบทอดอย่างต่อเนื่องยาวนานเพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพ แต่ถูกประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อสร้างอัตลักษณ์กับแต่ละกลุ่มหรือรับใช้อุดมการณ์บางอย่าง เช่นเดียวกับการเชื่อมร้อยขององค์ประกอบของวาทกรรมในสถานการณ์ที่เฉพาะหนึ่ง ๆ เมื่อบริบทเปลี่ยนไป คำนิยาม หรือความหมายก็เปลี่ยนแปลงไป

ดังนั้น จากการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวกับหนองหานจึงทำให้พบว่า ได้มีการกระจายแนวคิดไปทั่วภูมิภาคอีสาน ทำให้มีประเพณีที่เกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหานที่ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมา คือ ประเพณีบุญบั้งไฟ ซึ่งมีการจัดขึ้นทุกจังหวัดในภาคอีสาน นอกจากนี้แล้วยังพบว่า ในส่วนของประเพณีได้มีการประดิษฐ์สร้างและเสริมแต่งเพื่อให้เกิดประโยชน์กับสังคมปัจจุบันด้วย เช่น การจัดประเพณีบุญบั้งไฟเพื่อประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว การประกวดผาแดง-นางไอ่ การประกวดชุดผาแดง-นางไอ่ และประเพณีแข่งเรือ เป็นต้น ซึ่งเป็นประเพณีที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นมาใหม่เพื่อเสริมสร้างปัจจัยด้านการท่องเที่ยว และยกระดับการแข่งขันด้านการท่องเที่ยวของท้องถิ่น ซึ่งจะทำให้มีทั้งผู้ประกอบการรายย่อย การบริการ การสร้างงานสร้างอาชีพให้ท้องถิ่น และส่งผลให้เกิดการกระจายรายได้ในท้องถิ่นด้วย

4.4 บทบาทในการสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่น

จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน พบว่า มีส่วนที่เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของในท้องถิ่น นอกจากจะมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สามารถเชื่อมโยงความเป็นชุมชนโบราณของพื้นที่รอบหนองหานแล้ว ยังมีหลายสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์ท้องถิ่น ทำให้เรื่องเล่ามีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์อัตลักษณ์ให้ท้องถิ่นมีความโดดเด่นเชื่อมโยงมาจนถึงยุคปัจจุบัน

เรื่องราวเกี่ยวกับพญานาคว่าเป็นเรื่องราวที่ได้รับความนิยมกันมากในบ้านเมืองสองฝั่งโขง เชื่อกันว่าพญานาคเป็นผู้บันดาลให้เกิดแม่น้ำลำคลอง ทำให้เกิดความสมบูรณ์พูนสุขแก่บ้านเมือง และอาจบันดาลภัยพิบัติให้เกิดน้ำท่วมล่มจมแก่บ้านเมืองได้ ถ้ากษัตริย์หรือประชาชนประพฤติผิดก็ได้รับการลงโทษจากพญานาค ดังนั้น อัตลักษณ์ที่โดดเด่นของหนองหาน คือ ตำนานเมืองที่ล่มสลายจากน้ำมือของพญานาค ส่วนดอนต่าง ๆ เป็นที่อยู่ของผู้คนที่ไม่ได้กินเนื้อรอบเผือก จึงทำให้พื้นที่นั้นไม่ล่ม

สลายไปกับเมือง ส่งผลทำให้เกิดอัตลักษณ์ในเชิงพื้นที่หนองหานซึ่งมีดอนเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นอัตลักษณ์โดดเด่นแตกต่างจากแหล่งน้ำในพื้นที่อื่น ๆ

อัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรมในการเข้าไปจัดการภูมิปัญญาในท้องถิ่น อันจะเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนที่ตั้งอยู่รอบ ๆ พื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน-กุมภาวาปีต่อไป ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีภูมิวัฒนธรรมหลากหลาย ทั้งมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง ตำนานและความเชื่อ และมีกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ มีประเพณีอีสานที่ชัดเจน และยังมีการทำการประมงเป็นอาชีพหลักอยู่ ดังนั้นการนำภูมิวัฒนธรรมเหล่านี้มาสร้างการอนุรักษ์ธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม จึงเป็นความท้าทายของชุมชนในการรับมือกับปัจจัยภายนอกที่จะส่งผลต่อสิ่งแวดล้อมที่อาจเปลี่ยนแปลงไป จึงเปรียบเสมือนเสาหลักในด้านภูมิวัฒนธรรมที่เป็นโมเดลได้เป็นอย่างดี (ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์, 2561: 59) ซึ่งสร้างอัตลักษณ์ของบริบทพื้นที่ของคนในชุมชนที่มีความผูกพันอยู่กับหนองหาน การใช้ประโยชน์จากหนองหานในเชิงเกื้อกูล รวมทั้งการมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาหนองหาน ในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในอัตลักษณ์ท้องถิ่นของคนในพื้นที่ด้วย

ชาวชุมชนและหน่วยงานราชการเอกชนในพื้นที่ที่อยู่รายรอบหนองหานกุมภาวาปี ซึ่งเชื่อว่าบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ อันเป็นสายใยเชื่อมโยงร้อยเรียงความเป็นพี่น้องจากนิทานอมตะพื้นบ้านผาแดง-นางไอ่ ให้ชาวลุ่มหนองหานมีความภาคภูมิใจ ได้พร้อมใจกันจัดสร้างอนุสรณ์สถานผาแดง-นางไอ่ขึ้นเพื่อให้เป็นสถานที่เรียนรู้ศึกษาข้อมูลอนุรักษ์และสืบสานตำนานผาแดง-นางไอ่อันเลื่องลือของชาวอีสาน แก่อนุชนรุ่นหลังและสาธารณชน (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 385-386) แนวคิด ทัศนคติ มโนคติ ความรู้ ค่านิยม ประเพณี ความเชื่อ ตลอดจนการกระทำต่าง ๆ ที่เกิดจากทั้งการเรียนรู้ของมนุษย์ และการถ่ายทอดต่อ ๆ กันมาของสังคม วัฒนธรรมจึงไม่เป็นเพียงวัตถุซึ่งวรรณกรรมล้วนแล้วแต่เป็นสื่อช่วยอธิบายว่า บริเวณหนองหานนี้เป็นพื้นที่ที่มีวัฒนธรรมมาอย่างยาวนาน ผ่านกลุ่มคนที่เข้ามาอาศัยหลายวัฒนธรรม สรุป ได้ว่าหนองหานเป็นแหล่งอารยธรรมและเป็นแหล่งวัฒนธรรมที่มีการผสมผสาน มีความเป็นพลวัต มีชุมชนโบราณ (ปณิตา น้อยกลุบเลา, 2560: 398-399) มีการพัฒนาการจนกลายเป็นสังคมปัจจุบันที่มีรากเหง้าทางประวัติศาสตร์ ทั้งยังพบว่า นอกจากจะมีอัตลักษณ์ในเชิงประวัติศาสตร์ ภูมินาม และภูมิวัฒนธรรมแล้ว ยังแสดงให้เห็นการสร้างสรรค์อัตลักษณ์ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ด้วย เช่น พื้นที่หนองหานในจังหวัดสกลนคร ได้มีการปรับพื้นที่ให้มีลักษณะเป็นแหล่งท่องเที่ยว โดยเน้นไปทางท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งกิจกรรมประกอบด้วยกันกราบไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนั่งเรือเยี่ยมชมสถานที่สำคัญที่เกี่ยวโยงกับเรื่องเล่า ดอนต่าง ๆ และเชื่อมโยงความเชื่อเรื่องการบูชาพญานาคในหนองหานสกลนครด้วย ในส่วนของหนองหานจังหวัดอุดรธานี นอกจากจะมีอัตลักษณ์ที่เกี่ยวกับการเชื่อมโยงเรื่องเล่ากับภูมินามต่าง ๆ ยังมีการสร้างกิจกรรมที่เป็นอัตลักษณ์ด้านการท่องเที่ยวที่โดดเด่น ได้แก่ “โลกสีชมพูที่ทะเลบัวแดงหนองหาน” โดยใช้อัตลักษณ์ที่มีลักษณะโดดเด่นของพื้นที่หนองหานที่มีบัว

สีแดงเป็นจำนวนมากมาใช้เป็นสิ่งเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว ซึ่งนักท่องเที่ยวจะนิยมไปเที่ยวทะเลบัวแดง ถ้ากล่าวถึงทะเลบัวแดงคนส่วนใหญ่ก็จะนึกถึงหนองหานที่จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ที่มีความโดดเด่น นอกจากนี้แล้วทางจังหวัดยังได้มีการจัดการแข่งขันวิ่งมาราธอน ซึ่งเป็นการเสริมสร้างกิจกรรมการท่องเที่ยวให้มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยยึดโยงอยู่กับความเชื่อเรื่องหนองหานด้วย

วรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ แสดงให้เห็นความเชื่อ สิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ สร้างระเบียบประเพณีให้ยึดถือสืบต่อกันมาอย่างเหนียวแน่นจนสร้างความเป็นชนชาติมาถึงปัจจุบัน “ผาแดงนางไอ่” เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสำนึกร่วมของกลุ่มคนลุ่มอีสาน ที่เชื่อกันว่าผาแดง นางไอ่ และนาคเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองดูแลผู้คนและทรัพยากรลุ่มน้ำโขงให้มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นกลไกควบคุมสังคมให้ดำรงอยู่อย่างปกติสุขซึ่งความเชื่อเรื่องผาแดงนางไอ่ และนาคได้สะท้อนผ่านเรื่องเล่าและพิธีกรรมของคนอีสานซึ่งเป็นสังคมพุทธศาสนามาอย่างช้านาน ดั่งปรากฏในพิธีกรรมการบวชนาคที่แสดงถึงการเปลี่ยนผ่านสถานภาพจากพุทธศาสนิกชนเข้ามาสู่เพศบรรพชิต และในตำนานพระเจ้าเหยียบโลกที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้ามีชัยชนะเหนือพวกนาคที่เป็นคน พื้นเมืองดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงนอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นที่กล่าวถึงว่านาคเป็นผู้ปกป้องและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรท้องถิ่น ทั้งดิน น้ำ และสรรพชีวิตต่าง ๆ ดังปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ ตำนานเรื่องผาแดงนางไอ่ และตำนานสุวรรณโคมคำ เป็นต้น (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 315) ดังนั้น การที่คนอีสานมีความเชื่อร่วมกันเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงสำนึกร่วมทางสังคมของผู้คนอีสานที่ให้ความสำคัญกับดินแดน สิ่งเหล่านี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับดินแดนและทรัพยากรท้องถิ่นยังคงเกาะเกี่ยวร้อยรัดสายสัมพันธ์ความเป็นคนท้องถิ่นเข้าไว้ด้วยกัน และก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในชาติพันธุ์ของตนเอง

นอกจากเรื่องเล่าจะแสดงให้เห็นบทบาทของตัวละครสำคัญที่ปรากฏในแต่ละเหตุการณ์แล้ว เนื้อหาบางส่วนยังสามารถปลุกปลอบจิตสำนึกให้อนุรักษ์ท้องถิ่น และตระหนักถึงคุณค่าของการอยู่ร่วมกันแบบพึ่งพาอาศัย การเรียนรู้ที่จะพัฒนาท้องถิ่นและการตระหนักถึงคุณค่า รวมทั้งการตระนักถึงความสำคัญของทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น การศึกษาเรื่องเล่าในเชิงประวัติศาสตร์และภูมินามก็จะเห็นว่า การเกิดขึ้นของชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ใกล้บริเวณหนองหาน มีความเป็นมาอย่างยากลำบาก การพัฒนาการของชุมชนผ่านปัญหาและอุปสรรคมาอย่างยาวนาน ทำให้บรรพบุรุษต้องใช้ความเพียรพยายามในการสร้างสรรค์ชุมชนและการดูแลรักษาสิ่งที่มีความสัมพันธ์กับเรื่องเล่า เพื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของคนท้องถิ่น จึงนำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาเป็นสะพานเชื่อมโยงกับคนในยุคปัจจุบัน เพื่อให้ตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของบรรพบุรุษ ในขณะเดียวกันก็ปลุกจิตสำนึกให้มีความรักและตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น รวมทั้งมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาในฐานะที่เป็นมรดกของชุมชน

เรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหานได้ส่งเสริมให้เกิดความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของทรัพยากรน้ำ ซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่น เพื่อให้คนในท้องถิ่นได้ร่วมกันดูแลรักษา อนุรักษ์ และการจัดสรรทรัพยากรเพื่อแบ่งปันกันอย่างทั่วถึง และสร้างจิตสำนึกร่วมในการรับผลประโยชน์ร่วมกันจากหนองหาน และพื้นความทรงจำเพื่อให้คนร่วมสมัยเข้าใจว่าการเกิดขึ้นของหนองหาน ก่อให้เกิดความสูญเสียชีวิตและทรัพย์สินของผู้คนเป็นจำนวนมาก ซึ่งคนในยุคปัจจุบันเป็นผู้รับประโยชน์จากความสูญเสียเหล่านั้น จึงควรตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรที่เป็นผลพวงมาจากความสูญเสียของผู้คนในอดีต ไม่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า และการดูแลรักษาเพื่อส่งต่อเป็นมรดกท้องถิ่นให้กับคนในรุ่นต่อไป

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้ก่อให้เกิดการตระหนักถึงชุมชนนิยมและลักษณะทางภูมินาม ซึ่งมีความโดดเด่นเป็นอัตลักษณ์ที่แตกต่างจากที่อื่น จึงเป็นหน้าที่ของคนในท้องถิ่นที่จะต้องมีสำนึกร่วมกัน และตระหนักถึงคุณค่าของการรับผิดชอบต่อทรัพยากรที่มีอยู่ในหนองหาน ในฐานะที่เป็นมรดกตกทอดมาจนถึงยุคปัจจุบัน และสร้างความรับผิดชอบร่วมกันในการดูแล รักษา แบ่งปัน และการใช้ทรัพยากรให้เกิดคุณประโยชน์อย่างสร้างสรรค์ และตระหนักถึงหน้าที่ในการมีส่วนรับผิดชอบร่วมกัน โดยการเอาใจใส่สอดส่องดูแล รวมทั้งการป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นกับหนองหาน นอกจากนี้ยังตระหนักถึงบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบในการเผยแพร่และสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานด้วย

เนื่องจากเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน ได้แสดงให้เห็นความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน ซึ่งมีความโดดเด่นและแตกต่างจากที่อื่น เนื่องจากมีลักษณะภูมินาม ประวัติศาสตร์ และภูมิวัฒนธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของตนเอง ชุมชนจึงมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์อัตลักษณ์ของชุมชน และการดูแลรักษาไม่ให้อัตลักษณ์ดั้งเดิมเสื่อมสลายไป รวมถึงรักษาอัตลักษณ์ที่เป็นวัฒนธรรมประเพณี วัตถุสิ่งของบุคคล และสถานที่ ซึ่งเป็นตัวบ่งชี้ถึงความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนในอดีต โดยการสร้างจิตสำนึกให้ร่วมกันดูแลรักษาภูมิวัฒนธรรม และอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของชุมชนเอาไว้ไม่ให้เสื่อมสลาย พร้อมทั้งการส่งต่ออัตลักษณ์ของชุมชนสู่รุ่นต่อไป

สร้างจิตสำนึกในการปรับเปลี่ยนวิถีวัฒนธรรมร่วมสมัย เนื่องจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเป็นเรื่องเล่าที่เป็นตำนาน ซึ่งอาจทำให้คนในปัจจุบันมองว่าเป็นสิ่งที่ล้าสมัย จึงทำให้ได้รับความสนใจน้อยลง หากไม่มีการสรรค์สร้างและปรับเปลี่ยนรูปแบบการสร้างจิตสำนึกใหม่ อาจทำให้การรับรู้เรื่องราวของหนองหานลบเลือนไปจากความทรงจำของคนในเวลาอันใกล้ จึงเป็นหน้าที่ของคนในชุมชนและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องให้ร่วมกันสร้างจิตสำนึกในการปรับเปลี่ยนเรื่องเล่าให้สอดรับกับวัฒนธรรมร่วมสมัย ซึ่งยึดโยงกับเรื่องราวที่เป็นเรื่องเล่าตำนานหนองหาน

การสร้างจิตสำนึกให้คนตระหนักถึงคุณค่าของวัฒนธรรม ประเพณี และวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งผูกพันกับสายน้ำ และความเชื่อเกี่ยวกับบึงหนองหาน รวมทั้งความเชื่อที่เกี่ยวกับตัวละครสำคัญที่มีความผูกพันกับหนองหาน เช่น การให้ความเคารพระยาขอม การเคารพท้าวผาแดง-นางไอ่

การเคารพพญานาค เป็นต้น ซึ่งล้วนมีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดหนองหานขึ้น ถ้าหากไม่มองในแง่ของความโหดร้ายของเหตุการณ์ก็จะทำให้คนในสังคมปัจจุบันตระหนักถึงเหตุการณ์ที่หนองหานล่มว่าเป็นผลพวงให้คนในปัจจุบันได้มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ มีพื้นที่ชุ่มน้ำ มีสัตว์น้ำมากมาย มีแหล่งน้ำที่ใช้ในการอุปโภคบริโภคได้อย่างไม่ขาดแคลน จึงควรมีการสร้างจิตสำนึกให้คนในยุคปัจจุบันเคารพทรัพยากรธรรมชาติ ในฐานะที่เป็นผลพวงมาจากโศกนาฏกรรมและเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานนอกจากจะเห็นเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดอารมณ์ร่วมแล้ว ยังแสดงให้เห็นอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร และเหตุการณ์ที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในยุคสมัยนั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมเชิงจริยธรรมด้วย ถ้าพิจารณาในแง่ของศีลธรรมก็จะเห็นว่าหากอดีตชาติของท้าวภัคีไม่ทอดทิ้งภรรยา ก็จะไม่ทำให้มีการอาฆาตแค้นมาจนถึงภพชาติใหม่ และหากในภพชาติใหม่ไม่มีการไปสืบต่อกรรมจากภพชาติที่แล้ว โดยการไม่ฆ่าหรือไม่ทำร้ายกันและมีเมตตาต่อกัน นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าหนองหานล่มเป็นผลพวงมาจากสร้างกรรมและการเห็นแก่ปากแก่ท้องจนส่งผลให้บ้านเมืองล่มจม ถ้าหากปฏิบัติตัวให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงาม ก็จะทำให้ไม่มีเหตุการณ์เลวร้ายเกิดขึ้น ดังนั้น ในเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานจึงมีทั้งในแง่มุมของการสอดแทรกคำสอนทางศีลธรรมและควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมไปด้วย จึงควรนำเรื่องเล่าในตำนานมาเป็นส่วนสำคัญในการประดิษฐ์สร้างจิตสำนึกทางศีลธรรมให้กับสังคมปัจจุบันตระหนักถึงคุณค่าของศีลธรรม

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานอาจมีฉากที่ผาแดงและนางไอ่มีความรักใคร่กลมเกลียวกัน โดยมีการนำไปสร้างเป็นฉากโรแมนติกที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของทั้งคู่ แม้ว่าฉากสุดท้ายนางไอ่จะพลัดพรากจากไปแต่ ท้าวผาแดงก็ยังคิดถึงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงชายหนุ่มผู้เทิดทูนในความรัก ซึ่งควรนำเรื่องราวของความรักมาสร้างจิตสำนึกให้คนในสังคมปัจจุบันตระหนักถึงความรักในตัวเอง และการรักตนเองย่อไม่นำปัจจัยเสี่ยงเข้ามาสู่ชีวิต ในขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้มีความสำนึกรักท้องถิ่น และที่สำคัญคือ การสร้างจิตสำนึกรักเดียวใจเดียว การบูชาความรัก ไม่ละเมิดศีลธรรมข้อที่สาม ซึ่งเป็นการส่งเสริม ความเข้มแข็งของสถาบันครอบครัวไปด้วย

สรุป สร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่นให้เป็นอัตลักษณ์ของบริบทพื้นที่ส่งเสริมอัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรม ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ทั้งยังมีบทบาทในการสร้างสำนึกทางชาติพันธุ์เพื่อให้มีความสำนึกรักท้องถิ่นนิยม ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรและความรับผิดชอบต่อหนองหานร่วมกัน ส่งผลให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาอัตลักษณ์ชุมชน มีส่วนร่วมสร้างสรรค์เรื่องเล่าให้เกิดคุณค่าทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ทั้งยังพบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีอัตลักษณ์ทางด้านการส่งเสริมจิตสำนึกทางศีลธรรม และสร้างความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของความรักต่อตนเอง ผู้อื่น และชุมชนท้องถิ่น

4.5 บทบาทในการเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์

จากการศึกษาเรื่องเล่าของหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน พบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเป็นเครื่องมือที่มีความเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวและประเพณีประดิษฐ์ ซึ่งมีบทบาทหน้าที่สำคัญใน การเชื่อมโยงการท่องเที่ยวและประเพณีประดิษฐ์ ดังต่อไปนี้

ผาแดงนางไอ่ที่มีอยู่ในขบวนแห่บุญบั้งไฟนั้นเกิดจากอำนาจของ “ความงาม” ซึ่งถือเป็นวาทกรรมอีกชุดหนึ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาในสังคมกระแสบริโภคนิยม การจัดรถขบวนแห่บั้งไฟอย่างสวยสดงดงามนอกจากจะมองเป็นผ่านตัวบั้งไฟแล้วก็จะต้องมี “โชว์” ผู้แสดงชายหญิง (ส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาว) ที่นั่งบนรถเอ้บั้งไฟด้วย ซึ่งความงามของท้าวผาแดงนางไอ่ในขบวนแห่บุญบั้งไฟจึงเกิดขึ้นจากกลไกทางอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจทางวัฒนธรรมสังคม (สื่อ อุตสาหกรรมแฟชั่น เครื่องสำอาง และการประกวด) ซึ่งบ่งชี้ให้เห็นอำนาจที่แฝงมากับระบบทุนนิยมสมัยใหม่ด้วย และยังสะท้อนให้เห็นถึงอัตลักษณ์ วัฒนธรรมการบริโภคด้วยเช่นกัน รวมถึงอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่นที่เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์และ บัญชาการว่าจะให้งานบุญบั้งไฟเป็นการประกวดประชัน จนกลายเป็นค่านิยมของสังคมชุมชนไปในที่สุด ฉะนั้น เรือร่างของท้าวผาแดง-นางไอ่ที่ถูกจับจ้องและอยู่ในเวทีประกวดอวดโฉม จึงเป็นเสมือนเครื่องมืออย่างหนึ่งที่จะนำพาชุมชนไปสู่จุดหมายปลายทางในเชิงการพัฒนา นั่นคือ การส่งเสริมการท่องเที่ยวที่อุดมไปด้วยการประกวดและมุ่งเน้นการจัดขบวนแห่ที่สวยงาม และการแสดงที่งดงามเป็นสำคัญ (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2556) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าประเพณีบุญบั้งไฟได้ถูกนำมาเป็นประเพณีประดิษฐ์ ซึ่งมีรูปแบบของประเพณีที่แตกต่างออกไป มีการจัดประเพณีที่เป็นทางการมากขึ้น มีทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชนเข้ามาสนับสนุน รวมทั้งมีความเป็นสากลมากยิ่งขึ้น มีการลงทุนไปกับ ประเพณีบุญบั้งไฟเพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็ทำให้ประเพณีบุญบั้งไฟกลายมาเป็นมหกรรมท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมจากนักท่องเที่ยวเป็นจำนวนมาก และสามารถดึงเม็ดเงินเข้ามาสู่ท้องถิ่นได้จำนวนมาก ซึ่งสะท้อนให้เห็นรูปแบบการสร้างสรรค์ประเพณีประดิษฐ์ที่ตอบสนองนักท่องเที่ยวในสังคมร่วมสมัย

ปัจจุบันท้องถิ่นได้มีการสอดประสานเรื่องเล่าสู่การผูกโยงเรื่องราวในระบบภูมินาม เพื่อสร้างสรรค์การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังพบว่าได้มีการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหลายรูปแบบ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) ออกแบบการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน

หากพิจารณาตามความหมายของการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนแล้ว การท่องเที่ยวแบบยั่งยืน หมายถึงการท่องเที่ยวรวมถึงการจัดบริการอื่น ๆ ทั้งในปัจจุบันและอนาคต จากผลการศึกษาของ พลอยระดา ภูมี และคณะ (2559: 256) พบว่า การท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนควรดำเนินการ 4 ส่วน คือ (1) ต้องดำเนินการภายใต้ขีดความสามารถของธรรมชาติ ชุมชน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิตที่มีต่อกระบวนการท่องเที่ยว (2) ต้องตระหนักดีต่อการมี

ส่วนร่วมของประชากรชุมชน ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิตที่มีต่อขบวนการท่องเที่ยว (3) ต้องยอมรับให้ประชาชนทุกส่วนได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการท่องเที่ยวอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน (4) ต้องชี้นำภายใต้ความปรารถนาของประชาชนท้องถิ่นและชุมชนในพื้นที่ท่องเที่ยว ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืนในบริเวณหนองหานได้

2) การจัดประเพณีแข่งเรือ

ปัจจุบันการแข่งเรือเป็นประเพณีที่นิยมจัดขึ้นกับท้องถิ่นที่มี แหล่งน้ำขนาดใหญ่เพื่อสามารถใช้ในการแข่งเรือได้ โดยหลายปีที่ผ่านมาได้มีการจัดกิจกรรมแข่งเรือขึ้นในบริเวณหนองหาน โดยมีจังหวัดเข้ามามีส่วนร่วมกับท้องถิ่นในการจัดประเพณีแข่งเรือ โดยมีเรือจากหลายจังหวัดเข้ามาร่วมแข่งขัน ซึ่งเป็นการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยวเพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้นักท่องเที่ยวและมีกิจกรรมการท่องเที่ยวหลากหลายมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็เป็นการสืบสานวัฒนธรรมท้องถิ่นให้นักท่องเที่ยวได้รับรู้เป็นวงกว้างขึ้น โดยอาศัยแหล่งน้ำหนองหานเป็นสถานที่จัดกิจกรรม

3) การท่องเที่ยวหนองบัวแดง

หนองหาน นอกจากจะเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพันธุ์ปลาพันธุ์นก และพืชน้ำจำนวนมาก ซึ่งชาวบ้านที่อาศัยอยู่โดยรอบหนองหานได้พึ่งพาเป็นแหล่งอาหารแล้วนั้น ยังมีระบบนิเวศที่เป็นเอกลักษณ์ ซึ่งเป็นที่สนใจของนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยทั้งในประเทศและต่างประเทศได้มาศึกษาวิจัยอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้แล้ว ธรรมชาติของหนองหานยังได้บรรจงสร้างทะเลบัวแดงเพิ่มความงดงามให้แก่หนองหานมากยิ่งขึ้น โดยในช่วงเดือนตุลาคม-เดือนมีนาคมของทุกปี ดอกบัวแดงในหนองหานซึ่งมีจำนวนมาก จะงอกงามบานสะพรั่งโผล่พ้นน้ำขึ้นมา โดยเริ่มจากเดือนตุลาคมบัวเริ่มแตกใบและเริ่มออกดอกตูมและบานเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ บัวจะออกดอกมีปริมาณมากที่สุดในช่วงเดือนธันวาคม–กุมภาพันธ์ และค่อย ๆ ลดปริมาณลงในเดือนมีนาคม ดอกบัวจะบานในช่วงเช้าตรู่จนถึงเวลาประมาณ 11.00 น. นักท่องเที่ยวจะมองเห็นดอกบัวแดงบานเต็มหนองหานสุดลูกหูลูกตา งดงามอย่างหาที่เปรียบไม่ได้ จึงเป็นที่มาของคำว่าทะเลบัวแดง โดยได้มีการสร้างสรรค์กิจกรรมด้านการท่องเที่ยวหลากหลายรูปแบบ ซึ่งเป็นผลพวงมาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ความเป็นมา ของน้องอ่านและชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งการมีหนองหานเป็นต้นทุนด้านการท่องเที่ยวของชุมชน ซึ่งสามารถพัฒนาการและออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวได้อย่างหลากหลาย

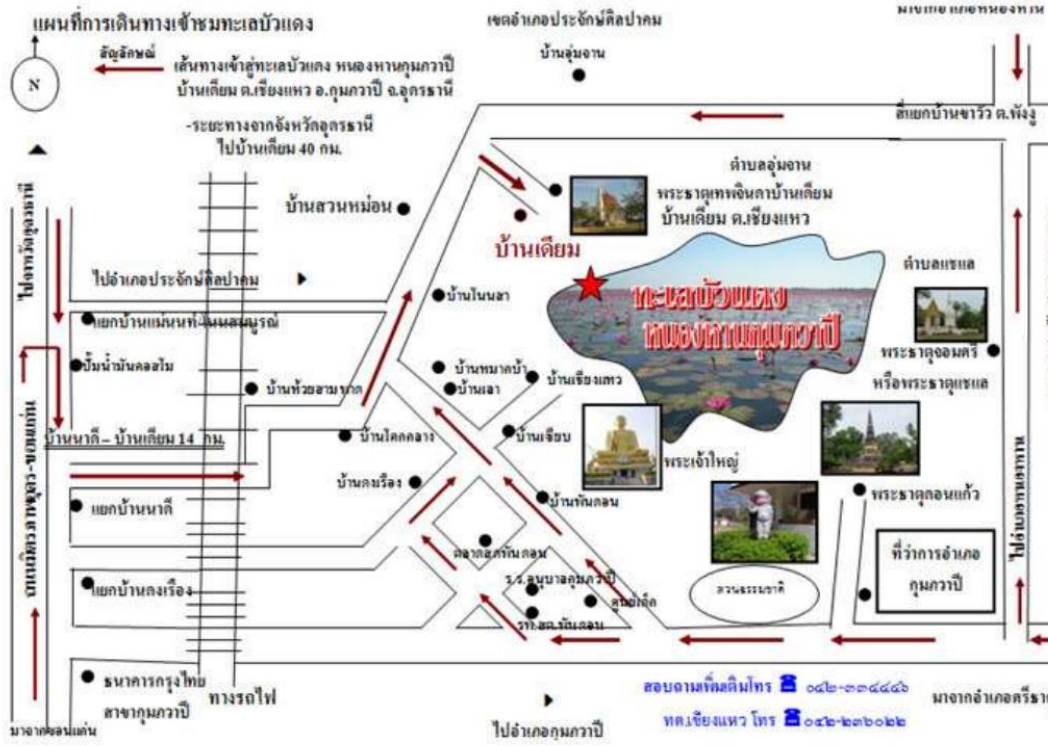

ภาพที่ 14 แผนที่ท่องเที่ยวทะเลบัวแดงหนองหาน

ที่มา : เทศบาลตำบลกุมภวาปี (2556: 66)

เทศบาลตำบลกุมภวาปี (2556: 68-86) ส่งเสริมการตลาดการท่องเที่ยวทะเลบัวแดง กิจกรรมการท่องเที่ยว ประกอบด้วย 1) บริการล่องเรือชมทะเลบัวแดง นักท่องเที่ยวสามารถชมธรรมชาติหนองหานและนกนานาพันธุ์ได้ตลอดวัน 2) มีบริการที่พักโฮมสเตย์รุ่งเช้าล่องเรือชมดวงอาทิตย์ขึ้นที่หนองหาน 3) งานเทศกาลทะเลบัวแดงบาน หนองหานกุมภวาปี 4) การแสดงของนักเรียน 5) การประกวดวาดภาพและภาพถ่ายทะเลบัวแดง 6) การประกวดธิดาบัวแดง 7) การประกวดร้องเพลงลูกทุ่งชาย-หญิง 8) การประกวดวงดนตรีโปงลางของนักเรียน 9) การแข่งขันเต้นแอโรบิก 10) การจัดจำหน่ายสินค้าผลิตภัณฑ์ชุมชน (OTOP) 11) การจัดกิจกรรมแข่งขันวิ่งเพื่อสุขภาพ ทะเลบัวแดงบาน หนองหานกุมภวาปี ซุปเปอร์มินิมาราธอน 12) กิจกรรมวิวาห์ล้านบัว...ที่หนองหาน

การจัดให้มีกิจกรรมส่งเสริมการขายของทะเลบัวแดงหนองหานให้มีมากขึ้น และมีความหลากหลายควรเน้นที่ความแตกต่างและแปลกใหม่ เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนโดยการนำเอาคนในชุมชนมาพัฒนาให้กลายเป็นบุคลากรทางการท่องเที่ยวที่มีความรู้ความสามารถ โดยทำการศึกษาถึงพฤติกรรมนักท่องเที่ยวเกี่ยวกับการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยว เพื่อให้ทราบถึงพฤติกรรมการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยว แล้วทำการมุ่งโฆษณาไปในสื่อที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจมากที่สุด การจัดให้ผู้ประกอบการหรือหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับแหล่งท่องเที่ยวทะเล

บัวแดงหนองหานมีการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ที่ชุมชนจัดขึ้น นอกจากนี้ยังควรมีโครงการฟื้นฟูแหล่งท่องเที่ยว โดยมุ่งเน้นไปที่การอนุรักษ์และคงสภาพแวดล้อมทางกายภาพตามธรรมชาติที่มีความสวยงามให้คงอยู่และคนในชุมชนเกิดจิตสำนึกรักและหวงแหนต่อแหล่งท่องเที่ยว การพัฒนาปรับปรุงระบบโครงสร้างพื้นฐานในแหล่งท่องเที่ยวและมีการเพิ่มสิ่งอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เดินทางมาท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้น

4) การท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์

การนำความเชื่อตำนานผาแดง-นางไอ่ มาสร้างประเพณีและวัฒนธรรมเพื่อเป็นเครื่องมือในรักษาสิ่งแวดล้อมผ่านการแสดงออกที่สนุกสนานรื่นเริง และมีการแสดงบทเรียนของตำนานเพื่อสร้างกฎหรือข้อห้ามเกี่ยวกับการจับสัตว์น้ำและการหาพืชน้ำขึ้นในช่วงเวลาที่ไม่เหมาะสม พร้อมโยงตำนานกับพื้นที่โซนนิ่งในการจับสัตว์น้ำและเก็บพืชน้ำ ทั้งยังมีการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในการสร้างพื้นน้ำและกิจกรรมปล่อยสัตว์น้ำทุกปีอย่างเป็นระบบอีกด้วย (ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์, 2561: 75) และการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเพื่อให้นักท่องเที่ยวมีส่วนร่วมในการท่องเที่ยว รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างนักท่องเที่ยวและคนในพื้นที่อย่างสร้างสรรค์

สรุป เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสำคัญเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์ คือ การสร้างสรรค์ประเพณีประดิษฐ์จากเรื่องเล่าเพื่อกระตุ้นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมสร้างสรรค์ และส่งเสริมการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยว ซึ่งสามารถพัฒนาต่อยอดการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในท้องถิ่นที่มีบริบทใกล้หนองหาน การจัดประเพณีแข่งเรือ การท่องเที่ยวหนองบัวแดง การท่องเที่ยวประเพณีบุญบั้งไฟ และการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนด้วย

4.6 บทบาทในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงเรื่องราวและเหตุการณ์ที่มีความเกี่ยวพันกัน ซึ่งทำให้ได้แง่คิดและมุมมองจากเรื่องเล่า ทั้งยังสามารถเชื่อมโยงลักษณะภูมินามและลักษณะทางภูมิศาสตร์ในพื้นที่ นอกจากนี้แล้วยังแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของผู้คนที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ ซึ่งอาจเรียกว่าเทวดา ผี นาค และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น นอกจากนี้ได้เรื่องเล่ายังได้มีการกล่าวถึงความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาด้วย จากการศึกษาจึงพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีแง่คิด ทางด้านจริยธรรมด้วย

จากการศึกษาพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีแง่คิดทางจริยธรรม โดยเฉพาะได้รับอิทธิพลจากคำสอนทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้มีการสอดแทรกระบบการควบคุมจริยธรรม ทั้งนี้รูปของศีลธรรม กฎเกณฑ์ ประเพณี จารีตท้องถิ่น ความเชื่อเรื่องกรรม และการให้ผลของกรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้

ได้สอดแทรกอยู่ในเนื้อหาเรื่องเล่า ซึ่งแสดงให้เห็นพฤติกรรมของผู้คนที่มีความเชื่อตามแนวทางพระพุทธศาสนาควบคู่ไปกับความเชื่อประจำท้องถิ่น ประสาท อิศรปรีดา กล่าวว่า ความเชื่อเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ และเป็นสิ่งสำคัญเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวอีสานจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ กล่าวคือ คติความเชื่อ ศีลธรรม มิให้ชาวบ้านปฏิบัติตนนอกจารีต ประเพณี (ประสาท อิศรปรีดา, 2518) เรื่องเล่าผาแดงนางไอ่จึงเป็นนิทานปริศนาธรรมที่แสดงให้เห็นความโลภที่คนโบราณผูกไว้สอนคนรุ่นหลัง

การทำบุญบั้งไฟที่ปรากฏในเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่ จึงประเพณีที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าต่อจิตใจของชาวอีสาน เป็นสิ่งที่บรรพบุรุษได้ปลูกฝังให้ลูกหลานได้ปฏิบัติตามและให้มีการสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีความเชื่อว่ามนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของเทวดา และเมื่อถึงเดือนหกของทุกปีจะมีงานบุญบั้งไฟ ซึ่งเป็นการบูชาเพื่อขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อทำบุญดังกล่าวแล้วก็เชื่อว่าฟ้าฝนจะอุดมสมบูรณ์ ประชาชนก็จะอยู่เย็นเป็นสุข แต่ก็ควรปฏิบัติตนให้เป็นคนดีด้วยการนำจริยธรรมมาปรับใช้กับการดำเนินชีวิต การสร้างความสามัคคี ศรัทธา ลดทิฐิมานะ ความกตัญญูกตเวทีต่อสิ่งเหล่านั้น และเป็นสิ่งที่บรรพบุรุษได้ปลูกฝังให้ลูกหลานได้ปฏิบัติตาม และให้มีการสืบทอดต่อมา เพราะถือว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่จะทำให้สังคมอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข นอกจากนี้แล้วยังเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนาคือเป็นวันวิสาขบูชา ซึ่งเป็นวันประสูติตรัสรู้และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เพื่อให้นำพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์มาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวยึดใจ พร้อมทั้งสอนให้ยึดมั่นในการละเว้นจากความชั่วและการประพฤติดี (พระมหาบุญประสิทธิ์ นาถปุญโญ, 2565: 217) ดังนั้น จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหองหานจึงมีการสร้างกระบวนทัศน์ทางพระพุทธศาสนา และการปฏิบัติตามจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาด้วย

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีส่วนที่ทำให้เกิดความเชื่อหลายมิติ ทั้งความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลในตำนาน ความเชื่อในสถานที่เกี่ยวข้องว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งความเชื่อเรื่องเทพผีเทวดา และพญานาค ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้หลอมรวมให้เป็นความเชื่อ และความเชื่อก็จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ด้วย สอดคล้องกับแนวคิดของ ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์ (2561: 71) ที่เห็นว่า การหยิบเอาตำนานมาเชื่อมเข้ากับการอนุรักษ์โดยการสนับสนุนจากชุมชน อันนำไปสู่การปรับปรุงภูมิทัศน์ศาลพระยาขอม และกระฮอกด่อนที่เก่าแก่ให้สวยงามขึ้น พร้อมลงมติให้มีการบวงสรวงขอพร พิธีขอขมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามตำนานปีละ 1 ครั้ง มีการติดข้อห้ามหลายข้อทั้งกฎบ้านและกฎของเทพตามริมน้ำและศาลดังกล่าว เพื่อตั้งเป็นกฎความเชื่อในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ทั้งประมง เก็บพืชน้ำ การใช้น้ำ และการออกเรือเพื่อการท่องเที่ยว โดยชุมชนจะให้เยาวชนได้เข้ามามีส่วนร่วมทุกขั้นตอน เพราะเยาวชนต้องเกิดศรัทธาก่อนเป็นลำดับแรก จึงมีความเกรงกลัวไม่กล้าละเมิดกฎ ทั้งยังมีกิจกรรมรื่นเริงเข้ามาเสริมความบันเทิงที่ใช้กล่อมเกลาให้เกิดการสืบต่อผ่านตำนานกระฮอกด่อนให้เกิดความสม่ำเสมอและยั่งยืน

ดังนั้น จากความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่า ทำให้ชุมชนที่อยู่โดยรอบหนองหาน มีความสำรวมพฤติกรรมของตนเอง เพื่อป้องกันไม่ให้มีพฤติกรรมลบหลู่ หรือแสดงลักษณะอาการที่ไม่เคารพ จากฐานความเชื่อดั้งเดิมจึงทำให้ปฏิบัติตหนองหานด้วยความเคารพ แสดงความกตัญญูต่อผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าหนองหาน โดยการบูชา การบวงสรวง การกราบไหว้ขอพร รวมทั้งการร่วมกันดูแลรักษาหนองหาน การไม่ทิ้งขยะสิ่งปฏิกูลลงหนองหาน สร้างการตระถึงความรับผิดชอบร่วมกัน รวมทั้งการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากหนองหานอย่างเป็นธรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้กลายมาเป็นระบบในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมไปด้วย

นิทานพื้นบ้านเรื่องผาแดงนางไอ่ เนื้อหาสำคัญส่วนหนึ่งกล่าวถึงบุญบั้งไฟว่า ในอดีตกาลเมื่อพระยาขอมเป็นใหญ่ ได้มีการกำหนดทำบุญบั้งไฟ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “เฮาจักตามฮีตเค้าเฒ่าแก่คองหลัง กูจักพาสูเจ้า แต่งบุญแปลงสร้าง เดือนหกขึ้นวันเพ็ญสิบห้าค่ำ กับทั้งเบิกแผนกพร้อม วันซ้ำส่งบุญ จักได้มีการเล่นไฟหางทั้งหมื่น กับทั่งมีบริวารพร้อมสรงน้ำราชครู (สิริวัฒน์ คำวันสา, 1523: 49) แสดงให้เห็นว่าบุญบั้งไฟไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่เปลี่ยนประเพณีเท่านั้น แต่ยังเป็นจารีตที่จะต้องปฏิบัติโดยไม่มีข้อยกเว้น ในส่วนของการทำบุญบั้งไฟ จึงมีจารีตซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติที่ได้ถูกกำหนดขึ้นมาให้ทุกคนได้ปฏิบัติร่วมกัน และการทำบุญที่ยึดโยงอยู่กับความเชื่อทางพระพุทธศาสนา สอดแทรกจารีตสำหรับการปฏิบัติต่อพระพุทธศาสนาด้วยความเคารพ การยกย่องเทิดทูนพระสงฆ์ให้เป็นเหมือนราชครูผู้สั่งสอนศีลธรรมและชี้แนะแนวทางสว่างให้ ในงานบุญบั้งไฟจึงมีการสรงน้ำพระสงฆ์ด้วยเพื่อแสดงออกถึงความเคารพ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้กลายมาเป็นนแบบแผนในวิถีชีวิตของประชาชน

หลวงปู่ก่ำ วัดมัชฌิมวาส บ้านดอนคง เป็นศูนย์จิตใจของคนในชุมชน วันสำคัญทางศาสนาหรือวันพระจะให้ถือศีลห้าและทำพิธีปล่อยปลา และบูชาพระแม่คงคา ต่อมาชุมชนได้ร่วมสร้างหลวงปู่ก่ำองค์จำลองริมหนองหาน อำเภอกุมภวาปี เพื่อสร้างศรัทธาเชิงสัญลักษณ์ให้คนริมน้ำหรือนักท่องเที่ยวไม่กล้าละเมิดกฎหรือทำลายสิ่งแวดล้อม ขโมยทรัพย์สิน หรือผิดศีลธรรมอันมิควรในพื้นที่ (ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์, 2561: 77) สอดคล้องกับแนวคิดของ Geertz (1973) ที่เห็นว่า แบบแผนพฤติกรรมได้ถูกตีความครั้งแล้วครั้งเล่าผ่านระบบสัญลักษณ์แบบเดิม ๆ จนดูเหมือนว่า ผู้คนลุ่มน้ำโขงครุ่นคิดและตีความจากสัญลักษณ์ที่เหมือนกันว่า นาคเป็นเสมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มิอาจลบลู่หรือลบเลือนไปจากความทรงจำของดินแดนลุ่มน้ำโขง Turner (1969) กล่าวว่า ความเชื่อเรื่องนาคเปรียบเสมือนสัญลักษณ์ร่วมทางวัฒนธรรมของกลุ่มคนในหลายประเทศของอาเซียน ซึ่งสะท้อนผ่านพิธีกรรม แบบแผนพฤติกรรม การแสดงออกและวัตถุอื่น ๆ โดยใช้สัญลักษณ์นาคเป็นตัวแทนบอกเล่า สำนึกร่วมของคนในภูมิภาค การที่กลุ่มคนมีความเชื่อและพิธีกรรมร่วมกัน ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ดอนที่เกิดขึ้นกลางหนองหาน วัด และรูปเคารพของตัวละครที่ปรากฏในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ของความดีงาม ซึ่งมีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมไปด้วย

สรุป ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมในรูปของการใช้คำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือการควบคุมจริยธรรม ส่วนหนึ่งได้มีการใช้ความเชื่อเรื่องพญานาคมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม และส่วนหนึ่งใช้จารีตที่ชุมชนปฏิบัติร่วมกันมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม เช่น ข้อปฏิบัติในการใช้ทรัพยากรน้ำหนองหานอย่างเคารพ ไม่ทิ้งสิ่งปฏิกูลลงแหล่งน้ำ ไม่ และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหาน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเชิงสัญลักษณ์มาเป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เช่น เมื่อลงน้ำหนองหานหรือขี่เรือห้ามพูดคำหยาบเพราะพญานาคที่ดูแลหนองหานไม่ชอบ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องมือสำคัญจากเรื่องเล่าที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของคนในท้องถิ่นและนักท่องเที่ยวด้วย

4.7 บทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับมองหาน ทำให้พบบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าที่มีต่อหนองหานในบริบทของสังคมไทยปัจจุบันหลายส่วน และส่วนหนึ่งที่ถูกนำไปสร้างสรรค์ให้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบมีส่วนร่วมของคนในชุมชน คือ การนำเรื่องเล่าไปสู่การต่อรอง และสร้างความมีส่วนร่วมในการตัดสินใจจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น

ผลจากการวิจัยของ ปณิตา น้อยหลุบเลา (2560: 345) พบว่า ชุมชนท้องถิ่นได้นำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานไปใช้ในการจัดการอำนาจต่อรองการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ในปัจจุบันชาวบ้านพูดถึงเรื่องเหมืองแร่โปแตชและเกลือ ผ่านตำนานพื้นบ้านผาแดง-นางไอ่ และการเกิดของหนองหาน โดยเปรียบเทียบกับเรื่องของพญานาค ดั้นพื้นดินเป็น “อุโมงค์” ที่ทำให้ บ้านเรือนถล่มจมอยู่ใต้ “บาดาล” สาเหตุก็เนื่องจากภังคีซึ่งเป็น “กระรอกเผือก” ซึ่งเปรียบเสมือน “เกลือโปแตช” ซึ่งเป็นทรัพยากรใต้พื้นดินที่จะสร้างความเสียหายให้กับคนในพื้นที่ ตำนานผาแดง-นางไอ่เป็นตำนานที่อธิบายว่าด้วยความล่มสลายของชุมชนจนเกิดเป็นหนองหาน ก็จะเห็นภาพการต่อสู้กันระหว่างฝ่ายบริษัทและชาวบ้านต่อโครงการเหมืองแร่โปแตชอุดรธานีที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของตำนาน 4 ส่วน ดังนี้

1) กระรอกภังคี ซึ่งเป็นลูกพญานาคที่อาศัยอยู่ใต้บาดาล แทนความหมายของเกลือและโปแตช ที่อยู่ใต้พื้นดินอีสาน

2) การแบ่งเนื้อกระรอก ซึ่งแทนนัยของการแบ่งปันผลประโยชน์ ที่ชาวบ้านกลุ่มต่าง ๆ ต้องการจะได้รับ และคนที่เห็นด้วยกับบริษัทหรือช่วยผลักดันหรือสนับสนุนให้โครงการเกิดขึ้นก็จะได้รับประโยชน์ร่วมกัน ดังเช่นชาวบ้านจากเมืองต่าง ๆ ที่ช่วยกันล่ากระรอกเผือก

3) ความหายนะหรือความล่มจม จากการกินเนื้อกระรอกภังคี ทำให้บ้านเมืองถล่มจมลงกลายเป็นหนองหานในปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ยั่งยืน

4) กลุ่มหญิงม่ายที่ไม่ได้กินเนื้อกระรอกภังคี ทำให้บ้านเมืองไม่ล่มจม ซึ่งชาวบ้านอ้างสิทธิที่จะเลือกเอาหรือไม่เอาโครงการเหมืองแร่โปแตชอุดรธานี การไม่เอาก็เท่ากับการไม่กินเนื้อกระรอก ซึ่งทำให้บ้านเมืองไม่เกิดการล่มจม รวมถึงการแบ่งปันส่วนแบ่งที่ไม่เท่าเทียม แต่หายนะและผลกระทบที่เกิดขึ้นกับตกอยู่กับทุกคนที่อยู่ในพื้นที่ แม้จะไม่ได้กินเนื้อกระรอกก็ตาม

นอกจากนี้ยังพบว่า ชุมชนได้นำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาใช้ขับเคลื่อนกระบวนการจัดการทรัพยากรน้ำที่มีอยู่ในหนองหาน ทั้งการจัดการในรูปของการแบ่งปันการใช้ประโยชน์ การสร้างกฎเกณฑ์กติกาขึ้นมารองรับการใช้ประโยชน์ ซึ่งพบว่าชุมชนได้ดำเนินการ 4 ส่วน คือ 1) การใช้ประโยชน์และการเฝ้าระวังผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับหนองหาน 2) การแก้ปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นกับหนองหาน 3) การพัฒนาสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับหนองหานและการพัฒนาระบบนิเวศและภูมิทัศน์หนองหาน และ4) การดูแลรักษาหนองหานในฐานะที่เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ส่งผลให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

4.8 บทบาทในการสร้างสรรค์พลังชุมชน

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเป็นตำนานที่เชื่อมโยงเข้ากับประวัติศาสตร์ของชุมชน ซึ่งได้มีการสรรค์สร้างเรื่องเล่าขึ้นบนฐานของความเชื่อ และวิถีชีวิตของคนร่วมสมัย เรื่องเล่าได้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์พลังชุมชน ซึ่งเป็นผลพวงมาจากการนำเรื่องเล่ามาเป็นฐานความเชื่อและหล่อหลอมพฤติกรรมของคนในชุมชนให้แสดงออกอย่างมีพลัง จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน

จากการศึกษาเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหาน พบว่า ได้มีเนื้อหาและเรื่องราวที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์พลังชุมชน ซึ่งจะทำให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวกัน กรณีศึกษาการทำบุญบั้งไฟ โดยการจัดการบุญประเพณีบุญบั้งไฟต้องอาศัยความสามัคคีของบุคคลในหมู่คณะที่จะร่วมกันทำงานเพื่อให้ผลงานนั้นออกมาประสบผลสำเร็จ โดยมการแบ่งหน้าที่กันออกไปตามความถนัดของตนเอง ดังนั้น ในเรื่องของความสามัคคี ซึ่งถือเป็นหัวใจหลักของการทำบุญบั้งไฟ ถ้าไม่มีความสามัคคีในหมู่คณะก็จะไม่สามารถดำเนินงานบุญบั้งไฟให้สำเร็จได้ พระมหาบุญประสิทธิ์ นาถปุญโญ (2565: 216-217)

ถึงแม้ว่าการทำบุญบั้งไฟจะมีการประชันขันแข่งกัน แต่ละกลุ่มก็จะการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอย่างเต็มที่ โดยจำแนกการทำบุญบั้งไฟออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการทำบุญบั้งไฟอันเป็นกิจกรรมบุญประเพณีที่ทำเป็นประจำทุกปี ซึ่งเป็นภาพใหญ่ของการทำบุญ ตามมโนคติทางพระพุทธศาสนา จึงทำให้ทุกภาคส่วนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการทำบุญร่วมกัน มีความภาคภูมิใจในการเป็นส่วนหนึ่งของการทำบุญ ทำให้เกิดความร่วมแรงร่วมใจในการทำบุญทุกปีให้บรรลุผลสำเร็จ ส่วนที่สองเป็นการแข่งขันบั้งไฟ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีบุญบั้งไฟ เมื่อมีหลายเมืองหรือหลายภาคส่วนเข้ามาเกี่ยวข้อง และต้องการแสดงศักยภาพของตนเองจึงจำเป็นจะต้องมีการประชันขันแข่งกัน จึงทำ

ให้มีการแยกย่อยออกไปทำบั้งไฟเพื่อมาแข่งขัน ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานจึงพบว่า เนื้อหาส่วนหนึ่งกล่าวถึงพญาของแพ้การแข่งขัน แต่ไม่ยอมยกรางวัลให้กับผู้ชนะ ซึ่งสะท้อนให้เห็นจุดบอดด้านจริยธรรมของพญาขอม แต่ในปัจจุบันการแข่งขันบั้งไฟได้เป็นส่วนหนึ่งของประเพณี แม้จะมีการลักลอบเล่นการพนันจากการแข่งขันก็ตาม แต่สาระสำคัญก็คือการได้มีส่วนร่วมในบุญประเพณีของท้องถิ่น ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจและส่งผลให้ตระหนักถึงคุณค่าของตนเองที่ได้มีส่วนร่วมกับท้องถิ่น ทำให้ประเพณีเป็นเครื่องมือที่ร้อยรัดและเชื่อมความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นให้กับชุมชนท้องถิ่น และเชื่อมประสานสัมพันธ์กับคนนอกพื้นที่ด้วย

พบว่าแม้ว่าจะมีความพิลึกพิสดารในการอธิบายและการเล่าที่แตกต่างกันในผู้เล่าแต่ละคนตามความทรงจำที่จดจำสิ่งที่เล่าต่อกันมาได้มากน้อยต่างกันทั้งในรูปของนิทานคำกลอนหรือหมอลำก็ตาม แต่จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่เกี่ยวกับตำนานาแดงนางไอ่ก็พบว่า ในเนื้อหาของนิทานปรัมปรามีความสอดคล้องกันหลายประเด็น โดยเฉพาะเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชน ชื่อหมู่บ้าน แม่น้ำต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตเกษตรกรรม และการดำรงชีวิตของคนในพื้นที่รวมถึงประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ยังคงสืบทอดต่อกันมาในปัจจุบันซึ่งเป็นเสมือนกฎเกณฑ์ที่คนในชุมชนใช้อธิบายความเป็นมาของตัวเองและความสัมพันธ์ต่อพื้นที่ที่เป็นเรื่องของภูมิศาสตร์สังคม (Social Geography) เรื่องเล่าตำนานผาแดงนางไอ่ (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 404-405) โดยลักษณะภูมินามและภูมิวัฒนธรรมล้วนเป็นหลักฐานจารึกความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ทำให้เห็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมที่มีความเป็นมาอย่างยาวนาน แสดงให้เห็นความเป็นท้องถิ่นนิยม ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในรากเหง้าของตัวเอง ในขณะเดียวกันก็ทำให้เรื่องเล่าเป็นเครื่องมือบันทึกความทรงจำของท้องถิ่นและทำให้เกิดพลังชุมชนด้วย

การที่คนในชุมชนได้มีกิจกรรมร่วมกัน ทำให้เห็นถึงความร่วมไม้ร่วมมือ และเกิดพลังสร้างสรรค์ขึ้น ในขณะเดียวกันก็ยังพบว่า การได้ทำกิจกรรมร่วมกันบ่อย ๆ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การปรึกษาหารือ และการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ดังนั้น การรวมสมาชิกของสังคมเข้าไว้ด้วยกันได้ภายใต้พิธีกรรมจะสร้างความมั่นคงและสร้างความเป็นปึกแผ่นทางสังคม และทำให้เชื่อได้ว่าโครงสร้างสังคมจะยังคงดำเนินอยู่ต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับ Durkheim (1917) ที่เห็นว่า ความเชื่อทางศาสนาและพิธีกรรมถือเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางสังคมที่มีพลังอำนาจในการรวมกลุ่มคนเข้าด้วยกันให้เป็นปึกแผ่น (Solidarity) ความเชื่อร่วมเรื่องนาคนั้นเป็นกลไกในการควบคุม (Control mechanism) แบบแผนพฤติกรรมของคนก็จะเป็นไปในลักษณะเดียวกัน การที่คนในชุมชนรอบหนองหานได้มีความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้มีการประกอบพิธีกรรม ซึ่งเป็นกิจกรรมทางสังคมให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วม ทั้งในการจัดเตรียมสถานที่และการเข้าร่วมพิธีกรรม ถึงแม้ว่าวางพิธีกรรมสังคมภายนอกอาจจะมองว่าเป็นเรื่องงมงาย แต่ถ้ามองในแง่ของพฤติการณ์ของการเข้าร่วมกิจกรรมก็จะพบว่า พิธีกรรมเป็นสิ่งสร้างสรรค์ความร่วมมือของคนในชุมชน ซึ่งจะทำให้คนที่มีความเชื่อคล้ายกัน

มาร่วมกิจกรรมเดียวกัน และจะทำให้เกิดความเข้มแข็งขึ้นในชุมชน พิธีกรรมจึงเป็นกิจกรรมทางสังคมที่ถักร้อยความร่วมมือของคนในชุมชน ซึ่งจะทำให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวและความเข้มแข็งของชุมชน

เรื่องเล่าท้องถิ่นที่กล่าวว่านาคเป็นผู้ปกป้องและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรท้องถิ่น ทั้งดิน น้ำ และสรรพชีวิตต่าง ๆ ดั่งปรากฏในตำนานอุรังคธาตุ ตำนานเรื่องผาแดง นางไอ่ และตำนานสุวรรณโคมคำ เป็นต้น ซึ่งการที่คนลุ่มน้ำโขงมีความเชื่อร่วมกันเช่นนี้ก็แสดงให้เห็นถึงสำนึกร่วมทางสังคมของผู้คนลุ่มน้ำโขงที่ให้ความสำคัญกับดินแดน ซึ่งสำนึกร่วมทางสังคมเหล่านี้ ก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับดินแดนและทรัพยากรท้องถิ่นยังคงเกาะเกี่ยวร้อยรัดสายสัมพันธ์ความเป็นคนท้องถิ่นเข้าไว้ด้วยกัน (เอนก รักเงิน, 2555: 20) คนในท้องถิ่นตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของเรื่องเล่า สถานที่ที่เกี่ยวกับเรื่องเล่า บุคคลในตำนานเรื่องเล่า ประเพณีที่เกี่ยวกับเรื่องเล่า วัฒนธรรมสร้างสรรค์ที่เกิดจากเรื่องเล่า รวมทั้งการพัฒนาสร้างสรรค์ที่เกิดจากเรื่องเล่า ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะสร้างความสำนึกรักในท้องถิ่น ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างพลังชุมชน ซึ่งเป็นผลพวงมาจากบทบาทของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานที่ส่งต่อมาถึงสังคมปัจจุบัน

สรุป เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน คือ การใช้เรื่องเล่าเชื่อมความสามัคคีให้มีกิจกรรมร่วมกันของชุมชน การใช้เรื่องเล่าสร้างความทรงจำสร้างสรรค์ร่วมกัน การใช้ประเพณีเป็นกิจกรรมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน และการใช้เรื่องเล่าเป็นเครื่องมือสร้างสำนึกรักท้องถิ่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน ในรูปของความร่วมมือและความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น

สรุป

จากการศึกษาบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน พบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมไทยปัจจุบัน โดยเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม คือ เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่หนองหานและชุมชนใกล้เคียง และยังมีบทบาทหน้าที่ในการอธิบายภูมินามหนองหานและพื้นที่ใกล้เคียง

นอกจากนี้ยังพบว่า ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ในรูปสร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์เพื่อการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ส่วนหนึ่งมีบทบาทสร้างสรรค์ตัวละครในตำนานให้เป็นที่พึ่งด้านความศักดิ์สิทธิ์ การผลิตซ้ำความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ การใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีผลต่ออาชีพ และบทบาทสร้างสรรค์พื้นที่ภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์

เรื่องที่เกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทรักษาและสืบทอดประเพณี/พิธีกรรมท้องถิ่น โดยประเพณีมีการประดิษฐ์สร้างและเสริมแต่งเพื่อให้เกิดประโยชน์กับสังคมปัจจุบันด้วย เช่น การจัดประเพณีบุญบั้งไฟเพื่อประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว การประกวดผาแดง-นางไอ่ การประกวดชุดผาแดง-นางไอ่ และประเพณีแข่งเรือ เป็นต้น ซึ่งเป็นประเพณีที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นมาใหม่เพื่อเสริมสร้างปัจจัยด้านการท่องเที่ยว ทำให้เกิดการสร้างงานสร้างอาชีพ และกระจายรายได้ในท้องถิ่นด้วย

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่นให้เป็นอัตลักษณ์ของบริบทพื้นที่ ส่งเสริมอัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรม ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ทั้งยังมีบทบาทในการสร้างสำนึกทางชาติพันธุ์เพื่อให้มีความสำนึกรักท้องถิ่นนิยม ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรและความรับผิดชอบต่อหนองหานร่วมกัน ส่งผลให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาอัตลักษณ์ชุมชน มีส่วนร่วมสร้างสรรค์เรื่องเล่าให้เกิดคุณค่าทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ทั้งยังพบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีอัตลักษณ์ทางด้านการส่งเสริมจิตสำนึกทางศีลธรรม และสร้างความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของความรัก

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสำคัญเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์ คือ การสร้างสรรค์ประเพณีประดิษฐ์จากเรื่องเล่าเพื่อกระตุ้นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมสร้างสรรค์ และส่งเสริมการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยว ซึ่งสามารถพัฒนาต่อยอดการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในท้องถิ่นที่มีบริบทใกล้หนองหาน การจัดประเพณีแข่งเรือ การท่องเที่ยวหนองบัวแดง การท่องเที่ยวประเพณีบุญบั้งไฟ และการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนด้วย

ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ในรูปของการใช้คำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือการควบคุมจริยธรรม ส่วนหนึ่งได้มีการใช้ความเชื่อเรื่องพญานาคมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม และส่วนหนึ่งใช้จารีตที่ชุมชนปฏิบัติร่วมกันมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม เช่น ข้อปฏิบัติในการใช้ทรัพยากรน้ำหนองหานอย่างเคารพ ไม่ทิ้งสิ่งปฏิกูลลงแหล่งน้ำ ไม่ และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหาน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเชิงสัญลักษณ์มาเป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เช่น เมื่อลงน้ำหนองหานหรือขี่เรือห้ามพูดคำหยาบเพราะพญานาคที่ดูแลหนองหานไม่ชอบ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องมือสำคัญจากเรื่องเล่าที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของคนในท้องถิ่นและนักท่องเที่ยวด้วย

ชุมชนได้นำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาใช้ขับเคลื่อนกระบวนการจัดการทรัพยากรน้ำที่มีอยู่ในหนองหาน ทั้งการจัดการในรูปของการแบ่งปันการใช้ประโยชน์ การสร้างกฎเกณฑ์กติกาขึ้นมารองรับการใช้ประโยชน์ ซึ่งพบว่าชุมชนได้ดำเนินการ 4 ส่วน คือ 1) การใช้ประโยชน์และการเฝ้าระวังผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับหนองหาน 2) การแก้ปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นกับหนองหาน 3) การ

พัฒนาสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับหนองหานและการพัฒนาระบบนิเวศและภูมิทัศน์หนองหาน และ4) การดูแลรักษาหนองหานในฐานะที่เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ส่งผลให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน คือ การใช้เรื่องเล่าเชื่อมความสามัคคีให้มีกิจกรรมร่วมกันของชุมชน การใช้เรื่องเล่าสร้างความทรงจำสร้างสรรค์ร่วมกัน การใช้ประเพณีเป็นกิจกรรมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน และการใช้เรื่องเล่าเป็นเครื่องมือสร้างสำนึกรักท้องถิ่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน ในรูปของความร่วมมือและความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น สรุปบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานดังนี้

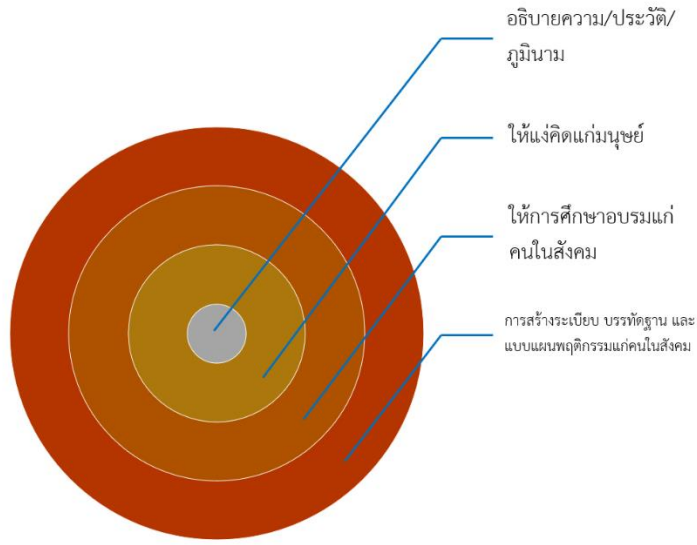

ภาพที่ 15 สรุปบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

จากแผนภาพแสดงบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน สรุปสังเคราะห์ออกเป็น 4 ส่วน ดังนี้ 1) การอธิบายความคับข้องใจของมนุษย์จากกฎข้อบังคับของแต่ละสังคมในระดับที่แตกต่างกัน เรื่องเล่าทำให้เห็นบทบาทในการอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่หนองหานชุมชน และจังหวัด และภูมินามหนองหานและเชื่อมโยงประวัติภูมินามกับพื้นที่ใกล้เคียง รวมทั้งการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่หนองหานด้วย 2) บทบาทหน้าที่ให้แง่คิดแก่มนุษย์ คือ การรักษาสืบทอดประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นเพื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรม การเชื่อมโยงฐานคิดบุญบั้งไฟ แง่คิดของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ รวมทั้งแนวคิดการใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานพัฒนาสู่การท่องเที่ยว และการสรรค์สร้างประเพณีประดิษฐ์ที่เกี่ยวข้อง เช่น บุญบั้งไฟ บุญแข่งเรือ และพิธีการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหานด้วย 3) บทบาทหน้าที่ให้การศึกษาอบรมคนในสังคม เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่สำคัญในการพัฒนาคนให้เห็นคุณค่าของตำนานเรื่องเล่า การสร้างอัต

ลักษณ์และจิตสำนึกร่วมของท้องถิ่นควบคู่ไปกับการสร้างพลังชุมชนเข้มแข็ง ทำให้เกิดความรู้และความเข้าใจในบริบทท้องถิ่นหนองหาน 4) หน้าที่ในการสร้างระเบียบ บรรทัดฐาน และแบบแผนพฤติกรรมแก่คนในสังคม คือ การควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม จารีตประเพณีในการปฏิบัติตหนองหาน รวมทั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่ชุมชนทำข้อตกลงเพื่อดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรหนองหานร่วมกัน

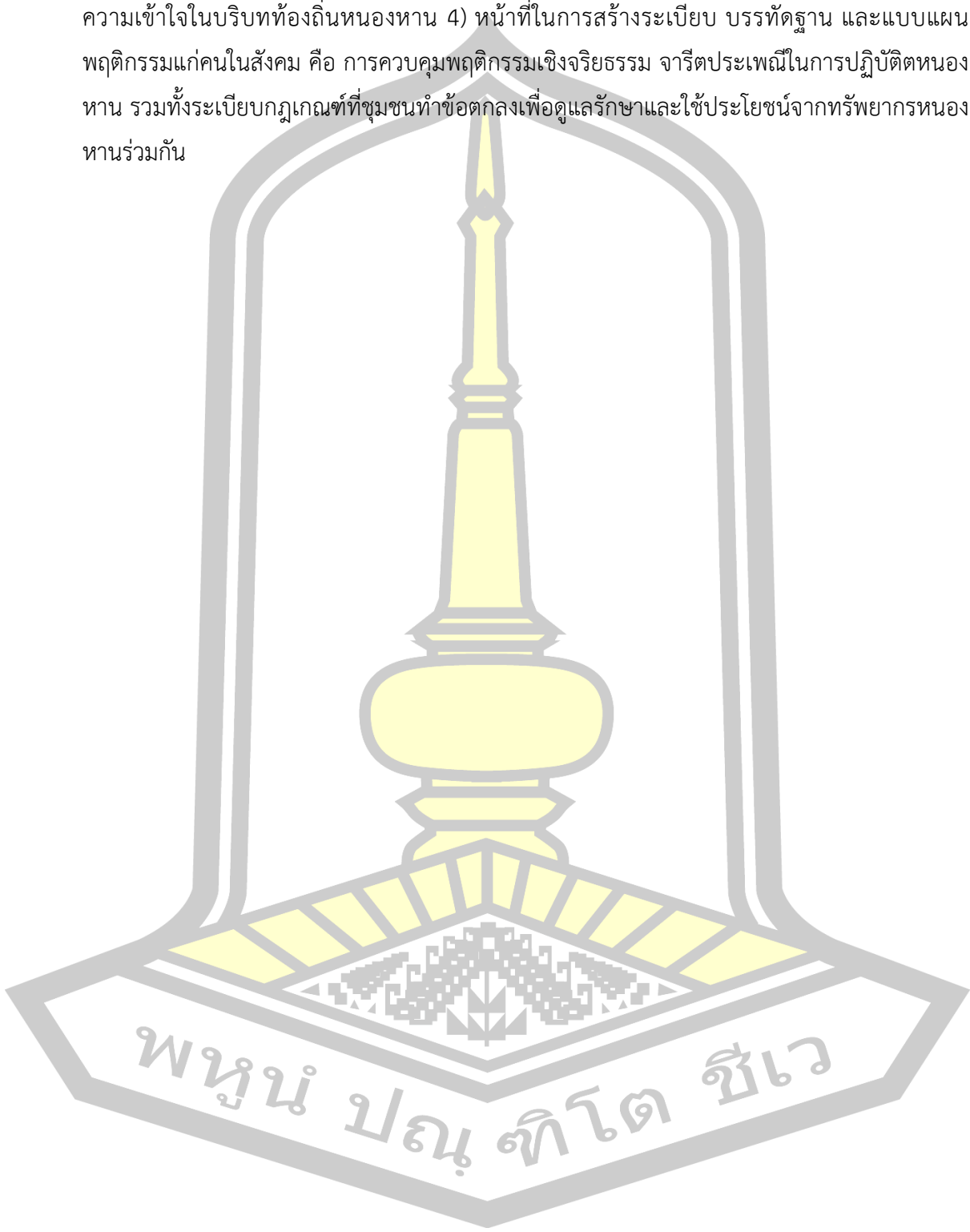

บทที่ 5
สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่อง การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์เอกสาร ข้อมูลที่เกี่ยวกับเรื่องเล่าหนองหานจากสื่อสารสนเทศ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) ศึกษาการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน 2) ศึกษาการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งในบทนี้จะได้กล่าวถึง บทสรุป อภิปรายพล และข้อเสนอแนะ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.1 สรุป

จากการศึกษาการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ผลการวิจัยสรุปออกเป็น 2 ส่วน ประกอบด้วย การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน และการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

5.1.1 การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

สรุปการสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ได้จำแนกเนื้อหาออกเป็น 3 ส่วน คือ รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน และองค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยมีเนื้อหาสรุปได้ดังนี้

1. รูปแบบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน มีทั้งเรื่องเล่ากวีนิพนธ์ เรื่องเล่าเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องเล่าตำนานอิงพระพุทธศาสนา เรื่องเล่าอิงภูมิศาสตร์เรื่องเล่าเชื่อมโยงภูมินาม และการเรื่องเล่าผลิตซ้ำเรื่องเล่า ดังนี้ 1) การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่า 2) การสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ จำแนกออกเป็น (1) รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือ สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเผยแพร่ข่าวสาร สื่อสิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ (2) รูปแบบสื่อออนไลน์ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ

2. เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 2 ส่วน คือ เนื้อหาที่หัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot) และการเดินเรื่อง โดยการสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้เกิดการสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสอดคล้องกับสังคมไทยปัจจุบัน ทำให้เนื้อเรื่องที่ถูกสร้างสรรค์รูปแบบของการ

พัฒนาเชิงพื้นที่ส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่น สร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าผ่านสื่อสารสนเทศ แสดงละครเวที/การแสดงสดและศิลปะ

3. องค์ประกอบของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน องค์ประกอบจำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) องค์ประกอบด้านตัวละคร หรือบุคคล (Character) โดยตัวละครหลักประกอบด้วย 10 ตัวละครหลัก คือ พญาขอม นางจันทร์ นางไอ่ ท้าวผาแดง กลุ่มพระญาติของพญาขอม ท้าวภังคี นายพราน พญาสุวรรณนาคราช พญาสุทโธนาคราช และพระอินทร์ 2) ฉากหรือสถานที่ (Setting) ในงานวิจัยนี้จำแนกฉากสำคัญออกเป็น 15 ฉาก คือ ฉากที่เล่าปูเรื่องราว ฉากนางไอ่เจริญเติบโต ฉากความรักระหว่างผาแดงกับนางไอ่ ฉากพญานาคแตกสามัคคี ฉากการทำบั้งไฟ ฉากกรรมเก่าท้าวภังคี ฉากกิจกรรมวันโฮมบุญ ฉากพญาขอมประชุมทำข้อตกลงในการแข่งขันบั้งไฟ ฉากท้าวภังคีมาหานางไอ่ ฉากวันจุดบั้งไฟ ฉากการไล่ล่ากระรอกเผือก ฉากนาคเปิดศึกทำสงครามกับกองทัพพญาขอม ฉากเมืองพญาขอมล่มสลาย ฉากท้าวผาแดงพานางไอ่หนี และฉากท้าวผาแดงตรอมใจตายและการแก้แค้น ส่วนที่สี่เป็นองค์ประกอบด้านความสัมพันธ์ จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานพบว่ามีความสัมพันธ์กัน 7 ส่วน คือ ความสัมพันธ์ในเหตุการณ์ (Event) ความสัมพันธ์ของตัวละครหรือบุคคล (Character) ความสัมพันธ์ของฉากหรือสถานที่ (Setting) ความสัมพันธ์ในแง่เวลา (Temporal Relations) ความสัมพันธ์ในแง่ของเหตุและผล (Causal Relations) ความคิดหลัก (Theme) และความสัมพันธ์ของผู้เล่าเรื่องหรือผู้ส่งสาร (Narrator)

5.1.2 การสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

สรุปผลการวิจัยในประเด็นการสร้างสรรค์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งได้จำแนกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องออกเป็น 2 ส่วน คือ การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน และบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ดังนี้

5.1.2.1 การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน

สรุปการสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นทั้ง ความเชื่อดั้งเดิมและการพัฒนาการสร้างสรรค์ จากเรื่องเล่ามาสู่รูปแบบสร้างสรรค์ เนื้อหา/เหตุการณ์สร้างสรรค์ ตัวละครที่มีความสร้างสรรค์ การสร้างสรรค์ฉาก การสร้างสรรค์ภาษา และการสร้างสรรค์แนวคิดที่แฝงอยู่ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน สรุปได้ดังนี้

1. การสร้างสรรค์รูปแบบ พบว่า เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานได้มีการสร้างสรรค์ จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน 2 รูปแบบ คือ การสร้างสรรค์ต้นฉบับเรื่องเล่าโดยการนำเนื้อหาจากต้นฉบับมาพัฒนาเนื้อหา

ภาษา และต่อยอดเป็นรูปแบบการสร้างสรรค์ใหม่ ส่วนต่อมาเป็นการสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ จำแนกออกเป็น รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือ สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อเผยแพร่ข่าวสาร สื่อสิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ และรูปแบบสื่อออนไลน์ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ 2) การสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน โดยมีเนื้อหาสร้างสรรค์รูปแบบของการพัฒนาเชิงพื้นที่ การส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่น เนื้อหาบางส่วนถูกปรับปรุงและนำเสนอในรูปสื่อสารสนเทศ การแสดงละครเวที/การแสดงสด และศิลปะ

2. การสร้างสรรค์เนื้อหา/เหตุการณ์ จากการวิจัยพบว่า ได้มีการสร้างสรรค์เนื้อหาที่ปรากฏในเหตุการณ์สำคัญหลายเหตุการณ์ โดยมีทั้งการจำลองเหตุการณ์ในเรื่องมาสร้างสรรค์เป็นการแสดง และการนำเสนอเหตุการณ์ในรูปแบบที่ทันสมัยขึ้น เพื่อไม่ให้เนื้อหาและเหตุการณ์จำกัดอยู่เฉพาะในตำนานเรื่องเล่าตามเดิม แต่จะมีการรักษาเค้าโครงของเนื้อหาและเหตุการณ์เดิมไว้ เพียงแต่มีการเติมเต็มและขยายในส่วนที่สำคัญของเนื้อเรื่องและเหตุการณ์เพื่อให้มีความน่าสนใจมากยิ่งขึ้น

3. การสร้างสรรค์ตัวละคร จากการศึกษาพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีการสร้างสรรค์ตัวละครจำแนกออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นการสร้างสรรค์สัตว์ที่เป็นตัวละครในเรื่องเล่า เช่น กระรอกเผือก และม้าบักสาม ซึ่งเป็นมาประจำกายของท้าวผาแดง และมีบทบาทสำคัญในช่วงท้ายที่นำท้าวผาแดงและนางไอ่หนีจากการตามล่าของกองทัพนาค ส่วนที่สองเป็นการนำตัวละครตัวเอกที่ปรากฏในเรื่องเล่ามาสร้างสรรค์เป็นรูปเคารพ เช่น การสร้างรูปเคารพพญาขอมไว้ในศาล การสร้างรูปเคารพของท้าวผาแดง การสร้างรูปเคารพของเจ้าหญิงนางไอ่ เป็นต้น และส่วนที่สามเป็นการสร้างสรรค์ตัวละครที่เป็นนาคสู่ความเชื่อเรื่องพญานาค ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ตัวละครที่มีอยู่ในเรื่องเล่ามาเป็นประติมากรรมรูปปั้นพญานาค จิตรกรรมพญานาค หรือการสร้างสรรค์ละคร เพลง หนัง และการ์ตูนที่มีพญานาค เป็นต้น

4. การสร้างสรรค์ฉาก จากการวิจัยพบว่า มีฉากสำคัญที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ในรูปแบบใหม่ 6 ฉาก คือ ฉากที่เกี่ยวกับการสร้างสรรค์ความเชื่อ ฉากที่สร้างสรรค์เกี่ยวกับการแต่งกาย ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ผ่านสถาปัตยกรรมและภาพจิตรกรรมฝาผนัง ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ในงานบุญบั้งไฟ ฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์จากการไล่ล่ากระรอกเผือก และฉากเรื่องเล่าที่สร้างสรรค์ฉากหนีตาย ซึ่งเป็นการนำเรื่องราวแต่ละฉากมาสร้างสรรค์ใหม่เพื่อให้เกิดความน่าสนใจและมีความเสมือนจริงมากยิ่งขึ้น

5. การสร้างสรรค์ภาษา จากการวิจัยพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีการสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับหนองหานมาเป็นภาษาที่ใช้ในปัจจุบันหลากหลายรูปแบบ ทั้งภาษาที่เกี่ยวกับการแสดง ภาษาที่บัญญัติขึ้นใหม่ รวมทั้งภาษาที่มีอยู่เดิมแต่มีการสร้างสรรค์ในรูปแบบของ

การสื่อสารใหม่ ๆ ให้เกิดความน่าสนใจ เช่น การนำมาใช้เป็นภาษาในการสวดสรภัญญะ การนำภาษาถิ่นมาใช้ในการแต่งกลอนหรือผญาอีสาน การสื่อสารเรื่องเล่าด้วยสำเนียงภาษาอีสาน รวมทั้งภาษาที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งถูกนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงธุรกิจบันเทิง ทั้งในรูปของหนัง ละคร เพลง หมอลำ และการบัญญัติภาษาขึ้นมาเป็นชื่อท่า ฟ้อนรำ เป็นต้น

6. การสร้างสรรค์แนวคิด การศึกษาพบว่า ได้มีการสร้างสรรค์แนวคิดที่ได้รับอิทธิพลมาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 3 แนวคิดหลัก ประกอบด้วย (1) แนวคิดคติชนสร้างสรรค์ ซึ่งมีแนวคิดการสร้างสรรค์แนวคิดเรื่องภพชาติ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตและการเกิดใหม่ การสร้างสรรค์แนวคิดเรื่องกรรม เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผลพวงจากการกระทำว่าเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตให้เป็นไปตามกรรม การสร้างสรรค์แนวคิดอัตลักษณ์ด้านความเชื่อ ซึ่งความเชื่อที่เป็นอัตลักษณ์ สำคัญของท้องถิ่น เช่น ความเชื่อเรื่องประเพณีจุดบั้งไฟบูชาพญาแถน ความเชื่อเรื่องเทวดา และความเชื่อเรื่องพญานาค เป็นต้น รวมทั้งการสร้างสรรค์แนวคิดแบบทวิลักษณ์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ แสดงเห็นความเป็นสิ่งตรงกันข้าม เช่น แนวคิดเรื่องบุญกับบาป แนวคิดเรื่องความดีกับความชั่ว แนวคิดเรื่องฝ่ายตรงข้าม ซึ่งเป็นผลพวงให้เกิดความขัดแย้งและการทำสงครามกันระหว่างมนุษย์กับนาค หรือ การทำสงครามระหว่างผีกับนาค เป็นต้น (2) แนวคิดทางสิ่งแวดล้อม เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟเพื่อขอฝนกับพญาแถนเพื่อให้ประทานความอุดมสมบูรณ์มาให้ เมื่อฝนตกเพียงพอก็จะทำให้ทรัพยากรอื่นมีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วย และ (3) แนวคิดชุมชนสร้างสรรค์ ได้แก่ แนวคิดโครงสร้างและหน้าที่ แนวคิดสังคมสร้างสรรค์ และแนวคิดการสร้างสรรค์ทางศีลธรรม ซึ่งเป็นแนวคิดที่แฝงเร้นอยู่ในเรื่องเล่า เพื่อเป็นการปลุกสำนึกทางศีลธรรม โดยแนวคิดนี้จะปรากฏชัดในช่วงเนื้อหาและเหตุการณ์ที่พระอินทร์ลงมาห้ามทัพ ทั้งการห้ามทัพที่พญานาคทำสงครามกัน และการห้ามทัพระหว่างการทำสงครามของกองทัพผีกับนาค ซึ่งพระอินทร์ได้มีการสอนให้มีความเมตตากรุณาต่อกัน มีความอดทนอดกลั้น การใช้สติควบคุมตนเอง การปฏิบัติธรรม และการปฏิบัติตามศีลห้า ซึ่งเป็นผลพวงให้เกิดความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคจำศีล นอกจากนี้แล้วจะมีการสอนให้ใช้เหตุผลแทนการใช้สงครามเป็นเครื่องตัดสินปัญหา ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นแง่คิดเกี่ยวกับการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม

ดังนั้น เมื่อวิเคราะห์การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในสังคมไทยปัจจุบัน พบว่า มีการสร้างสรรค์บนฐานคิดบทบาทหน้าที่นิยม (Functionalism) ทั้งยังพบว่าบางเหตุการณ์มีฐานคิดเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ (History) การถ่ายทอดเรื่องราวผ่านเรื่องเล่า (Narration) เชื่อมโยงกับตำนานท้องถิ่น บางเหตุการณ์ใช้แนวคิดภาพแทน (Representation) เพื่อสร้างสรรค์จินตนาการตามเรื่องเล่า และพยายามใช้แนวคิดความทรงจำร่วม (Social Memories) เพื่อสร้างภาพจำที่ผู้เล่าต้องการให้มีความทรงจำร่วมกัน

นอกจากนี้ ยังพบว่าได้มีการใช้แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) ซึ่งเป็นการสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากอดีตเพื่อสะท้อนภาพในอดีตที่เป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมผ่านคติความเชื่อ เหตุการณ์ บทบาทของตัวละคร ประเพณี บรรยากาศ เพื่อผูกโยงกับเรื่องราวในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นภาพสะท้อนให้เห็นเรื่องเล่าที่มีต่อการประกอบสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีเค้ามูลมาจากคติชนท้องถิ่นอีสาน และการประดิษฐ์สร้างเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเชื่อ เพื่อสร้างสรรค์และส่งต่อเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสู่สังคมร่วมสมัยในปัจจุบัน

5.1.2.2 บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

ผลการวิจัยบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน พบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่ต่อสังคมไทยปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

1) เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่เป็นเครื่องมืออธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม คือ เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่หนองหานและชุมชนใกล้เคียง และยังมีบทบาทหน้าที่ในการอธิบายภูมินามหนองหานและพื้นที่ใกล้เคียง

2) ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ในรูปสร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์เพื่อการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ส่วนหนึ่งมีบทบาทสร้างสรรค์ตัวละครในตำนานให้เป็นที่พึ่งด้านความศักดิ์สิทธิ์ การผลิตซ้ำความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ การใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีผลต่ออาชีพและบทบาทสร้างสรรค์พื้นที่ภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์

3) เรื่องที่เกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทรักษาและสืบทอดประเพณี/พิธีกรรมท้องถิ่น โดยประเพณีมีการประดิษฐ์สร้างและเสริมแต่งเพื่อให้เกิดประโยชน์กับสังคมปัจจุบันด้วย เช่น การจัดประเพณีบุญบั้งไฟเพื่อประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว การประกวดผาแดง-นางไอ่ การประกวดชุดผาแดง-นางไอ่ และประเพณีแข่งเรือ เป็นต้น ซึ่งเป็นประเพณีที่ประดิษฐ์สร้างขึ้นมาใหม่เพื่อเสริมสร้างปัจจัยด้านการท่องเที่ยว ทำให้เกิดการสร้างงานสร้างอาชีพ และกระจายรายได้ในท้องถิ่นด้วย

4) เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกให้แก่ท้องถิ่นให้เป็นอัตลักษณ์ของบริบทพื้นที่ ส่งเสริมอัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรม ก่อให้เกิดการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ทั้งยังมีบทบาทในการสร้างสำนึกทางชาติพันธุ์เพื่อให้มีความสำนึกรักท้องถิ่นนิยม ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรและความรับผิดชอบต่อหนองหานร่วมกัน ส่งผลให้เกิดจิตสำนึกในการรักษาอัตลักษณ์ชุมชน มีส่วนร่วมสร้างสรรค์เรื่องเล่าให้เกิดคุณค่าทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น ทั้งยังพบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีอัตลักษณ์ทางด้านการส่งเสริมจิตสำนึกทางศีลธรรม และสร้างความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของความรัก

5) เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทสำคัญเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยว/ประเพณีประดิษฐ์ คือ การสร้างสรรค์ประเพณีประดิษฐ์จากเรื่องเล่าเพื่อกระตุ้นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมสร้างสรรค์ และส่งเสริมการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยว ซึ่งสามารถพัฒนาต่อยอดการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในท้องถิ่นที่มีบริบทใกล้หนองหาน การจัดประเพณีแข่งเรือ การท่องเที่ยวหนองบัวแดง การท่องเที่ยวประเพณีบุญบั้งไฟ และการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนด้วย

6) ตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ในรูปของการใช้คำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือการควบคุมจริยธรรม ส่วนหนึ่งได้มีการใช้ความเชื่อเรื่องพญานาคมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม และส่วนหนึ่งใช้จารีตที่ชุมชนปฏิบัติร่วมกันมาเป็นเครื่องมือควบคุมจริยธรรม เช่น ข้อปฏิบัติในการใช้ทรัพยากรน้ำหนองหานอย่างเคารพ ไม่ทิ้งสิ่งปฏิกูลลงแหล่งน้ำ ไม่ และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหาน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเชิงสัญลักษณ์มาเป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม เช่น เมื่อลงน้ำหนองหานหรือขี่เรือห้ามพูดคำหยาบเพราะพญานาคที่ดูแลหนองหานไม่ชอบ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องมือสำคัญจากเรื่องเล่าที่ถูกนำมาสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของคนในท้องถิ่นและนักท่องเที่ยวด้วย

7) ชุมชนได้นำเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาใช้ขับเคลื่อนกระบวนการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ในหนองหาน ทั้งการจัดการในรูปของการแบ่งปันการใช้ประโยชน์ การสร้างกฎเกณฑ์กติกาขึ้นมารองรับการใช้ประโยชน์ ซึ่งพบว่าชุมชนได้ดำเนินการ 4 ส่วน คือ (1) การใช้ประโยชน์และการเฝ้าระวังผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับหนองหาน (2) การแก้ปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นกับหนองหาน (3) การพัฒนาสร้างสรรค์เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับหนองหานและการพัฒนาระบบนิเวศและภูมิทัศน์หนองหาน (4) การดูแลรักษาหนองหานในฐานะที่เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ส่งผลให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

8) เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานได้มีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน คือ การใช้เรื่องเล่าเชื่อมความสามัคคีให้มีกิจกรรมร่วมกันของชุมชน การใช้เรื่องเล่าสร้างความทรงจำสร้างสรรค์ร่วมกัน การใช้ประเพณีเป็นกิจกรรมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน และการใช้เรื่องเล่าเป็นเครื่องมือสร้างสำนึกรักท้องถิ่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดพลังชุมชน

สรุป สังเคราะห์บทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบันออกเป็น 4 ส่วน ดังนี้ 1) การอธิบายความคับข้องใจของมนุษย์จากกฎข้อบังคับของแต่ละสังคมในระดับที่แตกต่างกัน เรื่องเล่าทำให้เห็นบทบาทในการอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่หนองหาน ชุมชน และจังหวัด และภูมินามหนองหานและเชื่อมโยงประวัติภูมินามกับพื้นที่ใกล้เคียง รวมทั้งการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่หนองหานด้วย 2) บทบาทหน้าที่ให้แง่คิดแก่มนุษย์ คือ การรักษาสืบ

ทอดประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นเพื่อให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรม การเชื่อมโยงฐานคิดบุญบั้งไฟ แง่คิดของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ รวมทั้งแนวคิดการใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานพัฒนาสู่การท่องเที่ยว และการสรรค์สร้างประเพณีประดิษฐ์ที่เกี่ยวข้อง เช่น บุญบั้งไฟ บุญแข่งเรือ และพิธีการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หนองหานด้วย 3) บทบาทหน้าที่ให้การศึกษาอบรมคนในสังคม เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีบทบาทหน้าที่สำคัญในการพัฒนาคนให้เห็นคุณค่าของตำนานเรื่องเล่า การสร้างอัตลักษณ์และจิตสำนึกร่วมของท้องถิ่นควบคู่ไปกับการสร้างพลังชุมชนเข้มแข็ง ทำให้เกิดความรู้และความเข้าใจในบริบทท้องถิ่นหนองหาน 4) หน้าที่ในการสร้างระเบียบ บรรทัดฐาน และแบบแผนพฤติกรรมแก่คนในสังคม คือ การควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม จารีตประเพณีในการปฏิบัติตน รวมทั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่ชุมชนทำข้อตกลงเพื่อดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรหนองหานร่วมกัน

5.2 อภิปรายผล

การศึกษา “การสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน” ตามที่ได้สรุปเนื้อหาแล้วนั้น ผู้วิจัยยังพบประเด็นสำคัญที่เห็นว่าควรนำมาอภิปรายผลเพื่อให้เกิดความชัดเจนต่อยอดความรู้จากการวิจัยมากยิ่งขึ้น และเทียบเคียงผลการวิจัยกับผลการวิจัยอื่น ซึ่งได้จำแนกออกเป็น 4 ประเด็น คือ การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ฐานคิดของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน การผสานกลมกลืนเรื่องเล่าเชิงสร้างสรรค์และบทบาทของเรื่องเล่าที่มีต่อสังคม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.2.1 การสร้างสรรค์รูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

ผลการศึกษาพบว่า เนื้อหาของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน จำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ เนื้อหาที่หัวใจสำคัญของโครงเรื่อง (Plot) และการเดินเรื่อง สอดคล้องกับงานวิจัยของของ นิลิณี หนูพินิจ (2551) ที่ได้ศึกษาเรื่องภาพยนตร์ไทยกับการสร้างอัตลักษณ์ชุมชนภาคใต้ โดยการศึกษาเกี่ยวกับการเล่าเรื่องในรูปแบบภาพยนตร์ ถือได้ว่าเป็นการก้าวข้ามจากการศึกษาเนื้อหาไปสู่ความสนใจโครงสร้างของการเล่าเรื่อง (structure) และกระบวนการวิธีการเล่าเรื่อง (process) ของสื่อแต่ละชนิด นอกจากนี้ยังพบว่าการสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสอดคล้องกับสังคมไทยปัจจุบัน ทำให้เนื้อเรื่องที่ถูกสร้างสรรค์รูปแบบของการพัฒนาเชิงพื้นที่ส่งเสริมคติชนวิทยาท้องถิ่นสร้างสรรค์เนื้อหาเรื่องเล่าผ่านสื่อสารสนเทศ แสดงละครเวที/การแสดงสดและศิลปะ โดยการสร้างสรรค์ตัวละคร หรือบุคคล (Character) และการสร้างสรรค์ฉากหรือสถานที่ (Setting) โดยพัฒนาสร้างสรรค์ขึ้นอิงจากต้นฉบับเรื่องเล่า ปรับรูปแบบการสร้างสรรค์เรื่องเล่ารูปแบบสื่อสารสนเทศ จำแนกออกเป็น (1) รูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ประเภทหนังสือ สื่อสิ่งพิมพ์เพื่อ

เผยแพร่ข่าวสาร สื่อสิ่งพิมพ์ลักษณะพิเศษ (2) รูปแบบสื่อออนไลน์ ได้แก่ สื่อโทรทัศน์และละครโทรทัศน์ การ์ตูนแอนิเมชั่น รายการใน YouTube เพลง และหมอลำ เป็นต้น โดยการปรับรูปแบบให้เท่าทันกับยุคสมัยที่มีความเจริญทางเทคโนโลยีสารสนเทศ เพื่อให้คนในสังคมเข้าถึงเรื่องเล่าได้ง่ายยิ่งขึ้น

5.2.2 ฐานคิดของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

ผลจากการวิจัยพบว่า ฐานคิดของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมาจากความเชื่อที่สัมพันธ์กับชีวิตมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จะมีความเชื่อว่าประเพณีและพิธีกรรมสามารถเชื่อมโยงมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้ได้มาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ จึงก่อให้เกิดประเพณีบุญบั้งไฟเพื่อบูชาและขอฝนจากพญาแถน เมื่อพญาแถนพอใจก็จะประทานฝนมาให้ ซึ่งจะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางธรรมชาติ แต่เหตุการณ์ที่เป็นผลพวงจากประเพณีบุญบั้งไฟ เป็นเรื่องราวที่สื่อให้เห็นถึง อารมณ์ ความรัก ความหวัง ความกลัว ความแค้น และกรรม ซึ่งได้เชื่อมโยงกับลักษณะทางภูมินาม ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ คติชนวิทยา และภูมิวัฒนธรรม เพื่อบอกเล่าเรื่องราวผ่านตัวละครและเหตุการณ์ต่าง ๆ สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ปณิตา น้อยหลุบเลา ที่ได้สรุปแนวคิดคติความเชื่อจากการศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเรื่องผาแดงนางไอ่ ว่า เป็นการอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติการเกิดหนองน้ำใหญ่ (หนองหาน) และบอกประวัติความเป็นมาของชื่อบ้านนามเมืองในท้องถิ่นเป็นการเก็บประวัติการต่อสู้อำนาจรัฐ ระหว่างชุมชน ไท-ลาว และขอมเพื่อแย่งชิงที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์ และแสดงถึงความเชื่อของชุมชนไท-ลาวต่อพญานาค (ปณิตา น้อยหลุบเลา, 2560: 339) นอกจากนี้ยังพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานสะท้อนให้เห็นการสร้างสรรค์ฐานคิดสำคัญ 3 แนวคิด คือ แนวคิดคติชนสร้างสรรค์ แนวคิดทางสิ่งแวดล้อม และแนวคิดชุมชนสร้างสรรค์

5.2.3 การผสานกลมกลืนเรื่องเล่าเชิงสร้างสรรค์

จากการวิจัยพบว่า เรื่องราวที่เกี่ยวกับหนองหานมีการผสมกลมกลืนกันหลายส่วน ทั้งส่วนที่เป็น ความเชื่อท้องถิ่น พระพุทธศาสนา วัฒนธรรม ภูมินาม ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ประเพณี วิถีชีวิต ประเพณีประดิษฐ์ และการสร้างสรรค์เรื่องเล่า ทำให้ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในขณะเดียวกันก็ยังพบว่า ในเรื่องเล่าได้พยายามเกี่ยวโยงรูปแบบ เนื้อหา และองค์ประกอบให้สัมพันธ์กัน ทำให้ส่วนต่าง ๆ มีบทบาทหน้าที่ในการสร้างสรรค์เรื่องเล่าให้มีอรรถรสมากขึ้น นอกจากนี้ ยังพบว่า ในเรื่องเล่าได้ มีการสอดแทรกเนื้อหาทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นหลักธรรมคำสอน และขอปฏิบัติทางจริยธรรม ซึ่งทำให้ได้แนวคิดและปรัชญาในการดำเนินชีวิต สอดคล้องกับผลการศึกษาของเปรมวัฒนา สุวรรณมาศ (2560) ที่ได้พบว่า เรื่องเล่ามีกลวิธีสร้างสรรค์ และผู้แต่ง เนื้อเรื่อง

พัฒนาการการแต่ง ที่มาของตำนาน ตลอดจนแนวคิด ในด้านกลวิธีสร้างสรรค์สำคัญ 3 ประการ คือ กลวิธีการนำเสนอคติพุทธ-พราหมณ์ กลวิธีการเล่าเรื่อง และกลวิธีการใช้เรื่องเล่าเชิงสัญลักษณ์ จากเหตุผลดังกล่าว ทำให้งานวิจัยนี้เห็นต่างจากงานวิจัยของ อนันต์ ลากุล. (2560: 110) ที่ว่า ตำนานเมืองล่มพยายามแสดงให้เห็นถึงความเชื่อทางพุทธศาสนาที่เข้ามามีบทบาทในสังคมอีสานผ่านการช่วงชิงพื้นที่ทางความเชื่อ โดยตำนานหนองล่ม ตำนานผาแดงนางไอ่ นำเสนอภาพความเชื่อทางพุทธศาสนา ความเชื่อในลักษณะดังกล่าวเป็นการช่วงชิงพื้นที่เชิงอำนาจทางความเชื่อ ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา เหตุผลที่เห็นต่างจาก งานวิจัยนี้ก็เพราะว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ประกอบด้วยความเชื่อท้องถิ่น ความเชื่อทางพุทธศาสนา ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ และความเชื่อตามทรรศนะของผู้เล่า ซึ่งได้มีการผสมกลมกลืนกันอย่างลงตัว และหลอมรวมกันเป็นคติชนสร้างสรรค์ ทำให้พระพุทธศาสนาได้ถูกนำมาเป็นส่วนหนึ่งของคติชนด้วย แต่งานวิจัยนี้เห็นด้วยกับแนวคิดของ ณัฐวัตร อินทร์ภักดี (2559) ได้ศึกษาเรื่อง “คติชนสร้างสรรค์” จากความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุง การศึกษาครั้งนี้จึงทำให้เข้าใจวิธีคิด พลวัตปัจจัย และบทบาทของ “คติชนสร้างสรรค์” เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่เกิดขึ้นกับโนราในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งจะเป็นแนวทางในการศึกษาการสร้างสรรค์จากคติชนทั้งในแง่ของการเป็น “คติชนสร้างสรรค์” หลากหลายประเภท ตามศาสตร์ทางคติชนวิทยาและการเป็น “สินค้าวัฒนธรรม” ดังนั้น เมื่อพิจารณาในแง่ของคติชนสร้างสรรค์ ในบางสถานการณ์จึงควรมองข้ามความเป็นทวิลักษณ์ แต่จะใช้วิธีผสมกลมกลืนของสิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่เพื่อให้เกิดคุณค่าในเชิงสร้างสรรค์

5.2.4 บทบาทของเรื่องเล่าที่มีต่อสังคม

จากการวิจัยพบประเด็นสำคัญ ของเท่าที่มีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรมของสังคม โดยเฉพาะเรื่องเล่า เกี่ยวกับหนองหาน ที่มีผลต่อความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ โดยงานวิจัยนี้พบว่า ความศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นผลพวงมาจากเรื่องเล่ามีผลต่อการสร้างสรรค์พฤติกรรมของคนในสังคม 6 ส่วน คือ สร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์เพื่อการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น การสร้างสรรค์ตัวละครในตำนานให้เป็นที่พึ่งด้านความศักดิ์สิทธิ์ การผลิตซ้ำความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์ การใช้ความเชื่อด้านความศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม ความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีผลต่ออาชีพและสร้างสรรค์พื้นที่ภูมิสถานศักดิ์สิทธิ์ สอดคล้องกับผลการวิจัยของ มานิตย์ โศกค้อ (2560: 291) ที่พบว่า ตำนานประจำถิ่นอีสานได้นำเสนอภาพของความศักดิ์สิทธิ์ผ่านมิติที่น่าสนใจ ได้แก่ วัตถุสิ่งของศักดิ์สิทธิ์ บุคคลและสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ พฤติกรรมและเหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์ และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งข้อมูลตำนานประจำถิ่นเหล่านี้เป็นเรื่องเล่าที่มีความสำคัญต่อผู้คนในท้องถิ่นอีสานอย่างมาก เรื่องเล่าที่แพร่หลายในชุมชนและอธิบายความเป็นตัวตนของคนในชุมชน บอกเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของคนในชุมชนและสังคมที่มีวัฒนธรรมร่วมกัน สื่อให้เห็นว่าคนในอดีตมีความสัมพันธ์

เชื่อมโยงกันด้วยเครือข่ายทางวัฒนธรรม จึงทำให้เรื่องเล่าที่เชื่อมโยงกับความศักดิ์สิทธิ์มีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมของคนด้วย หลายความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ก็จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการร้อยรัดความร่วมมือของคนในสังคม ก่อให้เกิดความร่วมมือและสามัคคีกลมเกลียวจนเป็นพลังชุมชนท้องถิ่นสร้างสรรค์ ซึ่งท้องถิ่นได้นำความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาต่อยอดเพื่อทำให้เกิดคุณค่าในเชิงสร้างสรรค์

ดังนั้น เรื่องเล่าจึงเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของคนรุ่นก่อนที่ได้สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น จึงเป็นหน้าที่ของคนในปัจจุบัน ที่ต้องสร้างสรรค์เรื่องเล่าเพื่อให้เกิดคุณค่ามากยิ่งขึ้น โดยสร้างสรรค์ทั้งรูปแบบและเนื้อหาของเรื่องเล่า สร้างสรรค์ตัวละครที่ปรากฏในเรื่องเล่า ฉากและเหตุการณ์ในเรื่องเล่า การสร้างสรรค์ภาษาและแนวคิดที่เกิดจากเรื่องเล่าคติเดิม แต่เปลี่ยนแปลงรูปแบบใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป เพื่อให้เรื่องเล่ายังคงดำรงอยู่และสอดคล้องกับเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยดัดแปลงและสร้างสรรค์เรื่องเล่าอย่างมีคุณค่า นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นบทบาทหน้าที่ของเรื่องเล่าที่มีต่อ การอธิบายประวัติความเป็นมาของพื้นที่และภูมินาม รวมทั้งการสร้างสรรค์ความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพื้นที่ ตัวละคร ฉาก และเหตุการณ์สำคัญ สร้างสรรค์เพื่อรักษาและสืบทอดประเพณีพิธีกรรมไปสู่การสร้างอัตลักษณ์ให้กับท้องถิ่น นอกจากนี้แล้วเรื่องเล่ายังนำไปสู่การสร้างสำนึกร่วมให้กับคนในชุมชนในท้องถิ่น ทั้งยังเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงการท่องเที่ยวและประเพณีประดิษฐ์ ในขณะเดียวกันเรื่องเล่ายังมีบทบาทสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมเชิงจริยธรรม การนำเรื่องเล่าไปต่อยอดสู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการสร้างสรรค์พลังชุมชนบนฐานเรื่องเล่าท้องถิ่น

5.3 ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยพบว่า ได้มีเนื้อหาสาระสำคัญ คำที่เกิดจากการค้นพบ และข้อจำกัดของงานวิจัยนี้ที่ยังไปไม่ถึง เนื่องจากมีระยะเวลาและมีขอบเขตเนื้อหาจำกัด ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรนำมาใช้เป็นข้อเสนอแนะ โดยงานวิจัยนี้ได้จำแนกข้อเสนอแนะออกเป็น 3 รูปแบบ คือ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้ประโยชน์ และข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในส่วนของข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย ผู้วิจัยได้นำเสนอเพื่อให้หน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องได้นำไปใช้ปรับเปลี่ยนเป็นนโยบายทั้งในภาพรวมและนโยบายเชิงพื้นที่ 2 ส่วน ดังนี้

1) กระทรวงวัฒนธรรม ควรนำเรื่องเล่าที่มีอยู่ประจำท้องถิ่นทุกภูมิภาคไปใช้เป็นนโยบายในการสร้างสรรค์เรื่องเล่าให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน

2) องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีขอบเขตพื้นที่กับหนองหาน ควรจัดทำนโยบายเพื่อสร้างสรรค์คุณค่าของเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน 4 นโยบาย คือ 1) นโยบายด้านการสำรวจ

ทรัพยากรที่มีอยู่ในหนองหาน และการเฝ้าระวังปัญหาหรือผลกระทบ 2) นโยบายด้านการแก้ปัญหาและจัดการผลกระทบที่มีต่อหนองหาน 3) นโยบายด้านการส่งเสริมและพัฒนาสร้างสรรค์คุณค่าของเรื่องเล่าหนองหาน และ 4) นโยบายด้านการดูแลรักษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน และการดูแลรักษาหนองหานอย่างมีประสิทธิภาพ

5.3.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้ประโยชน์

ผลจากการวิจัยทำให้ผู้วิจัยเห็นว่ามีส่วนที่ควรนำไปต่อยอดให้เกิดคุณประโยชน์ จึงได้เสนอแนะเพื่อการนำไปใช้ประโยชน์ 4 ส่วน ดังนี้

1) สังคมควรมีการปรับเปลี่ยนภาษาและสำนวนที่ใช้ในการสื่อสารเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานให้เป็นภาษาร่วมสมัย เพื่อให้คนในสังคมปัจจุบันสามารถศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับหนองหานได้เข้าใจลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น เนื่องจากสำนวนส่วนใหญ่ยังเป็นภาษาดั้งเดิม ซึ่งทำให้มีปัญในการสื่อสารกับคนรุ่นใหม่ ส่งผลให้ไม่เข้าใจแก่นแท้ของเรื่องเล่า

2) ชุมชนในท้องถิ่นควรมีการถ่ายทอดเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเชิงรุกให้กับเยาวชนได้เรียนรู้ และสืบต่อเรื่องเล่าในเชิงสร้างสรรค์มากยิ่งขึ้น

3) คนในสังคมที่ศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน ควรมีการเก็บประเด็นสำคัญที่เกี่ยวกับปรัชญา คติธรรม คำสอน เพื่อนำมาปรับใช้เป็นแนวทางดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยในปัจจุบัน

4) ควรมีการจัดตั้งศูนย์ศึกษาและเผยแพร่เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เพื่อให้เป็นศูนย์กลางในการเก็บรวบรวมข้อมูล และการเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวข้องอ่านอย่างมีประสิทธิภาพ

5.3.3 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

จากการวิจัยพบว่า เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานมีประเด็นสำคัญที่ควรนำไปต่อยอดเป็นงานวิจัยชิ้นต่อไป จึงได้เสนอแนะเพื่อให้นักวิจัยนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงวิจัย 5 ประเด็น ดังนี้

1) ควรทำวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับการพัฒนานวัตกรรมสร้างสรรค์เรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยมุ่งเน้นการวิจัยเพื่อพัฒนานวัตกรรมสร้างสรรค์ที่มาจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน

2) ควรทำวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับการผลิตซ้ำเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่สู่การจัดการตนเองของชุมชน โดยมุ่งเน้นการวิจัยเพื่อศึกษาว่าจะนำเรื่องเล่าผาแดงนางไอ่มาผลิตซ้ำเพื่อเป็นเครื่องมือจัดการตนเองของชุมชนเชิงสร้างสรรค์

3) ควรทำวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับการพัฒนาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานเพื่อการจัดการทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยมุ่งเน้นการวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

4) ควรทำวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์พุทธปัญญาที่ปรากฏในเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน โดยมุ่งเน้นการวิจัยเพื่อถอดความเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหานในส่วนที่เป็นพุทธปรัชญา

5) ควรทำวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับการพัฒนาเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนองหาน เพื่อยกระดับไปสู่การท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์

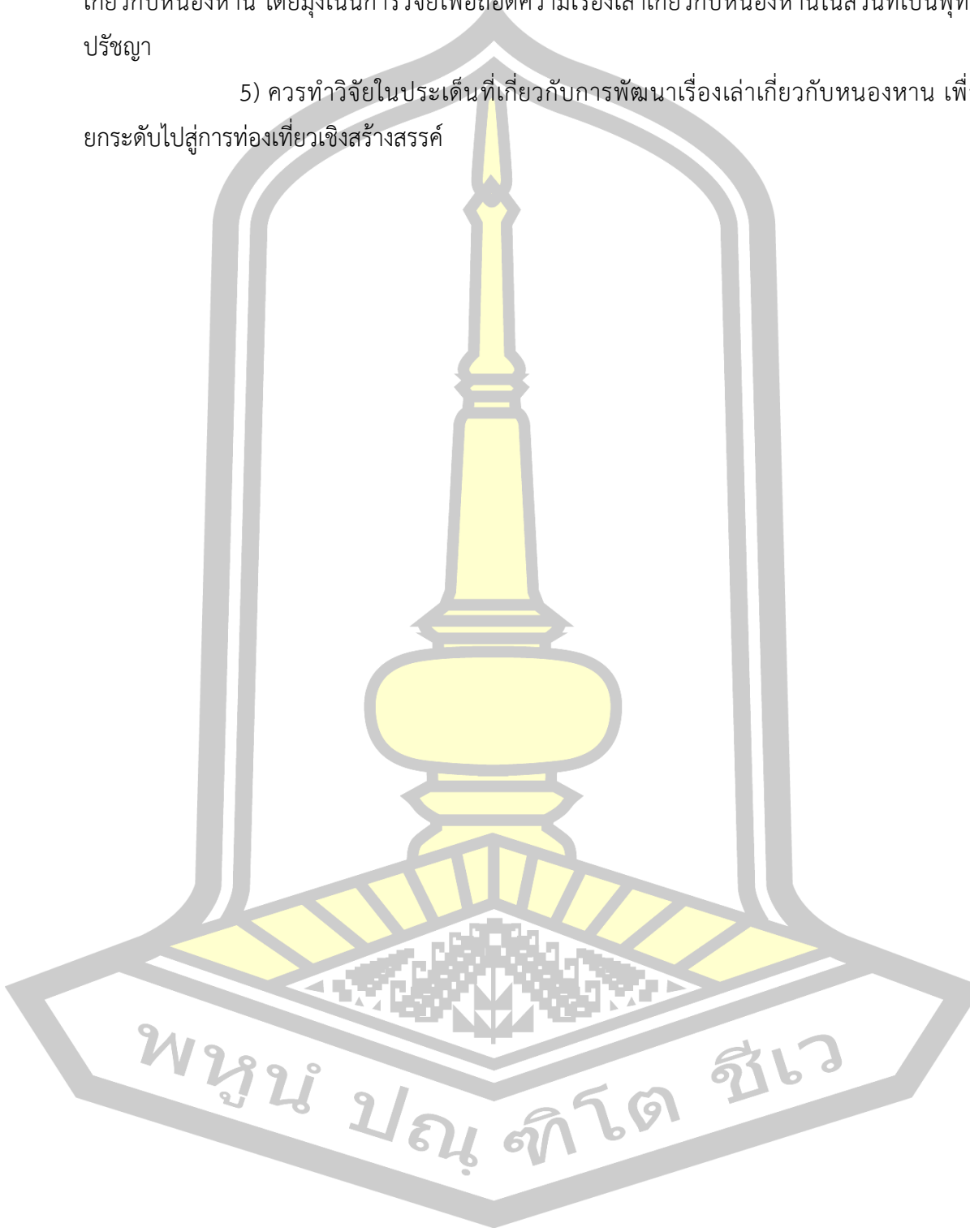

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

กตัญญู ชูชื่น. (2525). *พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา : บทวิเคราะห์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์.

กนกศักดิ์ ธานี. (2556). *เรื่องเล่าตลกกับการนำเสนอภาพอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในวีดีทัศน์นิทานก้อมสำนวนอีสาน.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

กรีธากร สังขกูล. (2559). *ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งในฐานะ "ประเพณีสร้างสรรค์" ในสังคมไทยร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กัญจณ์ปภัสส์ สุวรรณวิหค. (2558). *น้ำในวรรณกรรมนิทานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3).* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2553). *แนวพินิจใหม่ในสื่อสารศึกษา.* คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ.

กิ่งแก้ว อัตถากร. (2520). *คติชนวิทยา.* กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู โรงพิมพ์คุรุสภา.

กีรติ ธนะไชย. (2547). *ฉันทลักษณ์ในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่ : การสืบทอด การสร้างสรรค์ และความสัมพันธ์กับสุนทรียภาพทางวรรณศิลป์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เกศสุดา นาสีเคน. (2557). *เรื่องเล่าแนว "รักโศก" และกลวิธีการให้คำปรึกษาในพื้นที่สื่อสาธารณะ: กรณีศึกษารายการวิทยุคลับฟรายเดย์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คำนวณ นวลสนอง. (2556). *พุทธทำนาย : สารัตถะและการสืบทอด.* ในชุดโครงการวรรณกรรมทักษิณ : สารัตถะและการสืบทอด โครงการพัฒนาทุนทางสังคมภาคใต้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. (2542). ตำนานในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว : ความสัมพันธ์ระหว่างตำนานกับปริบททางสังคม. *คติชนกับคนไทย-ไท.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จิราภรณ์ อัจฉริยะประสิทธิ์. (2557). *เรื่องเล่ากับสภาวะพลัดถิ่นในวรรณกรรมหลังยุคสงครามเย็นของนักเขียนเวียดนาม กัมพูชา และม้ง-ลาว.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชนัญชิดา บุญเหาะ. (2560). ความรักชาติในนิราศที่แต่งระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล. อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชลธิรา สุตยาวัฒนา. (2513). *การนำวรรณคดีวิจารณ์แผนใหม่แบบตะวันตกมาใช้กับวรรณคดีไทย.* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชวพันธุ์ เพชรไกร. (2559). *โขนสดคณะประยุทธ ดาวใต้ : การสืบทอดและการสร้างสรรค์เรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทยร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิตสาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชุตินันท์ มาลาธรรม. (2559). *การสืบทอดและบทบาทของคติชนที่เกี่ยวกับ "พระพุทธรูปไม้ติ้ว" ในอำเภอเมือง จังหวัดนครพนม และอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ณัฏฐนันธ์ สุวรรณวงก์. (2561). การศึกษาภูมิวัฒนธรรมในการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และบ้านเมืองปัง ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหาน - กุมภวาปี: กรณีศึกษาบ้านดอนคง บ้านดอนกลาง และบ้านเมืองปัง ตำบลอุ่มจาน อำเภอประจักษ์ศิลปาคม จังหวัดอุดรธานี**.** *วารสารพื้นถิ่นโขงชีมูล*. 4(2), กรกฎาคม – ธันวาคม.

ณัฐกฤตา นามมนตรี. (2558). *เรื่องเล่าท้าวสุรนารี : การสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชาวไทยโคราชจังหวัดนครราชสีมาในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ณัฐกาญจน์ นาคนวล. (2559). *เรื่องเล่าทศชาติชาดก : การสืบทอดในสังคมไทยร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ณัฐวัตร อินทร์ภักดี. (2559). *คติชนสร้างสรรค์จากความเชื่อเรื่องครูหมอโนราที่ตำบลท่าแค จังหวัดพัทลุง.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ดวงหทัย ลือดัง. (2554). *การสืบทอดประเพณีเทศน์กาเผือกในชุมชนไทยวน อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรี.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เตชวโรภิกขุ (อินตา กวีวงศ์). (2545). *รวมนิทานอีสาน ชุดที่ 5.* ขอนแก่น: หจก.โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.

ถิรนันท์ อนวัชศิริวงศ์. (2543). *นิเทศศาสตร์กับเรื่องเล่าและการเล่าเรื่อง : วิเคราะห์การศึกษาจินตคดีจินตทัศน์ในสื่อร่วมสมัย.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธนันท์ เศรษฐพันธ์. (2536). *การใช้เรื่องเล่าผีปู่แสะย่าแสะ : ศึกษาเฉพาะกรณีชาวบ้านป่าจี้.* วิทยานิพนธ์ปริญญามานุษยวิทยามหาบัณฑิต คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธเนศร์ มุลาลี. (2540). *ความหลากหลาย ของพืชสกุล Dioscorea บริเวณเกาะดอนสวรรค์ ทะเลน้ำจืดหนองหาน จังหวัดสกลนคร.* ขอนแก่น: คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ธวัชชัย สุลาลัย. (2557). การสร้างสรรค์และกลวิธีสร้างความตลกขบขันใน จำอวดหน้าม่าน. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธาดา สุทธิธรรมและปราโมทย์ จรุงทวีเวทย์. (2549). *โครงข่ายการท่องเที่ยวเมืองสกลนครและพื้นที่รอบหนองหาร.* ขอนก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ธิดา สาระยา. (2525). *ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.* ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์: ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์.

ธีรพล คังคะเกตุ และลือชัย ครุธน้อย. (2541). *ผลการจัดการการใช้ที่ดินที่มีต่อคุณภาพน้ำในแหล่งน้ำ : กรณีศึกษาหนองหาน จังหวัดสกลนคร.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เธียรชาย อักษรดิษฐ์. (2552). *ตำนานพระเจ้าเลียบโลก : การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินาม ตำนาน ผู้คน.* โครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

นพพร ประชานุกูล. (2552). *ยอกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 2.* ว่าด้วยสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. กรุงเทพฯ.

นาฏวิภา ชลิตานนท์. (2524). *ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นิลิณี หนูพินิจ. (2551). *ภาพยนตร์ไทยกับการสร้างอัตลักษณ์ชุมชนภาคใต้.* สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ปกรณ์ สุวานิช. (2554). ตำนานผาแดงนางไอ่กับการอธิบายการเกิดหนองหานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในทางธรณีวิทยา. *BU ACADEMIC REVIEW*. 10(2), July-December.

ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2542). *การวิเคราะห์ตำนานสุริยคราสและจันทรคราสของชนชาติไท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2548). *ตำนานพระธาตุของชนชาติไท :ความสำคัญและปฏิสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2550). กาลครั้งหนึ่ง :ว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2554). *ตำนานพระพุทธรูปล้านนา : พลังปัญญาทางความเชื่อและความสัมพันธ์กับท้องถิ่น.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ปณิตา น้อยหลุบเลา. (2560). *ผาแดงนางไอ่ : พลวัตวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการสร้างพลังชุมชน.* ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย.

ปรมินทร์ จารุวร. (2542). *การสืบทอดทำนองสวดและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว จังหวัดกาญจนบุรี.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปรมินทร์ จารุวร. (2549). *ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประคอง นิมมานเหมินท์. (2541). *พญาเจือง: วีรบุรุษในตำนานของชนชาติไท.* ในคติชนกับคนไทย-ไท รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปราณี วงษ์เทศ. (2542). *สำนึกเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์.* ในสังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.

เปรมวัฒนา สุวรรณมาศ. (2560). *เฉลิมไตรภพ : การศึกษาแนวคิดและกลวิธีสร้างสรรค์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พยุงพร นนทวิศรุต. (2555). *ตำนานผีเจ้านาย : พลวัตของเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างพื้นที่ทางสังคมในชุมชนชายแดนไทย-ลาว.* วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

พรทิพย์ ซังธาดา. (2539). *วรรณกรรมท้องถิ่น.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ชมรมเด็ก.

พรสวรรค์ อัมรานนท์. (2526). *ตำนานเชียงแสน : การศึกษาเชิงวิจารณ์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระมหาบุญประสิทธิ์ นาถปุญโญ (การัตน์). (2556). การศึกษาวิเคราะห์ประเพณีบุญบั้งไฟจังหวัดยโสธร. *วารสารปรัชญาปริทรรศน์,* 27(1), มกราคม-มิถุนายน.

พระอริยานุวัตร เขมจารี. (2524). *ผาแดงนางไอ่.* กาฬสินธุ์: จินตภัณฑ์การพิมพ์.

พลอยระดา ภูมี และคณะ. (2559). การเสริมสร้างศักยภาพมัคคุเทศก์ท้องถิ่นในพื้นที่ชุ่มน้ำหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี. *วารสารการพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต,* 4(2).

พัชลินจ์ จีนนุ่น. (2555). *ลักษณะเด่นและบทบาททางสังคมของวรรณกรรมคำสอนภาคใต้ "ฉบับพิมพ์เล่มเล็ก"*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พัณณิดา ภูมิวัฒน์. (2549). *การใช้เรื่องเล่าและตำนานในการสร้างอัตลักษณ์ในวรรณกรรมเยาวชนของนักเขียนอเมริกันเชื้อสายจีนร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิชชาพร วิธีเจริญ. (2556). *กลวิธีการเล่าเรื่องและการสร้างบุคลิกลักษณะตัวละครสมเด็จพระสุริโยทัยในบันเทิงคดีอิงประวัติศาสตร์ไทย.* วิทยานิพนธ์ปริญญานิเทศศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิเชฐ สายพันธ์. (2542). น้ำเต้าปุง: วรรณกรรมปรัมปรากับการศึกษาเชิงโครงสร้าง. ใน *สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

พิเชฐ สายพันธุ์. (2539). *นาคาคติ อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พิเชฐ แสงทอง. (2559). *ตำนานและเรื่องเล่าปรัมปราท้องถิ่นภาคใต้ อัตลักษณ์ วัฒนธรรม อำนาจและการต่อต้าน ในประวัติศาสตร์ความเป็นไทย.* กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป.

พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2550). ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช : ภาพสะท้อนชีวิตและสังคมพราหมณ์ในสมัยอยุธยา. *วารสารอักษรศาสตร์*, 36(1).

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. (2555). *ตำนาน.* กรุงเทพฯ : มติชน.

ภัสราภรณ์ เทศธรรม. (2529). การศึกษาตำนานพระธาตุประจำปีเกิด. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์. (2540). *วรรณกรรมนิทานไทพวน : มรดกทางวัฒนธรรมที่สะท้อนถึงภูมิปัญญาของ ชาวไทพวน.* มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์.

มณวิภา เจียจันทร์พงษ์. (2526). *การศึกษาเอกสารเรื่องตำนานพระพุทธบาทและพระธาตุ.* รายงานการวิจัยกองทุนอุดหนุนการวิจัย ประเภทอาจารย์และศาสตราจารย์.มหาวิทยาลัยศิลปากร

มานิตย์ โศกค้อ. (2556). *ตำนานประจำถิ่นเมืองอุบลราชธานี : ภูมิปัญญาทางภาษากับการสื่อความหมายทางวัฒนธรรม.* ในการประชุมวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี ครั้งที่ 2.

มานิตย์ โศกค้อ. (2560). *ภาพตัวแทนความศักดิ์สิทธิ์ และความหมายทางวัฒนธรรมในตำนานประจำถิ่นอีสาน.* ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

มารศรี สอทิพย์. (2551). *เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช : กลวิธีการเล่าเรื่องกับการสร้างภาพลักษณ์.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัชชัย ขยันทำ. (2561). วัฒนธรรมความเชื่อที่มีต่อประเพณีบั้งไฟของคนอีสาน. *วารสารปรัชญาปริทรรศน์.* 23(2), กรกฎาคม – ธันวาคม.

รัตนพล ชื่นค้า. (2554). *การสืบทอดการพากย์-เจรจาหนังใหญ่และโขนเรื่องรามเกียรติ์ของครูวีระ มีเหมือน.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ราชันย์ เวียงเพิ่ม. (2550). *พระคเณศ : ตำนานและพิธีกรรมในสังคมไทย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรรณา เกรียงไกรเพ็ชร์. (2544). *13 ชนเผ่าในลาวตอนใต้ นิทานและการละเล่น.* รายงานการวิจัยด้านวัฒนธรรม. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

วรัทพร ศรีจันทร์. (2551). *การเล่าเรื่องและการดัดแปลง เดธโน้ต ฉบับหนังสือการ์ตูน แอนิเมชั่น ภาพยนตร์ และนวนิยาย.* วิทยานิพนธ์ปริญญานิเทศศาสตรมหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วราภา เลาหเพ็ญแสง. (2545). *การวิเคราะห์ตำนานภาคเหนือเพื่อการสอนวรรณกรรมท้องถิ่น.* วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการสอนภาษาไทย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

วริศรา อนันตโท. (2559). *จามเทวีบูชา : การผลิตซ้ำตำนานและการสร้างพิธีบวงสรวงในสังคมไทยร่วมสมัย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทยคณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2556). *นิเวศวัฒนธรรมในความเปลี่ยนแปลง.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.

วัชราภรณ์ ดิษฐป้าน. (2557). พระอุปคุต : การสืบทอดและการผลิตซ้ำความเชื่อ ตำนานและพิธีกรรมในสังคมไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิลักษณ์ ศรีป่าซาง. (2541). *วรรณกรรมตำนานล้านนา : การศึกษาวิธีการสร้าง.* บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541

วีรวัฒน์ อินทรพร. (2550). *สุนทรียภาพของโคลงในวรรณคดีไทย : การสืบทอดและการสร้างสรรค์* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2534). พระพุทธบาทพบใหม่ที่สุพรรณ. *เมืองโบราณ.* 7(3), กรกฎาคม-กันยายน.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). *แอ่งอารยธรรมอีสาน : แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศรีศักร วัลลิโภดม.. (2554). *พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โบราณ.

ศรีศักร วัลลิโภดม.. (2556). *เมืองหนองหารหลวงและภูพานมหาวนาสี.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.

ศิรพร ไฝศิริ (2544). *การสร้างสรรค์ในการผลิตซ้ำภาพยนตร์ไทยจากตำนานแม่นากพระโขนง.* วิทยานิพนธ์ปริญญานิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการสื่อสารมวลชน ภาควิชาการสื่อสารมวลชน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิรพร ไฝศิริ. (2544). การสร้างสรรค์ในการผลิตซ้ำภาพยนตร์ไทยจากตำนาน แม่นากพระโขนง. วิทยานิพนธ์ปริญญานิเทศศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการสื่อสารมวลชน ภาควิชาการสื่อสารมวลชน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร ณ ถลาง และสุกัญญา ภัทราชัย,บรรณาธิการ. (2542). *คติชนกับคนไทย-ไท รวมบทความทางด้านคติชนวิทยาในบริบททางสังคม.* กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร ณ ถลาง. (2541). *ตำนานกับวัฒนธรรม : กรณีศึกษาตำนานข้าวของคนไท.*

ศิราพร ณ ถลาง. (2545). *ชนชาติไทในนิทาน : แลลอดแว่นคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้าน.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ศิราพร ณ ถลาง. (2549). *ตำนานตัวอักษร: กลไกทางวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ที่ไม่มีตัวอักษร.* อักษรศาสตร์. 2 กรกฎาคม–ธันวาคม.

ศิราพร ณ ถลาง. (2552). *ทฤษฎีคติชนวิทยา : วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร ณ ถลาง. . (2552). *ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร ณ ถลาง.. (2539). *รวมงานการวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์ตำนานสร้างโลกของคนไท.* นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ศิริลักษณ์ บัตรประโคน. (2552). *การสืบทอดภูมิปัญญาไทยและการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในวรรณกรรมเยาวชนไทย. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.*

ศิริวัฒน์ คำวันสา. (2523). *ท้าวผาแดง-นางไอ่และบุญบั้งไฟ.* อีสานปริทัศน์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สพสันติ์ เพชรคำ. (2560). *หนองหาร : ความรู้ อำนาจ ความขัดแย้ง และขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนสกลนคร.* มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร.

สรณัฐ ไตรลังคะ. (2560). *ศาสตร์แห่งการเล่าเรื่อง.* พิมพ์ครั้งที่ 3. โครงการเผยแผ่ผลงานทางวิชาการคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สละ พรหมเดชบุญ. (2547). หนองหารหรือหนองหานตำนานของใคร. *ข่าวสารสิ่งแวดล้อมภาคีก้าวชุมชนลุ่มน้ำโขง*. 2(3), กรกฎาคม-กันยายน.

สัณห์ ภาวิต. (2539). *นิทาน 4 ภาค : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.* กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก.

สายป่าน ปุริวรรณชนะ. (2548). *ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคเหนือ. (2542). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพานิชย์.

สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสานเล่ม 14. (2542). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

สินทรัพย์ ยืนยาว. (2555). *ตำนานปราสาทหิน : ความหมายและการสร้าง อุดมการณ์ทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่อีสานใต้.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

สุพิชชา วิมลโสภารัตน์. (2556). *บทบาทของวรรณกรรมที่มีต่อตัวละครเอกในนวนิยายและภาพยนตร์.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะนิเทศศาสตร์.

สุภาสิณี คุ้มไพรี. (2557). *การสืบทอดวรรณคดีและนิทานในวรรณกรรมเยาวชนไทย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร

สุรชัย ชินบุตร. (2553). *การสืบทอดอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของหมอเหยาและอัตลักษณ์ของผู้ไทในพิธีเหยาเลี้ยงผี : กรณีศึกษาตำบลโนนยาง อำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. (2554). *ตำนานพื้นบ้าน.* ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

อนันต์ ลากุล และอุมารินทร์ ตุลารักษ์. (2560). แบบเรื่องและอนุภาคสัตว์สีเผือกในตำนานเมืองล่ม ภาคอีสาน. *วารสารภาษา ศาสนา และวัฒนธรรม,* 6(2), กรกฎาคม–ธันวาคม.

อนันต์ ลากุล. (2560). *ตำนานเมืองล่มในภาคอีสาน : ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรม ความเชื่อท้องถิ่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อนุชา พิมศักดิ์. (2550). *ตำนานพระเจ้าห้าพระองค์ : โครงสร้างเนื้อหา และบทบาทในสังคมไทย.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อภิลักษณ์ เกษมผลกูล. (2552). *ตำนานพระศรีอาริย์ในสังคมไทย : การสร้างสรรค์และบทบาท.* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อมฤต หมวดทอง และคณะ. (2559). *ภูมินาม การให้ความหมายของพื้นที่: กรณีศึกษาชุมชนรอบหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่.* การประชุมวิชาการทางสถาปัตยกรรม “สรรค์สาระสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ประจำปี 2559” คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อรุณรัตน์ จันทะลือ. (2549). *การสืบทอดความเชื่อเรื่องผีปู่ตาของเยาวชน ชาติพันธุ์โส้ บ้านกอก ตำบลผาเสวย อำเภอสมเด็จ จังหวัดกาฬสินธุ์.* วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

เอกกนก พนาดำรง. (2559). การเขียนเรื่องเล่า ด้วยเทคนิคการเล่าเรื่อง (Story telling). *เวชบันทึกศิริราช*. 9(3), ก.ย.-ธ.ค.

เอนก รักเงิน. (2555). นาค : สำนึกร่วมทางสังคมของกลุ่มคนอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขง. *วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์*. 4(2), กรกฎาคม-ธันวาคม.

Durkheim, Emily. (1917). *Elementary Forms of the Religious Life.* New York. Colier Books.

Geertz, Clifford. (1973). *The Interpretation of Cultures : Selected Essays*. New York : Basic Books.

Turner, Victor. (1969). *The Ritual Process.* University of Chicago.

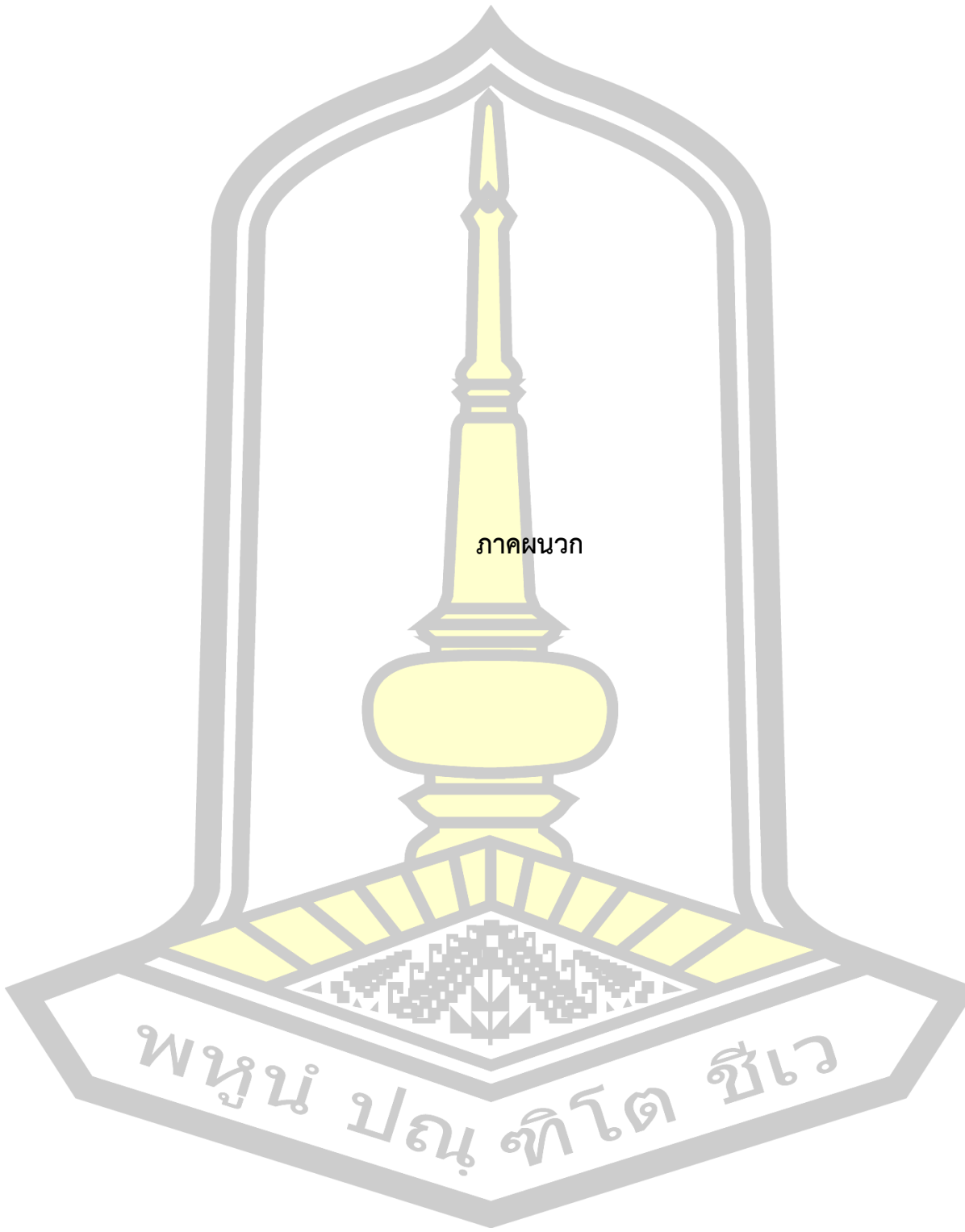

ภาคผนวก

สื่อสารสนเทศ

1) แอนิเมชั่น

แอนิเมชั่นอีสาน ผาแดงนางไอ่. โดยกิจติพงษ์ ประชาชิต เกรทมีเดีย มหาสารคาม
https://www.youtube.com/watch?v=x-K7TYEWz3w

การ์ตูนแอนิเมชั่น 2 มิติ สื่อการเรียนการสอนวรรณกรรมพื้นบ้าน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ ของ วีรพงษ์ ทัดมาลา และ ศิรินญา แดงนาเพียง เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2556
https://www.youtube.com/watch?v=KT9cBgRt8z0

2) ยูทุป

ตำนานสกลนคร ของ ศูนย์อนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหทัยภูพานสกลนคร บรรยายโดย อำรุง เกาไศยนันท์ จัดทำปี 2539 เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2556
https://www.youtube.com/watch?v=43qPNZHD7Qw

รายการพินิจนคร ตอน สกลนคร แอ่งอารยธรรมของโบราณ ช่อง Thai PBS เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2556 https://www.youtube.com/watch?v=1FkPG7i3XMc

ตำนานพญานาคอินทปัตนคร ถล่มเมืองหนองหารหลวง ของ ดูยังแชนแนล เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2559 https://www.youtube.com/watch?v=qizXZtlsq-Q

รายการกฎแห่งกรรมและเรื่องเล่าชาวบ้าน ของ อาจารย์ยอด (ปรีชา เรืองเดช) เรื่อง ตำนานหนองหาร ผาแดง-นางไอ่ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ. 2560
https://www.youtube.com/watch?v=K3KthyyinWI

ตำนานพญานาคถล่มเมือง จนกลายเป็นหนองหาร จ.สกลนคร ของ You Do you know about this เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี พ.ศ.2561
https://www.youtube.com/watch?v=N79mCEDlt0Q

8รายการ Me-สาระ เรื่อง เปิดตำนาน “เมืองหนองหาร” ของ channel ปาฏิหาริย์ เผยแพร่ใน YouTube เมื่อปี 2562
https://www.youtube.com/watch?v=xukMGkIZNyU&t=218s

3) เพลง

เพลงผาแดงแย่งรัก ขับร้องโดย พรศักดิ์ ส่องแสง อัลบั้ม พ่อหม้ายใจมาร
https://www.youtube.com/watch?v=-wQfQuq8bTE

เพลงมนต์รักสกลนคร ขับร้องโดย แดง จิตกร
https://www.youtube.com/watch?v=9NrbJQ7nKvo

เพลงตำนานหนองหาน ขับร้องโดย ยุ้ย ทองใบ
https://www.youtube.com/watch?v=LeVvX4pud7I
เพลง หนุ่มผาพงหลงสาวคีตา ขับร้องโดย คะนองนา กาฬสินธุ์, สุดา ศรีลำดวน ผลิตโดยบริษัท S.R.M marketing https://www.youtube.com/watch?v=kt7IDerYuPE
เพลงตะวันรอนที่หนองหาน ขับร้องโดย สายัณห์ สัญญา
https://www.youtube.com/watch?v=QoLc352NEgs
เพลงหนองหานวิมานร้าง ขับร้องโดย หยาด นภาลัย
https://www.youtube.com/watch?v=1AAR82n6KHc
เพลงสายน้ำแห่งตำนาน ขับร้องโดย แน็ท ศิริพงษ์https://www.youtube.com/watch?v=kkN_1a2Zsz4
เพลงสกลนครล้ะเบ่อ ร้องโดย นิ้วก้อย กรรณิการ์
https://www.youtube.com/watch?v=EDa6LpuC4l8
เพลงท้าวภังคี ขับร้องโดย รุ่งนคร นครพนม https://www.youtube.com/watch?v=LRra-06XOVM
เพลงภังคี ขับร้องโดย เบียร์ นฤชัย https://www.youtube.com/watch?v=gfjMeI0z1Z8
เพลงถามใจไอ่คำ ขับร้องโดย เกล้า กนกพรรณ
https://www.youtube.com/watch?v=NFjeUtGlEHk
เพลงหัวใจภังคี ขับร้องโดย ครูน้ำต้น ชิติภัทร
https://www.youtube.com/watch?v=YpvFXGOU62U
เพลงภังคีพ่ายฮัก ขับร้องโดย โชน วาริชภูมิ
https://www.youtube.com/watch?v=jQrXzoS30q4
เพลงซากฮักหนองหาน ขับร้องโดย วงศ์คำ พระโฮม
https://www.youtube.com/watch?v=CzWa0cx2VZk
เพลงผาแดง-นางไอ่ ขับร้องโดย พร ภิรดี, วัฒน์ ศิวดล คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง
https://www.youtube.com/watch?v=nzuzbL35g8E
เพลงสุดนำแนน ขับร้องโดย แมน จักรพันธ์, แต้ว สุกัญญา, นก พงศธร คณะระเบียบวาทศิลป์
https://www.youtube.com/watch?v=-lrhOa0paYM
เพลงน้ำตาภังคี ขับร้องโดย แต้มสี อนุทัย คณะสาวน้อยเพชรบ้านแพง
https://www.youtube.com/watch?v=DinTL-VSUm0
เพลง ผาแดงนางไอ่ อัลบั้มสงสารน้องเมีย ขับร้องโดย เฉลิมพล มาลาคำ
https://www.youtube.com/watch?v=2YjMLKrL3Gs

4) หมอลำ

(1) ประเภทลำกลอน

ลำกลอนประวัติหนองหารสกลนคร (หนองหานฟานด่อน) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน

https://www.youtube.com/watch?v=xFHlfHdN6as

ลำกลอนประวัติ หนองหานกุมภวาปี (ผาแดง-นางไอ่) ของหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน

https://www.youtube.com/watch?v=lZxtojVrEao

ลำกลอนตำนานหนองหานกุมภวาปี ของ หมอลำบุญช่วง เด่นดวง

https://www.youtube.com/watch?v=Dvcvc_YghHg

ลำกลอนผาแดง (ทำนองกาฬสินธุ์) ของ มิดฟิลด์ ฮอยฮักกระฮอกด่อน

https://www.youtube.com/watch?v=L8LWlZfl0nY

ลำกลอนประวัติเมืองสกล ของ หมอลำอรพิณ

https://www.youtube.com/watch?v=yQGwHGkb7dY

(2) ประเภทลำเรื่องต่อกลอน

ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะฟ้าสีคราม

https://www.youtube.com/watch?v=Qo2jz76OQfk

ลำเรื่องต่อกลอน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะเพชรอุบล https://www.youtube.com/watch?v=-l-6VEM_0l4

(3) ประเภทลำเพลิน

ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดยคณะทองมี มาลัย

https://www.youtube.com/watch?v=H_rguyN0iE4

ลำเพลิน เรื่อง ผาแดงนางไอ่ โดย ป.ฉลาดน้อย ส่งเสริม, อังคนางค์ คุณไชย

https://www.youtube.com/watch?v=JwfUJj9Maoc

พหุน ปณ ฑิโต ชีเว

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ	พระครูปลัดพงษ์เดช เหล่าสุนา (สุขวฑฺฒโน)
วันเกิด	วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2536
สถานที่เกิด	อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	วัดมหาชัย พระอารามหลวง เลขที่ 205 ถนนศรีราชวงศ์ ตำบลตลาด อำเภอเมืองมหาสารคาม จังหวัดมหาสารคาม รหัสไปรษณีย์ 44000
ตำแหน่งหน้าที่การงาน	เลขานุการรองเจ้าคณะจังหวัดมหาสารคาม นักวิชาการศึกษา สำนักงานวิชาการ วิทยาลัยสงฆ์มหาสารคาม มจร. พระปริยัตินิเทศก์ประจำจังหวัดมหาสารคาม พระบัณฑิตเผยแผ่ประจำจังหวัดมหาสารคาม
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	วิทยาลัยสงฆ์มหาสารคาม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลคันธารราษฎร์ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2552 มัธยมศึกษาตอนต้น โรงเรียนปัจจิมเชียงยืน ตำบลเชียงยืน อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2555 มัธยมศึกษาตอนปลาย โรงเรียนปัจจิมเชียงยืน ตำบลเชียงยืน อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2560 ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาการสอนภาษาไทย คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2563 สอบไล่ได้เปรียญธรรม 3 ประโยค สำนักเรียนคณะจังหวัดเลย พ.ศ. 2566 ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

พหูน ปณฺฑิโต ชีเว